Віктор Близнець

ЗЕМЛЯНКА

Повість

Та не жур мене, моя мати,

Бо я й сам журюся,

Ой як вийду за ворота,

Од вітру валюся.

Осідлаю кониченька,

Коня вороного,

Нехай несе в чисте поле

Мене, молодого.

В чистім полі тирса шумить,

Катран зеленіє,

В чистім полі своя воля,

Що й серце німіє.

Українська народна пісня

1

Ненадійний друг у степу — березневий вітрець-низовик: прилащиться, обів’є тебе голубиними крилами, прямо в душу хлюпне теплом; та тільки відкриєш обійми — хоп! — так і накриє студеними бризками. І землі не дуже довіряйся: зверху неначе й тепла, аж горне до себе, а станеш босою ногою — увіп’ється голками в підошву.

* * *

Вовка сидить на кураїні. Торішнього кураю у рівчак нагнало, як овець у кошару. Вибрав собі Вовка найкудлатішу, довго м’яв-переминав її — чом не підстилка вийшла? Штани в хлопця з німецької плащ-палатки, цупкі штани — не доберуться колючки до тіла. На голові потерта шапчина, теж трофейна; мабуть, її кулями прошило, бо вата пучками повилазила. Нічого, тепла шапка; хіба що трохи завелика для хлопця — з-під неї Вовка, як з-під грибка, на світ позирає. І піджачок у Вовки путящий: мати з солдатського кітеля викроїла. Так що можна сидіти в степу. Тільки от ніяк Вовка не вмостить свої ноги — хоч відрубай! Вже пробував натягувати холоші аж на п’яти — все одно піддуває. Вже й руками розтирав зморшкуваті, як печені буряки, задубілі ноги — не одпускають зашпори. Нарешті придумав: здер з голови шапку і шурх ногами, як у гніздечко. О, зовсім інший фасон!

— Михо! — гукнув звеселілий Вовка. — Ти знаєш, Михо, що воно за тварюка: з бородою, а не дід, з рогами, а не віл?

Мишко Циганчук (Вовка зве його Миха, не інакше) лежить на бруствері свіжого окопу. Він ув одній сорочечці, якійсь безбарвній, пожухлій та подертій, в коротких штанцях, підв’язаних мотузком. Лежить Мишко горілиць на сирій землі, задерши коліна, світить голими литками. Мабуть, куняє.

— Ее-е, не знаєш, Михо!

Вовці кортить побалакати. З ранку до вечора стирчиш у степу — онімієш. Або геть оглухнеш, як оцей Мишко. Хоч гаркай, хоч стріляй — не чує. Та у Вовки свербить язик, сонце припікає в спину, ногам у кубельці тепло, чого б не погомоніти?

— Слухай, Михо! З рогами, а не віл, з дійками, а не корова… Ну?.. От нестепний: то ж наша худоба! Розумієш — кози. Кози й козенята. Глянь, як вихвицують!..

Може й озвався б Мишко, та він уже місяць живе в полоні оглушливого безгоміння. Щось безконечно дзвенить у голові, і нестерпний монотонний дзвін забиває всі навколишні звуки. Люди для нього тепер не балакають, а безмовно ворушать губами. І ручаї безшумно струмують по рівчаках; і птиці, як уві сні, тінню проносяться над головою. Наче одібрало світові мову. Останній раз, коли вони з братом Семеном нишпорили по окопах і Сенько смикнув блискучий провідок, — струснулась раптом земля, щось різонуло Мишка по барабанних перетинках, і запала тиша. Це була гнітюча виснажлива тиша, бо в голові шуміло й гуло без перепину, від того дрімотливо никло все тіло, хилило до сну.

І зараз Мишко, в’яло розкинувши руки, лежав на бруствері окопу. Затуманені очі байдуже дивилися в небо. Високе й холодне, воно висло над степом, як велетенський дзвін, і здавалося, хлопець прислухається до рокотання бронзи. Вам, бам, бам — било і било у його скроні.

— Глянь, глянь, Михо, як вони вихвицують! — не заспокоювався Вовка.

Ноги у Вовки зігрілися — потилиця защеміла від холоду. Аби дві шапки — красота! А так, ходулі мої, не ремствуйте, ждіть своєї черги…

Вовка натягнув шапку на вуха, визирнув з-під грибка. Біля окопу, де куняв Мишко, гралося двоє козенят. Білі-біленькі, як анголята, вони не

бігали, а пурхали над самим краєм окопу, на льоту буцались безрогими лобами, забіякувато штовхали одне одного в яму. Ач, бісеня, ще впаде! Козеня посунулося за піском, вже повисло майже над обривом і раптом, ловко відштовхнувшись, перевернулося в повітрі, мелькнуло копитцями і — скок! — перемахнуло через яму.

— Герой! — аж самому Вовці закортіло пострибати разом із козенятами. Та цур йому — холодно.

За окопом, серед кущів сухої лободи, спочивало після паші Володьчине стадо — десяток різношерстих кіз. Старі й худющі, вони сонно, без усякого смаку ремигали. Зараз, під час весняного линяння, кози були обскубані, обдерті, лишаюваті; шерсть лізла з них, як із дохлого кота.

Вовка Троян окинув поглядом своє сухоребре стадо: а де ж попеляста деркачівська пройда? Знов кудись подалась, клята худобина?

Деркачівська Чирва одна завдавала більше мороки, ніж усі інші разом. Вона й на козу не схожа, а більше на відьму. Роги не вгору стирчать, як у нормальної кози, а вбік закручені, наче повивертало їх. Живіт голий, як бубон, тільки на спині де-не-де висить довге і немов попелом присипане клоччя. А вже норов у скотини — не дай боже! Тільки одвернувся — нишком, як вовкулака, посунулась кудись та бур’янами, бур’янами в Тернову балку або до річки. І чого вона гурту не держиться? Точно такий характер і в Яшки Деркача. Дома ніколи не сидить, цілими днями у степу блукає. Правду кажуть: яка хата, такий тин…

Де ж її шукати, відьму?

Ех, і не хочеться вставати з нагрітого кубла, та треба. Зашурхотів німецький брезент, настовбурчились холоші, морозцем обхопило занімілі стегна й спину. Повернувся Вовка за вітром. На схід, до самої

станції Долинська, кілометрів на тридцять-сорок розкинувся рівний, як долоня, степ. Коли добра погода, можна й станцію побачити, ну якщо не вокзал, то принаймі вершечок цегляної башти. А зараз хмарить, і степ оповитий сивим туманом; навкруг — зовсім гола рівнина, сіра й принишкла; лиш на рудих горбках, проти тьмяного сонця, несміло пробивається перша зелень.

Від обрію й до того місця, де стоїть Вовка Троян, чорною кривулястою смугою прорізує степ глибока траншея.

Можна подумати, що це була лінія оборони. Але траншею викопали не люди, а ворожі танки. Вириваючись із кільця, німці одступали по грейдерній дорозі на Бобринець. Протягом цілого тижня, день і ніч, без хвилинної зупинки вони гнали на захід свою техніку.

Повік не забуде Вовка тих днів.

Він сидів із матір’ю в землянці, і долівка двигтіла під ними, і сяк-так зліплена стеля осипалась на голови. Він засинав під ревище танків, нестерпний виск літаків, що бомбили переправу, тріскуче грохкання снарядів. А коли прокидався — все так же ревло й клекотіло вгорі.

"Фердинанди", "тигри", "пантери", "амфібії", бронетранспортери йшли, що називається, корпус до корпуса. Мокрий сніг одразу розповзався під гусеницями. Під гарячим залізом відтавала земля, і одні машини робили заміс, другі вигортали його набік, треті все глибше й глибше вгризалися в крихкий чорнозем.

Сталева колона повзла вже по глибокій траншеї, яку сама собі викопала. Здавалося, що йдуть не танки, а сунуть по землі одні лиш хрестаті башти та розчохлені жерла гармат. Коли над ревучим потоком шугали наші літаки і на білій рівнині спухали й тріскались червонясті пухирі, — люто плювали вогнем німецькі зенітки, а колона не

зупинялася, ні. Навпаки — немов гадюка, якій прищикнули хвоста, ще шаленіше плазувала з кільця.

Як знавісніла ріка, що прорвала греблю, одгримів і схлинув цей каламутний потік. Та залишився в степу його слід — чорний шрам від обрію до обрію.

Вовка повернувся обличчям проти вітру.

Тепер видно було правий берег Інгулу. Туди ж, до ріки, і тяглась вирита гусеницями траншея. А над похмурим розливом Інгулу, з одного й другого берега, нависали пошматовані ферми зірваного мосту. Неначе два скелети випинали з води кістляві руки й звали на поміч.

Вовка ще раз ковзнув поглядом по траншеї, що вела до переправи, і раптом збив на потилицю шапку. Ти ба! Щось лупате, як сич, приліпилося на краю першого прогону, де обривається міст, і позирає у воду. Деркачівська Чирва, їй-право! Що вона там згубила? А щоб ти згоріла, пройда! У річку шувбовсне — капець!

— Михо! Вставай, Михо, деркачівську оно заверни!

Циганчук все так же лежав на бруствері окопу. Лежав як убитий. Вітер загорнув на лоб білий від сивини чубчик. Зараз Мишко був схожий на старезного діда, у якого висохло тіло і глибоко запали очі. Вовці аж моторошно стало. Згадав, які страхи розказують про таких-от соньків: здрімне чоловік на сирій землі, а йому голову поверне. Або рота скривить, що й мама рідна не пізнає…

Вовка штовхнув ногою Мишка під бік:

— Вставай, кажу, бо притягне.

— Га? — стріпнувся од холоду Мишко. В очах його ще стояв туман. На одній щоці — синюваті ямки й рівчачки, видавлені бадиллям. Обличчя, покрите мохом, було якесь неживе — безкровне й водянисто-брезкле.

— Не лежи, бо дуба вріжеш, — сказав Вовка.

— Га? — глянув на нього відкритим ротом Мишко.

— От глушман! Відьму оно заверни. — Вовка показав рукою у бік мосту.

Циганчук безтямно покліпав очима і, мабуть, зрозумівши, що від нього вимагають, кивнув головою. Встав нарешті й аж захитався од вітру. Сорочечка прилипла до його кострубатих грудей, сивий чубчик, розсипавшись, тріпотів за вухами.

Тремтячи всім тілом, пішов Мишко.

— Дивись, засни там, батурою одкрешу! — кинув услід йому Вовка.

Власне кажучи, Мишко міг би й не завертати пронозливу Чирву. Він пас одну козу — смирненьку однорічку діда Оврама, яка нікуди від гурту. "Нічого, хай розімне свої кості, — сам перед собою виправдувався Вовка. — До лежачих всяка хвороба липне..."

Поки він розбуркував Мишка, вітер нагнав під брезент холоду, і в спину студило, і розбитий палець на нозі защемів. Вовка знов усівся на кураїну, та вже не міг зігрітися. Гидко нило під серцем, п’явкою ссало за душу. То нагадав про себе давній і невідступний гість — голод. Крутись не крутись, тепер він буде ссати і ссати за душу, аж потьмаріє в очах, аж захурделить у голові. І тоді обм’якне тіло, і ти, як Мишко, вже не здужаєш побороти чіпку сонливість.

"Аби хоч молочаю знайти, — борсалась уперта думка. — Молочай, молочай об коліно покачай, кулаком, кулаком, щоб побігло молоко… — Навіть відчув Вовка на язиці терпкий, гіркувато-солодкий присмак молочаю. Але думка поборсалась і тут же згасла. Де ти його знайдеш? Рано ще".

Наривав розбитий палець (сіп-сіп-сіп без кінця), дзенькав і дзенькав молоточок по скронях, не повертався Мишко, — все це дратувало хлопця. Пересилив себе — підвівся. Чирви на мосту не було. Але ні коло мосту, ні ближче сюди, на дорозі, теж нікого не видно. "От глушман! Заснув-таки! — Вовка стиснув у руці пужално. — Одбатурю, щоб знав!"

Наїжачившись, він підтюпцем подався до ріки. Шух-шух-шух, — лопотіли брезентові холоші. Шапка скакала на голові й насувалась на очі. Цвіркала вода з-під босих ніг. Важко хукнувши, зупинився Вовка над обривом. "Ну от, подивіться!" — показав комусь Вовка пужалном. Внизу, на купі сухого очерету, лежав Циганчук. А Чирва задумливо чухалась об рейку званої ферми. "Ось я вам зараз!" — розправив батіг Вовка. Широко розставив ноги і, як на коньках, з'їхав по слизькому схилу. Замахнувся, хотів сіконути Мишка упоперек. Але той лежав горілиць, рот був відкритий, жовтіли вигнилки передніх зубів. Вовка опустив руку. "Переверну його догори дригом". Він схопив Мишка за сорочечку, вона тріснула, оголивши запалі груди. З-під сорочки виковзнув гнучкий лускатий шнур. Вовка здивовано хмикнув: "Хе, якийсь шланг приховав за пазуху і не показує". Вже розчепірив пальці, щоб витягти Мишковий трофей, та так і захолов з протягнутою рукою. Тупий кінчик шнура ворухнувся, плюскнув чорними, як макове зерно, очками.

— Ой! Ой-йой! — цей крик, як вибух, одкинув Вовку назад. — Гадю-ю-ка!!!

Все, що трапилось потім, промерехтіло у Вовчиній голові, як дурний сон. З криком: "Гадюка!" — він ошелешено біг понад берегом, ноги самі несли його до мосту, із-за розвороченої ферми вискочила перелякана Чирва, а потім дорогу перекрив йому широким солдатським галіфе Яшка

Деркач. Вовка навіть і не поспитав, чого опинився тут криничуватський латрижник, а стрельнув йому в лишаювату пику: "Гадюка!! Отамо, до Мишка присосалася!.."

— Малахольний!.. Козу лякаєш, і так нервена, — Яшка блиснув страхополоха в зуби. — Які гадюки? Вони дохлі зараз, пойняв! У норах сплять.

Але Вовка цупив Яшку за галіфе і белькотів про лускатий шнур, що, їй-право, ворушиться. Яшка, якого собаки обминали десятою дорогою, якого боявся скажений бугай Городон (німці його пристрелили), — цибатий Яшка без страху і вагань підійшов до сонного Мишка. Одним махом задубив хлопцеві сорочку. На білих Мшнкових грудях, скрутившись бубликом, лежала таки гадюка.

— Н-да, — сказав Яшка. — Мабуть, з очерету вилізла... Тепло почула. Пойняв?

Вовці здалося: гадюка напружилась, жде... ось-ось вона кинеться, цілячись жалом у Яшчині очі. "Ой, тікай!" — німо скрикнув Вовка.

Яшка спокійно взяв гадюку нижче голови, підняв над собою. Довге тіло її пружно звивалось у повітрі.

— Бач, стерва, пригрілась на грудях, ожила.

Правою рукою Яшка схопив гадюку за хвіст, розмахнувся і — гех! — вдарив головою об камінь. Гадюка згорнулась клубком, судорожно пересмикнулась, відкинула хвіст і затихла. Засунувши руки в широченне галіфе, Яшка стояв над убитим гадом, як Ілля-громовержець. Його руді злодійкуваті очі немов говорили: "Отак треба, шкілети!"

— Га? — зашелестів очеретом Циганчук, підводячи важке, налите холодом і втомою тіло. Одкритим ротом подивився на Вовку, на Яшку Деркача, на похмуру течію Інгулу.

— Було б тобі не "га", було б кочерга… аби не Яшка, — вишкірив зуби Деркач. — Пойняв?

Мишко у відповідь скривив синцюваті губи, стулив жалісливу посмішку та й знов упав на купу очерету.

Він так і не побачив гадюки.

2

Поборовши змія-стоглава, пішов Яшка у широкий степ за новими пригодами. А степ лежав перед ним зранений та сполосований недавніми боями, увесь у рубцях і шрамах. Куди не глянь — здуті пухирі: чорні, руді, жовтуваті, — в залежності від того, в якому грунті були видовбані окопи. Серед бур’яну розкарячились підбиті танки, уткнувшись стволами в землю. Тут і там валялись потрощені кузови машин, пом’яті лафети гармат, розколоті каски.

За кожним горбиком, серед полину, купами лежали зеленкуваті гільзи. У першому-ліпшому окопі можна було знайти і нестріляні патрони — в обоймах, а то й кулеметних стрічках. Яшка зараз не накидався на патрони — дома їх повна корзина. Та й зброї припас Деркач цілий арсенал. Був у Яшки і наш автомат "ППШ" з круглим магазином-диском. Був і німецький ручний кулемет. Була й мадьярська гвинтівка. А крім того — багатий набір гранат: протитанкова з довгою дерев’яною ручкою, синього кольору "лимонка" з обідком посередині, ребриста "Ф-1" та інші.

Коли Деркача питали, навіщо йому стільки "оружія", він люто чмихав:

— Далеко німці пішли? Он за Ново-Українкою — палкою кинути — закопались і відгризаються… Пойняли?

І кожний розумів: якщо німці, не дай боже, знов підуть у наступ, Яшка всіма видами зброї захищатиме свою землянку, там і вмре — не відступить.

Тепер Яшка з єдиною метою обмацував степ — хотів роздобути бінокль. Чорний бінокль із м’якеньким ремінцем здорово пасував би до його солдатського галіфе й пілотки. Отак через плече блискучий ремінець, руки в кишені, пілотку набакир — пойняли? Гвардії рядовий Яшка Деркач — і кришка!

Солдатським кроком міряє Яшка степ. Мимрить під ніс:

На позицію дє-є-вушка

Праважала бойця…

Загляне у люк "пантери" — чорно, як у димарі, смердить горілим сукном і шкірою. Далі піде Яшка. Штурхне носаком ящик — виковзнуть на землю золотобокі, як лини, снаряди. Знайде в шовковому мішечку порох — підпалить, погріє руки. А загледить Яшка фанерний щиток на свіжому горбику — зніме пілотку. І довго стоятиме він, самітній хлопчак на полі кривавої битви, і чорним воронням зарябіє-зарябіє в Яшчиних очах, і заквилить мати, чайкою припавши до холодних грудей сина. Недалеко звідси, у степу, і знайшли вони Максима, його старшого брата. Та хоч би ворог убив Максима, а то свій падлюка, односелець.

Терпкий клубок під серцем понесе Яшка від солдатської могили. А за ним, як страхітлива тінь, невідступно йтиме недавнє минуле. Воно знов загуркоче снарядами, викрешуючи іскри на інгульському льоду. Заревуть літаки, гарячково затахкають кулемети — вогненна злива обрушиться на правий берег. З криком "ура" піднімуться наші солдати і,

як снопи, падатимуть на білий сніг. Десять, двадцять разів ще лунатиме хрипке "ура", та, захленувшись, не докочуватиметься до Інгулу.

П’ятнадцятирічний Яшка — живий свідок інгульських боїв — з найменшими подробицями може розказати про хід операції. Аби його викликав сам Конєв, командуючий Другим Українським фронтом, Яшка Деркач, не моргнувши оком, одрапортував би йому про штурм Інгулу і вказав би на деякі недочоти нашого командування (Яшка підсмикнув галіфе, одкашлявся і приклав руку до пілотки).

— Значить, так, товаришу генерал… Звиняюсь, вам, кажуть, маршала недавно присвоїли. Поздоровляю!.. — Яшка чемно уклонився, наче стояв не серед голого степу, а в кабінеті маршала. — Значить, так, товаришу маршал. Було тридцять дві атаки на оборону противника. Викосять німці один ряд, другий піднімається. Спочинуть гвардійці на снігу, перев’яжуть поранених — і вперед. За тридцять третім разом фріци не встояли, напудили в штани і — хто куди. Так що Криничувате звільнено. Підбито п’ятдесят п’ять німецьких танків, двадцять самохідних гармат, а скільки німчаїв полягло — не щитав, бо, звиняюсь, противно…

— А чого вони, — спитає маршал, — за ваше село, як гнида за кожух, уреп’яшились?

— Тут діло просте, — скаже Яшка. — Як ви їх приперли до Інгулу, то їм діватися нікуди, тільки через Криничуватський міст. От вони, гади, вчепилися зубами за той клаптик, що коло мосту, і не пускають наших, поки техніку свою не перекинуть на правий берег. А перед тим, товаришу маршал, усіх бабів і дітей криничуватських погнали німці на окопи. А воно, знаєте, морози вдарили, земля тверда, як скло. Ну, люди наші потихеньку, потихеньку та й порозбігалися. Бо голі ж і ні крихти в роті. А тут ще гахнуло за селом — їхні цистерни з бензином полетіли (черкніть собі, товаришу маршал, що то мій брат Максим з хлопцями встругнули). Німці озвіріли, кинулись, як псюки, на село, до пня спалили… Це ви, мабуть, знаєте…

Трохи помовчить Яшка і додасть:

— Тут і ви, товаришу маршал, ошибочку допустили. Ви їх у лоб крешете, а вони у землі, як ховрахи, — просто не візьмеш за живе. Було б вам отак, обходом, по Бобринецькому шосе, та із тилу… Пойняли? — І Яшка натурально викладе свій план інгульської операції.

— Спасибі, — скаже маршал. — Надалі наукою буде… Так що ви, товаришу Деркач, хочете получить від нашого командування? Може, гвардійське оружіє чи повний солдатський пайок?

— Одна просьба до вас. Чи немає порошків од нервеної хвороби? Як убили Максима, мати моя геть перевелись. Ані часинки не сплять. Голосять, б’ються об долівку та сина свого докликаються. Аж їм праве плече і руку одібрало… А ще, товаришу маршал, аби мені бінокль…

В уяві своїй хлопець так спритно вималював картину зустрічі з Конєвим, що навіть почув за спиною порипування хромових чобіт, коротку розмову маршала з ординарцем: "Видать!.." — "Єсть видать!" — і чорний пасок туго обтягнув Яшчині груди. На грудях повис чорний окатий бінокль. Гвардії рядовий Деркач приклав бінокль до очей, і раптом… прямо під ніс йому… націлилось дуло гвинтівки. Наче вітром змело Яшку в окоп. Увібрав голову в плечі ("Зараз торохне…"), прилип до землі. "Гух, гух, гух", — калатало серце. "Тс-с-с!" — засичав піщаний струмочок. Яшка насилу відкрив одне око. Гвинтівка стриміла з окопу, як тичка, і не хиталась. Її притискав до грудей, схрестивши руки, солдат у зеленій шинелі. Він лежав якось незручно, каска з’їхала набік, на скроні — темне кружальце. "Убитий… Ху, до гикавки налякав…"

Яшка вискочив з окопу і вже не йшов, а біжки тікав од мерця. І довго відчував під лопатками неприємний холодок, немов хтось цілився йому в спину.

Пробігши з півверсти, Яшка озирнувся: куди ж його занесло? Степ круто обривався до маленької річечки, що ледь пробивалася крізь густе плетиво верболозу, очерету й осоки. Це була глуха Тернова балка. Значить, він ішов понад Інгулом і, зробивши добрий гак, повернув на землі долинського радгоспу. Далеченько забився!

— Ех, закурити б оце, щоб аж чорти затанцювали в очах! — Яшка приліг на траві, з хрускотом потягся. Нашорошене вухо ловило тихий дзюркіт води під корчами, сухе потріскування очерету. "Хочу пить, хочу пить", — просила якась пташка.

Мрійно…

Тепло…

Заячий сон зліплює повіки.

Чи то вітер, чи сполохана качка гойднула осоку, — зашелестіло над річкою. Яшка сперся на лікті. Знов — той же холодок під лопатками. "Хрр!" — захропло в кущах. "Шшу! Шшу!" — наче ломакою по очерету. І суне, суне все ближче, підминаючи жорсткий сухостій. Німець! Зараз клацне затвором… Яшка прикипів до землі. А з очерету позирнуло… сиве яблуко.

Очі.

Вуха.

Коняча морда.

Кров ударила Яшці в голову. Земля хитнулась під ним. Губи його затремтіли. "Конячко… Коняченько рідна… Не бійся, не тікай, моя зіронько", — мало не ридаючи, заклинав приголомшений Яшка.

Треба сказати, що в жилах Деркачів, хоч і були вони всі руді, мов кленове листя восени, — в жилах Деркачів вирувала гаряча циганська кров. Ну, якщо кров — діло темне, то пристрасть до коней була справді циганська.

Яшчин батько, рудобровий Гаврило Деркач, не злазив з коня з чотирнадцятого по двадцять другий рік. На своєму рисаку, знаменитому Баламуті, він обскакав Україну вздовж і впоперек, від Маріуполя до Словечно, від Гадяча до Хотина. По яких тільки фронтах не носило його, яких тільки бандитів — і білих, і зелених, і жовто-блакитних — не косила його шаблюка!

І тоді, як червоний кіннотник Гаврило записався в колгосп, не покинув своє ремесло. Був старшим конюхом. Так мати не купає дитину, як він купав лошат. Так парубок не чистить чоботи, як він чистив племінних жеребців. Найсолодше спалося йому в жолобі, найсмачніше їлося в сідлі. А як німець пішов війною, погнав Гаврило своїх коней на схід. На Дону-ріці оточили вороженьки Гаврилів табун. І сказав Гаврило: "Та лучче ж на дно ріки, аніж врагу в зуби…" І погнав своїх коней плавом по бурхливому Дону. А кулі свистять, а хвилі киплять, а стрімка течія убік заносить. "Ну мої гніді-булані, ну, ще трохи — і берег". Та не доплив до коси Гаврило. Обпекло йому груди, випав із рук повідок. І лягаючи на круту хвилю, побачив Гаврило лискучі спини буланих, що вже одфоркувались на тому березі. І скрутивши дулю: "З’їли, вороженьки!" — вмочив Гаврило вогнистий чуб у Дон-ріку.

І старший брат Яшки, вітристий Максим, успадкував від батька циганську любов до коней. Доглядав Максим лошаків. А хто бачив лошаків на випасі, той знає, що це за робота. Бо задерши хвости, летять вони степом, як змії, — не зупинить їх ні вогонь, ні злива. А за ними з гиком та свистом несеться вихор-Максим, а в розпалених очах його таке сатанинське захоплення, що стань йому на шляху — розіб’є в порох.

Все підбирався Максим до гнідого жеребця, який нагулював силу в стайні. "Не тронь його!" — казав батько. А що "не тронь", те наймиліше

серцю Максима. Темної нічки тихо, як циган-конокрад, вивів Максим жеребця з конюшні, скочив на спину йому — і в галоп. Куди він тікав, хіба що знали яснії зорі, що вказували путь у таврійські степи. Та ще батько, — він сторожко спав у конюшні, — прокинувшись, одразу догадався, хто й куди погнав жеребця. Кинувся батько на коні за сином. "Стій! — покотилось над степом. — Стій, кажу, сучий сину!" А в ответ — стук-перестук, іскри з-під копит. Аж за Долинською перейняв Гаврило сина-втікача. Батурив його, повертаючи в сімейне лоно, добре батурив. Ще й примовляв: "Отако — раз! — вчив мене батечко. Отако — два! — вчив мене дідечко. А так — три! — я тебе вчитиму".

Гей-гей!.. Відгуляли батько з сином, від'їздились. Земля їм пухом.

Тільки Яшці не поталанило на коней. Коли старші Деркачі викохували рисаків, Яшка на лозині вистрибував. А зіпнувся на ноги — війна. Такий розор у селі, не те що коня, волосинки поганенької для вудки не знайдеш. Чим орать — сіять, у голові не вкладається. Весна стукає в двері, степ жде орачів. Не тих, що снарядами вивертали нутрощі матінки-землі, а тих, що кладуть у борозну тепле зерно… Крім орання-сіяння, кінь для людини все одно що крила для птаха. Щоб душа літала над степом. Ох, і рветься ж Яшчина душа з припону, б'ється, як сокіл у клітці, проситься на волю. Кожної нічки, ледь стулить Яшка повіки, попливуть-попливуть стіни землянки, розтануть вони в голубій піняві, а з тієї піняви виринає білий-біленький, як лебідь, диво-кінь з лебединою шиєю, з піснею-гривою, з очима-зорями. Яшка — плиг! — за вуздечку хоче піймати коня, біле диво — за хмару, Яшка за ним, а воно як туман…

— Яшко! — торсає мати хлопця. — Не мни куфайку, порвеш. Гарячка в тебе, чи що?

І ось із того гарячкового сновидіння, з очеретів Тернової балки, виплив до нього кінь. І не примарний — живісінький. "Матінко рідна! Конячко моя! — ронячи сльози, чаклував Яшка. — Стій на тому містечку, не тікай…" Щоб не сполохнути коня, Яшка, маскуючись, по-пластунськи

поповз до річки; і вже так обережно, як лисиця, підгортав ноги, щоб жодна билинка під ним не тріснула. Гаряча роса затуманила очі йому, але й крізь жовте маячіння світило Яшці незворушне запітнявіле яблуко. Кінь спокійно позирав на дивака, що повзком підкрадався до нього. І коли Яшка, напружившись, підскочив, обхопив руками теплу конячу шию — полонений і хвостом не махнув. Та, власне кажучи, не було хвоста — голий деркач із клубком реп’яхів на кінці.

Як до рідного брата, пригортався Яшка до коня. Тицяв щокою в сиві губи, гладив бархатисту шию, щасливо вуркотав: "Дурненький мій… От і будемо вдвох… Де ж ти блукав так довго?.." Смирна конячина, яка теж, мабуть, знудьгувалася за людською ласкою, довірливо підставляла морду, лагідно форкала Яшці у вухо.

Чудо-кінь, гордий лебідь із голубої казки, стояв перед хлопцем. І Яшка не бачив і не хотів того бачити, що його щастя, оця бродяча кобила, дуже скидається на їхню козу Чирву — коростява, облуплена, вся в реп’яхах.

…Вовка й Мишко, що зібралися гнати додому своє стадо, стояли з роззявленими ротами. Повз них, на сірій шкапині, їхав Яшка Деркач. Широченне галіфе, як попона, прикривало гострий хребет худобини. Яшка сидів бочком, пілотка набакир, груди колесом. Понад степом розлягалося:

На позицію дє-є-евушка

Праважала бойця…

— Гей, шкілети! — гукнув Яшка пастухам. — Сідлайте свої кози та й за мною в атаку… Пойняли?

З

Війнуло з півдня теплом, ожив приінгульський степ.

Млосно запарувала земля, заграло у видолинках марево.

Висунув ховрах мордочку з нори, поворушив ніздрями: весною пахне… "Пі-і-і!" — попробував голос. "Ті-і-і!" — одгукнувся йому сусід. І забринів у степу ховрашиний перегук. А в чистій, мов кринична вода, глибині бездонного неба полоскали свої крильця жайворонки.

Почалося життя. Почалось…

Тільки москалики ніяк не відійдуть од зимової сплячки. Задивився Вовка, як вони сидять рядком на камінці. Спинки у них червонясті з темними крапками. Справжні тобі вояки — при погонах та бойових відзнаках. Їх так і називають: москалики або солдатики. Але щось недужі вони. Застигли на місці, ні живі ні мертві. Наче цвіркнула на камінь кров і захолола.

Оцей рядок солдатиків нагадує Вовці рідне село. Он воно, Криничувате, на правому березі Інгулу. Як ті солдатики, низкою розтяглись землянки вздовж кам’янистого берега. Гріються проти сонця, немов очунюють після січневої холоднечі.

Людське око до всього звикає. Вже не день і не два, випасаючи кіз, позирає Вовка на спалене село. Уже звик бачити сліди згарищ на тому березі. Дмухне вітерець — покотить хмари попелу. Де-не-де на попелищах біліють обвалені стіни та комини. Кров’яними деснами шкіряться розкидані печі. Пнуться до неба голі почорнілі димарі. Оце й усе, що лишилося від Криничуватого.

А було ж село! Ви тільки погляньте, людоньки, в якому місці вгніздилися славні прадіди степовиків. По праву руку — висока скеля Мартин, що схилила круте чоло над Інгулом. По ліву руку — ще вища скеля Купець з малими Купченятами, що обсіли батька. А між скелями,

по широкій улоговині, з півночі на південь бігли за течією веселі хатки, як дівчата в білих кофтинах, що кидають вінки в ріку.

З Мартинівки на Купівщину в’юнилась дорога між плескатими кам’яними валунами. Наче хтось розкидав самоцвіти понад Інгулом. Ці кам’яні головешки — і сірі, й рожеві, й жовтогарячі з золотими блискітками — визирали із-за хат, з буйної городини, з кучерявих садів. А з-під каміння била холодна джерельна вода. Мабуть, тому й назвали степівчани своє село Криничуватим.

Про ці валуни цікаву історію розповідав Вовці дід Оврам. Їхав, каже, з поля дядько, віз гарбузи. Їхав поволеньки, люльку смалив. А колеса риплять, полудрабок торохтить, і не чує дядько, як гарбузи додолу падають. Одні, репнувши, так і остались при дорозі, інші на городи закотилися, а деякі аж до Інгулу.

— Та які ж то гарбузи? — дивувався Вовка. — Ану, цюкніть сокирою, іскри бризнуть.

— Е-е! То не прості гарбузи — зачаровані.

— А чого ж вони такі здоровецькі?

— Бо виросли. Камінь, щоб ти знав, росте. Коли я був ще парубком, так Мартин, — дід показував на крутолобу скелю, — був мені по пупа — отакенький. Стану, бувало, коло нього і даю щигля по тім’ячку. А зараз піди — спробуй…

І почне Оврам Диня розказувати, як вони колись парубкували. Та що дідові балачки? Вовка й сам пам’ятає довоєнну житуху. Село пахне яблуками, крамниця бубликами; спітнілі коні, що біжать до водопою, пахнуть ячменем… По мосту підводи гуркочуть, одні в Бобринець на базар, другі за лісом на Долинську. А під мостом дітлашні, як комашні: той пірнає, той у воді плещеться, той карася цупить. Ох, які ж карасі

ловилися! А соми!.. Тепер немає риби — бомбами та снарядами поглушили бідолашну, і попливла вона мертва у Чорне море.

І село війною приглушило. Зарилося воно в землю, принишкло. Наспіх вириті ями, як бурякові кагати, сяк-так глиною та бадиллям покриті. Не вікнами (бо їх немає), а шибками-проваллями, немов сліпці, мрижуть землянки на весняне сонце. Он за мостом перша на Купівській вулиці — Вовчина халупа. За нею — кілька пустих садиб. Значить, немає живих. Кого вбило, кого спалило, кого голодом заморило… Далі Ольга-переселенка, ще рядок землянок і трохи більша хатинка Дениса Яценка, бо в нього чималенька сім’я… І на Мартинівці жменя людей. Через дорогу-траншею — дід Оврам, знов пусті городи, Яшка Деркач із матір’ю, ще три-чотири халупи і ген, на відшибі, аж під Мартином, єдина уціліла хата старого Кудима (тьпху за недобру згадку! Вовка у нього вроді наймитує)…

Мертва тиша над гробками-землянками. Ніхто не пройде, не проїде. Ні корова не зареве у хліву, ні собака не гавкне на цепу. Як на цвинтарі. Скільки вимерлих сіл таких над Інгулом! Скільки по всій Україні!

…А в степу, розбурханому теплими вітрами, бурунить життя. Ховрах повзком побіг до сусіда в гості. Крикливе гайвороння кружляє над підбитими танками. Кози дрібний шпоришок пощипують. Між окопами — жовтки кульбаб, волохаті голівки сон-трави, димчасті вінички полину. Все до сонця спинається. І Мишко Циганчук трохи оклигав. Сорочечка розлізлась на плечах, ласкаве проміння спину йому вигріває, а він сидить на перекинутій гільзі снаряда, як на денці відра, і мережить ножем пужално.

Вовка тихенько обходить Мишка ззаду, шапку на потилицю, витягує шию. В його великих чорних очах з голубими тінями від довгих вій — трепетна цікавість до всього. Зачудовано дивиться Вовка на Мишкову роботу. Гарно вирізує! Очистив старе вишневе пужално від кори, намітив клітинки і кожну клітинку по-різному оживляє: одну —

дзвіночками, другу — морськими хвильками, третю — хитрим плетивом ліній. Не пужално — мережана сопілка виходить.

"І в кого він перейняв?" — заздрить-дивується Вовка, хоч знає, у кого навчився різьбі тихий Мишко. Був колись у нього за батька-приймака циган. Здоровий, красивий циган і такий ледачий, що ні за холодну воду. Пив та гуляв, та пісень співав. Але Мишкова мати любила його. За веселу вдачу любила. За те, що коли був тверезий, — хоч це траплялося рідко, — то брався за випилювання та різьбу. Проспиться, для бадьорості пограє собі на гармошці, гопака ушкварить і тоді — за інструмент. Над однією ложкою чи підставкою, бувало, місяцями з передихом мудрує. Зате як зробить — вся Мартинівка охає і ахає. Позбігаються жінки, б’ють руками в приполи:

— Ой, гляньте ж, тіточки! Та це не ополоник — живісінький сом. Осьосьо голова, їй-право, з вусами. А держалко хвостом вороча!..

— А солянка! Прямо на мене очками лупає.

Пожив-погуляв циган у селі та й подався в білий світ, залишивши Мишкові дражливе прізвисько Циганчук та ще невигойну сверблячку в руках, які обмацували кожну тріску, кожний цурпалок, приміряючи: а що з цього можна вирізати?..

— Ну як, виходить? — питає Мишко, примруженим оком дивлячись на пужално; на безкровному обличчі його — тиха радість, прихована гордість митця, що от узяв суху вишничину, помудрував, і вона сяйнула дивовижним візерунком.

— Виходить, — змочує Вовка язиком зашерхлі губи (жарко йому з нетерплячки: таке пужално матиме!). — Виходить, Михо, лучче не треба.

— Хочеш, я тобі й шаблю зроблю?.. Замість ручки — лев’яча спина з кудлатою гривою. Лев із кущів полює, ноги під себе, присів, от-от стрибне… На картинці бачив.

Мишко замислюється, немов переносить полюючого лева на різьблення, сивий жмутик волосся спадає на лоб, сонце вимило кожну борозенку на лиці, і воно вже не сонно-похмуре, а по-дитинному ясне.

Ця спокійна зосередженість передається й Вовці. Він мовчить; у теплій тиші стигнуть зворушливі слова, які він, по хлопчачій соромливості, ніколи не скаже.

— Михо, — зважується Вовка, шурхотить брезентом, дістає свій трофей — механічний ліхтарик. — Візьми ліхтарик, Михо. В бліндажі знайшов. Ти один у землянці, може, присвітити коли треба…

Циганчук лякливо тріпнув віями:

— Га? Це ти мені? — І рукою відгородився, мовляв, за що така честь? — Пожди, зроблю шаблю кленову — обміняємо…

Холодок зніяковілості хутенько розвіявся, і Вовка полегшено зітхнув. Показав Мишкові на мигах: "Ти хочеш їсти?" — і вголос, наче той може почути:

— Давай щавлю пошукаємо. Така музика в животі, хоч навприсядки… Ти куди, відьма? — пригрозив батогом Чирві, що саме намірилась гайнути до Інгулу. — Одлушпарю, як Сидорову козу!

Чирва ліниво посунула до гурту.

За окопом надибали хлопці щавель. Він витикав із землі перші листочки, кволі, блідо-зелені, з рубчиками по краях. Листочки танули в роті, як прозорі крижинки. "Наче мерзла калина", — скривився Вовка.

— Он хтось іде, — кивнув Мишко в степ. — Солдат, чи що?

Попід траншеєю не кваплячись прямував до пастухів дядько. Розвівались на вітрі поли шинелі. Ні, не солдат…

Заяча шапка. В руках патериця. Човгає постолами. До колін — білі онучі, засупонені мотуззям. Сухенький дідок.

— Доброго здоров’я, божії люди, — зняв шапку.

— Здрастуйте.

— Скотинку доглядаєте?

— Еге ж. Кози… А ви здалеку?

— Воно як сказати. З тридев’ятого царства.

— Що воно в світі робиться? Далеко німців прогнали?

— Дозвольте присісти. Охо-хо!.. — дідок підняв поли старенької шинелі, присідаючи на вогке бадилиння. — Колотнеча у світі. Так звір звіра не вбиває, як люди людей.

— Не сідайте на купу, — Вовка підкотив гільзу. — Краще осьдечки, бо гадюки водяться… Мишкові під сорочку залізла.

— А що, сину, так воно, так. — Дід пригладив сиву борідку, гострими очками зміряв хлопців. — Оце йду степом, страх що діється. Ховрашні тої, як черви. У балках лисиці брешуть, у байраках вовки виють. Де була яка скирдочка, миші на січку перетрубили. Щури, пацюки, сарана — гаспидська нечисть на землю суне…

Вовків та лисиць хлопці в степу не бачили. Але в цю мить, окинувши поглядом бур’янисті горби, Вовка злякано прищулився: темні кущі ворушились, блискали з окопів хижі світляки. Вовка підсунувся ближче до говіркого діда.

— Що ж його робити?

— Зразу видно: розумного батька син. — Дідок пригорнув Трояна до теплої шинелі. — Я сам ноги старечі б’ю, у вітра питаю, що ж його робити?.. А вчора йду собі навпростець, якраз вечоріє, тихо в степу, сонце за хмару сідає. Дивлюсь, а та хмара попливла, попливла до мене, та все нижче, нижче. На очах міниться хмара, веселками виграє ("Хороший дідок, казки чудні розказує", — горнеться до шинелі Вовка). Бачу, над хмарою сіяніє, а на голубому престолі — божий посланник, крильцями махає. Коли раптом, ну прямо наді мною, зупинилась хмара. І встає архангел Гавриїл і так промовляє:

— Ось тобі, чоловіче добрий, божественне письмо. Неси його у білий світ. І хто прочитає письмо, увірує, сім раз перепише та людям роздасть — тому бог спасеніє пошле. А хто отвергне, яко диявол, — тому кара пекельна на землі й на небі…

Вовка притих. У карих великих очах відбилось усе небо. На ньому ані хмарини. Пірнув хлопець у шовкову блакить, і привиділось йому голубе плесо Інгулу. І рівний лужок — мов зелене озерце. Захмелений винним духом землі, заколисаний співом жайворонів, лежить Вовка, як у сповитку, під стіжком. Батько, у траві по пояс, косою видзенькують. Вони без сорочки, тіло біле й чисте, тільки під пахвою та на плечі — рожеві плями.

— Тату, — біжить по зеленій руті Вовка. — Ото під пахву поляк вам стрельнув?

— Еге, білополяк. А під ключицю навиліт — махновець.

— Розкажіть, як воно було… З поляками.

Жмутком трави батько витирає косу, в його очах повно сонця, на бровах — краплини поту. І добра посмішка заплуталась у козацьких вусах ("Знає мале, а бач, хитрюще, перепитує").

— Довго розказувать, сину. А про нечисту силу, коли хочеш, розкажу… Був я такий, як ти, ну, може, на рочок більший. Припізнилися старші брати до вечері. Розпрягли коней, я повідками зв’язав їх і на пашу. Ніч була, пригадую, світла, місяць доріжку висріблює. Їду високим житом, воно густе, за п’яти лоскоче. І раптом — задки, задки мої коні, вуха сторчма, хропуть. Що за оказія? Пригадав, як балакали в селі про нечисту силу. Буцімто у житі сидить, а хто попадеться — до трясовини заманює… Так і є, думаю, вскочив у халепу. Назад повертати? Дома засміють, скажуть, горобця злякався. Смикаю коней за повіддя, хрещу лозинякою. Рвонуть вони вперед і знов — стоп. Дивлюсь, на доріжці чорний клубок. Коні до нього — відкочується. Коні стануть — лежить. Ах ти, бісова душа! Скочив я на землю та за клубком, за клубком, як підгилю ногою, а воно, колюче, хрюк — і перекинулось. Що б ти думав? Їжак! Звичайнісінький їжак. Оце така нечиста сила, що в болото заманює!.. Ну й посміялись ми потім дома!

Вовка заклопотано смокче палець. Він і здивований, і розчарований. Щось, видно, батько недоказує.

— А чого ви, тату, про їжака згадали?

Батько загадково усміхається, складає губи трубочкою: "Тс-с-с!" І пальцем показує: ану відгорни лопушок. Не бійся, козаче, сміливіше!.. У Вовки витьохкує серце. Ні, йому геть не страшно, він весь у чеканні несподіваного дива.

Під лопухом — їжак.

Ось він уже у Вовчиному картузику, сірий колючий грибок, і тепер Вовка не всидить на лузі, побіжить у село до хлопців. Але перед тим серйозно вислуховує батькове напуття: "Почуєш, сину, про всяку чортівню — не вір, то брехеньки темних людей..."

А згадки переносять Вовку в гамірливу хату. Батько, бригадир колгоспний, повернувся з Москви, з виставки, у світлиці повно гостей. Вовка забився в куток на лежанці, гортає книгу з таємничою назвою "Географічний атлас". І досі йому в пам’ятку один малюнок: зелене кружальце — земля, жовте кружальце — місяць. Від землі до місяця стрілки, над ними літак, поїзд, людина. І було написано, за скільки днів чи місяців (Вовка, на жаль, забув) можна дістатися до неба.

Хтось із дорослих теж схиляється над книгою:

— Виходить, куме Андрію, полетимо на свіжину до бога?

— Полетимо, аякже! — підкручує батько вуса. — Тільки там, на зірках, такі ж люди, як ми. Степи орють, пшеницю сіють. А бога нам для страху попи вигадали...

Вовка не вірив у бога. Вовка вірив батькові. Тому він, почувши про хмару й крилатого Гавриїла, запитав чистосердечно:

— А ви не брешете, діду?

— Свят, свят, свят, дитино! — відсахнувся дідок. — Виплюнь поганющі слова й забудь, бо скарає господь.

Дідок розмотузив шинель, сухенькими пальцями витяг з-за пазухи клапоть паперу. Борідка в нього стовбурчилась, гострі очки бігали, то ніби підморгували настороженому Мишкові, то пекли жаринками Вовку, що враз покинув дідову полу і, наїжачившись, сидів на холодній землі.

— Ось воно!.. Божественне посланіє. — Бог писав, як примітив Вовка, рідким бузиновим чорнилом і химерними закарлючками. — Тут все сказано: кайтеся, люди… В покорі, в молитвах спокутуйте гріхи свої, бо диявол цькує темних, яко собак…

— Так вам, діду, з цією бумагою до німців треба, — гречно порадив Вовка. — Що вони тут натворили… Гірше собак.

— Бог всевидющ, всемогущ, і не нам, сліпим, його вчити…

— Чого ж він, всемогучий, пустив отих розбійників на нашу землю?

— Бог не дивиться, хто з якого роду-племені, бог карає за тяжкі провини.

— Добре, діду. Теперечки гляньте на Мишка. Чим же він завинив? Мати з голоду померла, осталось двійко сиріт — він та Сенько. Пішли, значить, у степ і на міну втрапили. Сенька одразу… на шмаття. А він, бачте, оглух…

— Хм… Глухий, кажеш?

— Глухий.

Дідок вчетверо склав потерте "божественне посланіє", запхнув його під розхристану сорочку. Взяв патерицю. Мерзлякуваті очі були вже не тут, а десь там, за Інгулом.

— Ви обидва глухі. А ще й язика одбере, щоб не хулили святого отця.

Вовка й справді не слухав діда, уперто вів своє:

— Візьміть, приміром, нашу бабусю й сестричку Галю. Німці в хаті зачинили і квача під стріху…

Дід стукнув патерицею:

— Що ти, шмаркач, зарядив: німці та німці! То слуги диявола, і кипіти їм у смолі огненній!

— А чого ж бог не одібрав їм руки, як село палили! Він що, за німців?

— Не вказуй господу, за душу свою печись, щоб сам не пікся у пеклі!

— А ми, діду, вже бачили пекло.

— Тьху на тебе! — не стерпів дід, встав, запнув шинельку. — Темна душа твоя, і на очах полуда. Не буде прощенія тобі ні на землі, ні на небі.

Дід сердито зачовгав постолами. Він поплівся до Інгулу не оглядаючись. І Вовці раптом примарилось: сидить новоявлений Гавриїл у їхній землянці, мати перебирає гнилі бурячки, тужливі думи свої перебирає, а цей спаситель тьмарить їй душу балачками про гадюк, вовків та всяку нечисть.

— Гей, діду! — кинув наздогінці Вовка. — Краще не йдіть у село. У нас головою фронтовик, снарядом контузило. Ви йому письмо, а він костуряку в зуби — йому що? Трахне раз — і ноги простягнете. (Вовка збрехав про голову — не було ще в селі ні колгоспу, ні правління).

— Бог заступиться!

Уїдливий дідуган не звертав із дороги.

Вовка підняв руку, націлився пальцем у заячу шапку. "Бах!" — гухкало серце. Та Гавриїл не падав, міряв патерицею дорогу до села.

— Він лаявся, га? — спитав Циганчук настрахано. — Серди-и-тий…

— Хліба просив, — буркнув нехотя Вовка (а що ти йому скажеш?), — знайшов у кого просити.

4

— Ма-а-а!.. Я за кураєм збігаю…

Олесь Яценко, Вовчин друзяка й одноліток, треться біля вутлого крільчатника, що нагадує хатину на курячих лапах. Коробка збита з трухлявеньких планочок. Замість покрівлі — шматки фанери, жерсті, черепиці. Олесеві чути, як вистукує ногою крільчиха. Мабуть, свою дітлашню втихомирює.

— Ма, я хутенько збігаю, — Олесь тоскно позирає в степ, що мріє за Інгулом. Білі купини на жовтому полі — то кози. Пістрявий клубок — то, очевидно, Вовка Троян.

— Аби з дому гайнути, — свариться Олесева мати. — З Вовкою давно не бачились?

Мати розвішує на вірьовці куфайки, штани, спідниці. Одежина руда від вологи, пахне цвіллю. У землянці майже по щиколотки вода, все мокне, гниє, пропадає. Тільки блисне сонце, мати з дочками виносить бебехи на вулицю, щоб просушити.

— Ну й не бачились, — копилить пухленькі губи Олесь і починає шморгати носом. — Та й протопити ж нічим.

— Ти з Вовкою, як голка з ниткою, — мати вже ладна відпустити хлопця. — Вас наче одним молоком згодували…

Для матері ніяких загадок: водиться її син із Троянівським, то й добре. Вовка з путньої сім’ї. А загадка була. Олеся Яценка дражнили в селі і Зайценком, і Куцохвостим, і Заячою Губою, і Трусь-трусь. Мабуть тому, що був той надто жалісливим і тонкосльозим. Видеруть хлопці сорочине гніздо, Олесь тихенько підбере жовторотих пташенят і — дьору! Дома й кутає, і годує своїх голопузих, а як пропаде котресь — на всю вулицю голосить. Поніс одного разу Яшка Деркач сліпих кошенят до Інгулу. Як реп’ях, причепився до нього Олесь. І вже так скиглив та канючив, що Яшка не втерпів — жбурнув під ноги котячий виводок… Хлопці, бувало, зчепляться за чуби — Олесь збоку стоїть і слізьми вмивається. А коли він плаче — по-заячому труситься нижня губа, товста і наче ниткою надвоє розділена. "Трусь-трусь-трусь!" — регочуть хлопці.

Такий був Олесь. А Вовка?

Наслухавшись змалечку батькових розповідей про навальні атаки будьонівців, про штурм Перекопу, про бої з басмачами, Вовка й сам запалився жагою до подвигу. Так і поривався командувати, верховодити, вести за собою хлопців. Спритний на вигадку, він був слабенький тілом. А на вулиці визнавалася одна влада — влада відчайдушної сили. З гіркою заздрістю дивився Вовка, як уся криничуватська гвардія приставала до табору Яшки Деркача. Бо тільки Яшка стрибав у воду з вершини Купця. Бо тільки він перепливав Інгул у найширшому місці — проти скелі Мартин. Бо Деркач не те що зайшлим хвалькам, а й чортові роги скрутить.

"Ну й що з того? — намагався втішити себе Вовка. — Високий до неба, та дурний як не треба". Це була слабенька втіха. Командир без війська — нуль без палички. І Вовка з тихою лютті ненавидів того, хто завжди і в усьому обскакував його.

Єдина душа беззаперечно визнавала Вовчин авторитет. Це був Олесь Яценко. Добрий боязливий Олесь шукав заступництва і знайшов його в особі Вовки Трояна. Різкий гордовитий Вовка шукав собі вірного Петьку-кулеметника і знайшов його в особі Олеся. В цьому секрет їхньої дружби, про який навряд чи хто здогадувався. Та, мабуть, і самі хлопці не розуміли, чого їм весело разом і сумно наодинці.

От і зараз, лаштуючи в дорогу мотуззя (по курай, мовляв, іду), Олесь смакував... Зустрінуться вони: "Здоров — здоров", — і почне Вовка про Калашника... Або ж він, Олесь, почне...

— Помниш, Вовка, — скаже Олесь, — як ми плащ-палатку цупили з гаража?

— По-о-омню! Ти стояв за вуглом і дивився...

— А ти біжком до машини та в кабіну...

— А ти як свиснеш: німець!

— А ти за палатку та в берег!

— А ти за мною! Гвалт, німці кричать!..

— Ох, і бігли ж! Я через камінь як ггге-е-пнувся — юшка з носа.

— А помниш, як ми вскочили в нашу хату? Глядь — у палатці кітель. Мати кітель — пополам, тобі одну полу...

— І тобі одну полу.

— А в моєму кармані — ножик.

— Ні, Вовко, то в моєму.

— Ти що, забув?

— Може й у твоєму, — погодиться Олесь, хоч знає, що було навпаки, але Вовка швидко помінявся полами.

— А мати пошила нам піджаки й штани.

— Тобі й мені однакові.

Переглянуться хлопці. На Вовці зелений піджачок і на Олесеві зелений піджачок — з одного кітеля. На Вовці лапаті штани і на Олесеві лапаті штани — з одного плаща. "Просто близнята!" — засміються друзяки…

— Ти чого зуби скалиш? — буркнув Олесів батько, виносячи з погрібця ящик з інструментом. — І куди оце настроївся?

— Хай уже! — заступається мати за свого меншенького. — Душу з Вовкою одведе.

— Ніякого "хай". Землянку підмуруємо. Чого ж гнити, як ті колоди серед болота?

Олесь знає: сказав батько — не рипайся.

І зиркнувши востаннє за Інгул, де пасуться кози, Олесь, тяженько зітхаючи, іде на поміч старшому братові Ількові, що бовтається в глиняному замісі.

Старий Денис Яценко вивів у двір всю свою сімеєчку: двох синів, трьох дочок — Федору, Зінку, Ольгу і навіть п’ятирічну онучку,

Федорину дочку Катрусю. У тесляра Дениса діти наче на одну колодку збиті: всі білявенькі, присадкуваті, широкі в плечах. І такі ж товстогубі, як мати, тиха й лагідна степовичка Уляна.

— Ви, дівчата, розкидайте стелю, — розпоряджався батько. — Ти, стара, подавай з Ільком вальки. Та вимішуйте глину як слід. А ти, Олесю, — чуєш? — збирай цеглу на попелищі. Яка попадеться, ціла чи бита, до мене піднось.

І пішла робота, як у мурашнику.

З діда-прадіда були Яценки майстровими, були мовчунами-трудягами.

Похмурий Денис і теслював, і печі клав, і крокви ставив.

Стара Уляна — то незмінна повитуха в селі: вона благословляла на світ усіх криничуватських дітей. А ще знала Уляна цілющі трави — і від пропасниці, і від ломоти, і від сверблячки, — здалеку люди йшли до неї зі своїми хворобами.

Дочки — хто до якого діла: одна — прясти, друга — вишивати, третя — панчішки та рукавиці в’язати.

Яценки держались купи, як бджолиний рій, і тому, напевне, пережили всі лиху годину.

Як тільки німці, відступаючи, підкотились до Інгулу, Яценки першими покинули двір і в степу, за Купцем, видовбали землянку. Там гуртом і зимували.

Ані зернини, ані пучки солі, ані сірника не було. Годували їх ноги та мужицька винахідливість.

Ілько робив із проводу нехитрі пастки. Вночі, як трохи вщухала стрілянина, вилазив нишком у закучугурений степ, ставив петлі на заячих доріжках. Дивись, коли-не-коли й попадеться вухатий.

Олесь тягав з ополонки окунців, стривожених зимовими громами.

Дівчата збирали по балках мерзлий глід та калину.

Батько видобував кресалом вогонь, мати з Катрусею ворожили над чугунком. Так і перебивались.

А затихло в селі, повернулись Яценки на старе подворище. Колись вони тут раювали: з одного боку — яблуневий сад і пасіка, з другого — могутній Купець, як стіна; а між ними, у затишку, — добра хата, родючий город вниз до Інгулу… Тепер страшно було й глянути: вогнем змело хату, гусеницями перемололо яблуні й вулики, снарядами переорало город. Та Яценки не голосили, не заламували рук, а мовчки взялись копати собі погрібець.

І цієї весни, коли ще дрімало приглушене село, першими заворушились Яценки.

Вийшли гуртом підмуровувати землянку.

5

— Волошко, вставай!

"Волошка… Уже й забув", — теплий сон зборює Вовку Трояна, все тіло налите солодкою втомою, і хлопець, цуплячи на голову ряднину, легенько усміхається. Давнім-давнім війнуло на хлопця. Біжить він, первачок, до школи, полотняна торба за плечем, торохтять олівці у пеналі, під сорочкою — гарячий згорток, тільки-но з печі пиріжок з

вишнями, ще пахтить вугольком… "Волошко, на уроки спізнишся", — будила мати.

Мов казку, перед сном розказувала ненька: "Знайшла я тебе, сину, у волошках. Іду степом, якраз весна була, гарно-любо кругом; дивлюсь, у квіточках лежить маленьке дитятко, саме як пелюстка… Так і назвали — Волошка. Хотіли і в метрику записати, та сказали: нема такого імені, може — Володя. Ну Володя, то й Володя, а для нас все одно — Волошка…"

Потім, чи то підріс хлопець, чи не те життя настало, запашне Волошка змінилось на Вовку. І ось — як сонце в дощ:

— Волошко, вставай!

Він поволеньки розліплює одне око, друге: рожева казка розвіюється, низенький погрібець наповнюється зеленими сутінками. Тонкий жмутик проміння сочиться крізь шибку; метра півтора від долівки до стелі — земляна стіна, під дашком — жовтий обідок з лампачу; між двома лампачинами — квадратна ніша, у глибині якої жевріє запилене скло; то віконце до Інгулу. Віконце маленьке, але мати притулила на ньому консервну банку і посадила там калачики. І, може, від цих калачиків, а може, від моху, що покриває стіни, у землянці стоїть густий присмерк, як під шатром бузини.

— Волошко… Пора, сину, кози виганяти.

Мати говорить тихо, в її голосі — давня, нерозвіяна журба. Вона сидить у кутку біля плитки на одну комфорку. Плитка — це низенька закурена топка, облущений комінець, жерстяна труба, що виходить на вулицю… Мати перегорта кочережкою жар, руки у неї важкі й порепані, мов дубова кора. Під грудьми, на приполі — два клубки вовняної пряжі. Вона часто сидить із цими клубками, дивиться на вогонь і щось згадує. Що? Може, перед її вицвілими очима встає ота страховинна заграва над

селом. Вона залишила Вовку серед степу (добре, що Яценки підібрали), а сама бігла по снігу назад, до своєї хати, бо там же — Галинка з бабою. Вечірня пітьма боролася в небі з вогнем; зойки, стрілянина, чужинська лайка шматували зимову тишу. Німий крик перехопив їй горло. Вона кинулась до палаючої хати; як божевільна, металась серед вогню, руками вигрібала жар з-під уламків. А потім, схопивши два тліючі клубки ("О боже! Голівки… Дочко моя… Мати моя…"), бігла городами, обгоріла, сліпа, непритомна, звалилась у рівчак і на снігу, притискаючи до грудей клубки пряжі, захлинулась сльозами.

— Ма, я вже, — порушив нестерпну мовчанку Вовка. Похапцем натягнув брезентові штани, накинув піджачок, шапку. Повернувся до постелі. За ліжко правив твердющий лежак на цегляних підставках, зверху — рогожина, ряденце. Вовка запустив руку під рогозу: автомат на місці, коло стіни, мати не викинула, — і зібрався йти.

— Сьорбни узвару.

Вовка зачерпнув довбанкою теплого узвару. Він був пустий, аж сизим туманцем підхвачений. І який уже солод із гнилих бурячків — нудотне пійло, в якому плаває щось слизьке, немов жуки-плавунці. Вовка поганяв ложкою бурякові хвостики, одсунув чавунок.

— Що я зроблю, дитино?.. Нема ж нічого.

Мати не ворушилась, не поверталась до сина; вона дивилась у червоне вічко плити, і гарячі полиски химерно зламувались на її стомленому, посіченому обличчі. Руки бездумно гладили тугі клубки пряжі.

Ще тугіший клубок розпирав Вовці груди. Щоб не розплакатись, він прожогом вискочив на вулицю. Сонце вдарило в очі, засліпивши хлопця. Вологий ранок прийняв його в свою хвилю. Вовка незряче поплив за

течією, стум’яніла голова поволі просвіжалась. Ху, насилу одлягло від серця, продихнулось!

Вовка з розгону перескочив дорогу-траншею, що розділяла Мартинівку й Купівщину, і попрямував до Кудима.

В калюжах на дорозі плавало безліч сонць. Запітнявіле від роси каміння вигравало самоцвітами. Понад берегом загрузнувши по самі дашки у землю, хмуряться погрібці мартинівців. Вони прикидані очеретом, бадиллям, притиснуті сірими дошками. Де-не-де з-під землі в’ється димок.

Перша від траншеї — халупка Оврама Дині.

Дід-одинак, кругленький, як волоський гарбуз, босий і розхристаний, сидить на колоді. Він мастак у селі по чунях. Із камер, із старих калош клеїть універсальне взуття, на зиму й на літо, та міняє на їжу. Он розвішав чуні на кілках, щоб просихали; неначе солдати в касках, вишикувались вони перед дідовою землянкою. "Вибирайте, люди, які на вас дивляться! Дорого не візьму: дасте картоплину — і за те спасибі. Буде мені, буде й Мишкові — козопасові". Сам Диня чуні категорично не визнає — ходить босий. "Тіло, воно дихати хоче. А резина, хай їй решето, не пускає воздуха, і виходить рематиз".

А ще знаменитий Оврам тим, що вміє дуже прикладно говорити. Загледить, приміром, сусідку, Яшчину матір, заплюскає веселими очками і соловейком:

— Куди йдеш, Онисько, далеко чи близько, і чого ти, серце, деренчиш відерцем?

Кожну жінку зупинить, і для кожної у нього своя примовка. А мужиків Диня недолюбляв, бо вважали вони старого мало не за придурка. Примітивши дядька на вулиці, Оврам набичувався і холодно:

— Є табака?.. Нема табаки, паняй до… — і далі прикладно, але не дуже ввічливо.

Зате дітлашню зустрічав дід Оврам, як той циркач. Тільки виткнеться з-за рогу чиясь голівка, Диня аж пританцьовує, і прицмакує, і бровами моргає:

— Куди, козаче, скачеш, що й діда не бачиш?

Висолопить язика, долоню рубцем і давай пиляти:

— Наріжу мняса, закусимо ласо. Зап’ємо водою, та й бог з тобою…

Вовку Трояна, що йшов до Кудима, Диня не міг пропустити. З цим хлопчаком давня дружба в нього. Умів Троянівський слухати, умів і своє слівце вставити.

— Здоров, пастуше, не опускай вуші. Хай йому решето!.. Зажурився, що рано женився?

Вовка здоровкається з дідом за руку, стукає пужалном по лобатих чунях, і вони, хрюкаючи, здивовано обертаються на кілках: чого це, мовляв, поводяться з ними так непоштиво?

— Питаєте, діду, чого зажурився? Слухайте:

Аби знав, козу мав,

Був би й не журився,

Накормив, подоїв,

Молока напився.

Прикладно?

— Прикладно, — хвалить Оврам, плямкає губами, ніби смакує Вовчину примовку; очі в діда вузенькі, з кислячком, мрійно прижмурені. — А знаєш що, Вовчику?..

— Волошка, — поправляє пастух.

— Правильно. Волошкою тебе називали у добрий час… А знаєш що, Волошко? Давай плюнемо на кожну чуню в отдєльності, хай їм решето, візьмемо кобзу та й підемо у білий світ, — і Диня раптом ви-и-исоко затягнув:

Ой, всі гори зеленіють,

Одна гора чорна,

Одна гора чорна,

Де сіяла бідна вдова.

Га? Будеш мені поводирем?

Хіба не зашумує від Оврамових слів буйна хлопчача голова? Ви ж тільки подумайте: стелиться під ноги прадавній чумацький шлях, степ до обрію затканий димом полинів, овечими шапками стоять на видноколі суворі козацькі могили. Йди, вільна душа, на всі чотири сторони. Доріг у степу, що тої пряжі в основі. Куди понесе їх човник, яку доленьку витче?.. Притомившись, сядуть вони з дідом під могилою, Диня візьме кобзу, і рокотатимуть струни про того козаченька, що "за Дунаєм, за тихим Дунаєм третій рік гуляє"…

Але дід поверта на своє:

— Вийдемо, Волошко, за село, поклонимось могилі моєї жони, добрим словом пом’янемо дочку Анюту. Стару німець тут спалив, а дочку-невільницю в клятій Германії доконав… Поклонимося, Волошко, та й подамося на курську землю, де лежить мій старшенький син Кузьма, поправимо його чорну хатинку, пожуримось, а тоді завернемо на Донбас до Павлуші в гості…

І Диня, по-турецьки підібгавши ноги, раптом змовкає. Він зараз самотній і тихий, як забута діжа на піску; на червоних повіках застигла стареча сльоза. Та хіба то сльози? То непрошений спомин про сім’ю: була хата як вулик, а тепер пустка. Одна втіха лишилась — Павло. І той подався у світ.

Гей, Павле, Павле, парубче безпутний!.. Ще недавно він ходив по селу, молодиць перекривляв, стукав палицею у віконця землянок: "Ой ти, дівчино весела, бери торбу, йдем на села". І підмовив-таки завербуватися на шахти сестру Ольги-переселенки, чорнокосу Марусю. Вів її, засоромлену, Купівщиною, до серця пригортав і казав так: "Лучче з милою вугілляку-потіляку ковтати, аніж осьдечки з голоду пухнуть…"

— Не пише Павло? — питає притихлий Волошка. — Може, йому про війну чувати. Бо в нас ні радіва, ні газет, сидимо тут, як таргани під піччю.

— Не пише, хай йому решето, — з гіркотою озивається Диня. — Як провідаємо — боки намну, щоб знав… А про війну один чоловік казав. Б’ють наші бузувірів і в хвіст і в гриву. Уже на Буг вийшли. Тільки от у Криму сидять поганці, як татарва, — з-поміж гір ніяк їх не викуриш.

— А діда в шинелі і в заячій шапці не бачили? Гавриїл такий…

— Авжеж, бачив. Погомоніли туди-сюди. Душевний, видать, чоловік. У Кудима бринзою відхарчовується.

Волошчині очі-тернослив одразу згасли. Щоб не сваритися з Динею із-за якогось приблуди, кинув: "Бувайте!" — і рушив далі.

Поминув кілька забур’янених смужок, де були колись хати й городи, хотів непомітно проскочити повз Ониську. Висока й худа, як жердина, вона стояла в ямі, на східцях, що вели до землянки. Обличчя рябе, наче в пасльонових цятках, ніс і підборіддя гострі, рот щілинкою, лиш два зуби спереду. Ониська нервово сіпала правим плечем і говорила бозна до кого:

— Носить і носить його, пройдисвіта, єй-право, доносить. Оце ще коняку притяг на мою голову, мало йому оружія. Як вродиться таке неприкаяне, цепом прив’яжи — єй-право, зірветься.

Видно, щось замаячило Онисці, вона пригнулася, з-під руки лупала на дорогу:

— Ней Троянівський?.. Яшку мого не стрічав? Ще й не світало, кобилу — за хвіст і з блеску… Та не лети, як на пожежу, Чирву одв’яжу.

— Кудимових гнатиму і вашу займу.

Тепер дорога в’юнилася між валунами (і придумав же Оврам — гарбузи!), спускалася в балочку. Над балкою височів гранітний Мартин, його лисина, відполірована вітрами, блискотіла на сонці. За Мартином широким плесом розливався Інгул, вода була спокійна, марганцево-червона.

Волошка взяв ліворуч, до хати Кудима, що заховалася в терені. Низько, аж по віконниці, насунула хата старий солом’яний бриль. Ще й тином з лози відгородилася: оце толока, а це мій двір. Наче присіла в чагарях, щоб ніякі бурі не тривожили спокій.

"Як обійшли Кудима німці? — роздумував по дорозі Волошка. — Може, тому, що хата на відшибі, а може, із-за Федьки?.." Дивно робиться на землі. Одного батька сини, а мирилися, як собака з котом. Антон партизанив, Федька в поліції служив. Він, отой реготун Федька, і поліцай був пришелепуватий, та все ж бігав за фріцами, як пес за возом. Спіймає Антон рідненького брата в темному кутку, наклепає щиросердо по тім'ячку, Федьці — хоч би що. Оклигає і знов до німців за пайкою. Антон — жінку за руку, узол — на плечі, з боєм-скандалом покинув батькову хату, на Купівщину відселився. Про смерть Антона різне казали в селі. Ніби він та Максим Деркач уговорили Федьку тікати до наших (неси, мовляв, собачу душу на покаяння). Потім знайшли вбитими двох, Антона й Максима, а Федька наче розвіявся в степу…

Волошка проторохтів пужалном по тину-ворзинці і тільки в двір — Кудим на поріг. Він щоразу перестрівав пастуха. "Боїться, жлобина, у хату пустити. Кисляку, думає, проситиму, хай подавиться". Кудим вийшов у кожушку, у битих валянках, підшитих сирицею (кожушок та валянки і влітку не скидав). Замість "доброго ранку" чи "здрастуйте" сказав:

— А воно, знаця, нерано вже.

Кахикаючи та стогнучи, почовгав до хліву, висмикнув шворіньок, яким притикалися драбинчаті двері. З веселим меканням висипало у двір Кудимове стадо — три кози і семеро козенят. Між ними тінню промайнула Василина — Федьчина жінка. "Чого вони як перелякані? — подумав хлопець про Василину та її дочку Надю. — Людей страхаються. Обоє зелені, немов мерці. Зачують перехожого — і попідтинню та в хату…"

Кудим спровадив худобу за ворота, пригладив цупкі, мов навощені, вуса:

— По холодку, знаця, держи кіз у затишку, де лоза й осички, а як пригріє — виганяй на гору, щоб свіжим вітром продувало.

— Та вже продує.

Кудим причинив за собою хвіртку: "Кахи-ках!" — і пішов розкидати гній. У Волошки засвербіли очі — зіпнувся, щоб нишком зиркнути у вікно. Наче серпом підкосило його. Крізь шибку, прямо на хлопця, витріщився Гавриїл. Здавалося, дідові заткнули рота клоччям: божий чоловік наминав бринзу. "Тьху сатана! — Волошка оперезав батогом козу, що стала передніми на тин і обскубувала вербові китички. — За день своє жлукто не наб’єш!"

Кози, розсипаючи зелений горошок, побігли під гору до села. Їхні ратички видавлювали чіткі сліди в грязюці. Пахло кислим молоком і стійлом. Волошка йшов спроквола, в його мозку нав’язливо крутилося: "Ой Кудиме, ой Кудиме… Ой Кудиме, Кудиме… куди дме… розідме… Ану:

Ой Кудиме, Кудиме,

Чого пузо тобі дме?

Дме мене від молока…

Молока… ка… ка…ка", — і далі не йшло. В Оврама Дині — як із торби сипляться, а в нього скрипить, рипить, мов немащений віз, а з місця — ні руш.

На горі, звідки видно Інгул та всю Мартинівку, Волошка сказав: "Тпру, рогаті-бородаті!" — і подався до ледь примітного горбика; над ним пиптиком стирчало перекинуте відро без денця. Вовка дзенькнув пужалном по димарі — вниз посипалась земля.

— Прочумарюйся, бо сонце давно поснідало.

З нори виповз сонний пом’ятий Мишко.

Погнали кіз вуличкою. Жінки виводили й своїх "маньок" чи "дуньок", сухоребре стадо поповнювалось. Мода на кіз пішла від Кудима. Він перший рознюхав, що в Долинській за лантух ячменю або вівса можна виміняти "цикавку". Виходить, був у нього хлібець, бо притяг за мотузок аж три кози з приплодом. За Кудимом й інші криничуватці, хто приховав на городі мірку зерна, брали клумачок та йшли на станцію. Все-таки хвіст у дворі та й дітям ложка молока.

У Троянів ніяких запасів не було. І Вовка найнявся до Кудима, щоб заробити на осінь кізку. Жінки обіцяли пастухові хто що: валянки, курку, якщо заведеться, Яценки — кролицю, Деркачиха — полотна на сорочку. Диня підпряг до Вовки голодного Циганчука: хай і він, сирота, чимось годується...

Пастухи підібрали по дорозі Чирву, Оврамову Білку і вже хотіли повертати до мосту, але тут побачили щось дивне.

Напроти Оврамої землянки, де раніш була кузня, зібрався гурт жінок. Дехто з лопатою, дехто з вилами-трійчатками. Наряд у них, чи що?

Жінки обступили Волошчину матір. Трояниха, по-мужицьки розставивши ноги, клепає сапу. Гухкає молотком по чорному рилу наковальні, колода-підставка здригається, вгрузаючи у вологу землю.

Що вони собі надумали?

Ось до гурту чалапає всюдисуща Ониська. Стала віддалік, зігнулась по-сорочачому, затулила сонце долонею і завелась:

— Ой же, баби, не чіпайте землі. Борони господь, не чіпайте, бо вона, єй-право, стріляє. Що того заліза, оружія, пороху в землі — живого місця нема. Казав один чоловік, у Кудима зараз: візьми жмут соломи і ткни де заманеться — гахне, і так гахне, зуби не визбираєш. Цю війну, людоньки, дай бог за сто літ вихаркать…

Ще довго страхала б Ониська жінок, які враз притихли, — зупинила Волошчина мати:

— Не каркай, Онисько, і без того на душі каменюка.

— А я ж і кажу. Тікайте, баби, від землі, ой тікайте, печінки одіб’є.

— Бери краще сапу, підемо в степ. Лівою сяк-так цюкатимеш.

— Христос із вами, на погибель іти…

Чим закінчилась ця спірка, Волошка недочув: з-поміж гурту вихопився Олесь Яценко, руки й ніс у жовто-бурих ляпках, заяча губа нетерпляче сіпається:

— Ходи, Вовко, сюди, покажу!

Олесь шмигонув за лампачний вал, що лишився від кузні.

— Дивись, я малював!

На високому фундаменті кривулястою смужкою були виведені слова:

"ВСІ СИЛИ НА ДОПОМОГУ ФРОНТУ"

— Де ж ти слова такі взяв?

— Твоя мати клапоть газети дала. А там здоровецькими написано "Кіровоградська правда" і оцего, що на стіні.

— А фарбу?

— Батько цеглу потовк у ступці, глини домішав і, бач, малює...

У Волошки від заздрощів заскеміло серце. Він тиняється у степу, а тут он що робиться. Жінки лопати клепають, хлопці про війну малюють... Троян, без слів, одібрав у Яценка щітку, сколотив у гільзі жовту воду, підфарбував знак оклику, щоб гучніше було: "Всі сили на допомогу фронту!"

— Не прийдеш до мене, не розкажеш, — засопів ображено.

— Прийду, Вовко... все-все розкажу! Це Яшка село розбуркав.

— Як — розбуркав?

— Не знаєш його? Десь кобилу зловив і гайда попід хатами. А люди й прочнулись...

Словом, було так.

6

Гукнувши пастухам: "Сідлайте, шкілєти, свої кози!" — Яшка Деркач направив коняку до переходу, який настелили наші сапери поруч зірваного мосту. "Так-так, так-так", — заговорили обчовгані дошки під копитами. Кобила з хрускотом вигинала хребет, ледь здибуючись на гору. Яшка сказав "соб" і повернув на Купівщину. Зупинився коло землянки Троянів ("Тпру! Несеш як навіжена!"), хвацько поправив пілотку:

— Тітко Оксано!

На вулицю визирнула Трояниха, в чунях на босу ногу, в обгорілій хустині вузлом на спині.

— Дивіться, що в мене.

— Скажи, навожденіє! Де ти знайшов?

— У Терновій балці.

— Оце по-хазяйськи. Для колгоспу згодиться.

— Така моцна, що й трактора перетягне… Стій, бенерювата! — пришпорив чахленьку шкапину, і вона, як туман, попливла вуличкою.

Яшка Деркач із шумом заїхав у двір Ольги-переселенки. Її та сестру Марусю німці вигнали з-під Воронежа, і вони, як усі біженці, пережидали негоду по українських селах і хуторах. Тоненька, в’юнка, мов школярка (і не скажеш, що дівка на виданні!), Ольга захоплено сплеснула в долоні. Все у неї дрібненьке — носик, вушка, підборіддячко, і все аж посміхається. А бравий Яшка підсмикнув галіфе, по-парубоцьки перекривив дівчину:

— Подь суди, Олькя!.. Ой ти, Ольга, Ольга молодая, забрали козаки, повезли з собою. Пойняла? Виходь увечері на свіданіє…

— Яшечка-комашечка, — чистою українською скоромовкою зацокотіла Ольга. — Ти ж малопуценький. Пригорну тебе — і не пискнеш.

— Ну-ну! — насупив руді брови Яшка. — Це ми подивимось.

Він хотів скаженим алюром вилетіть із двору ("Прощай, моя дівчинонько, до другої весни"), але кобила не пішла на смертельний (для себе) риск — обережно винесла Яшку на битий шлях. І Деркач, сполошивши Яценкову сім’ю, в оточенні галасливої обідраної дітлашні проїхав уздовж усього села. Люди виходили з темних землянок, мружились на сонце, перегукувались один з одним. Мабуть, щось тривожне, весняне проклюнулось у захололій душі степовика.

Оксана Трояниха вже не могла навернутись до заплiснявілого погрібця. Тугіше стягла під пахвами хустку, побрела, тиха й задумлива, до кузні. Серед іржавого залізяччя знайшла старий леміш, обривком дроту підвісила його до стовпчика.

Бам, бам, бам, — понеслось над Інгулом. Здавалося, то весна закалатала у дзвони, скликаючи людей на хліборобську раду. І звідусіль висипали жінки, діти, закислі в німоті баби та діди.

— Доброго дня, сусіди. Що там таке?

— Видко, власть приїхала.

— Не купанти, часом, повертаються?

— І скаже таке. Щоб вони в могилі поверталися.

Юрба обступила Трояниху, голодні очі вп’ялися в закутану жінку, що била і била в леміш, струшуючи на землю журавлиний дзвін.

— Ну що, люди? — сказала Трояниха. — Доки ж у норах сидіти? Ховрахи, і ті повилазили. Якось жити треба. За дітей думати.

— Та воно пора. Земля підсихає.

— Отам, на горі, і сіяти можна.

— Сіять, то сіять. Колгоспу ж наче нема.

— Мо’ старшого виділить?

— Трояниху. У неї чоловік бригадиром був. Хай береться Оксана.

Мов гора кавунів на возі — похилені голови криничуватців. У хустках, шапках, у картузиках. Сонце притрушує їх весняним ряботинням. А за юрбою, за скаліченим селом — рахманний степ, танками утоптаний, зливами прибитий. Хто підніме його? Чим? Голими руками? Удовиним потом?

— Мужика годилося б за старшого, — обняла Трояниха сумним поглядом натовп. — Може, ви, Денисе? — звернулась до старого Яценка.

— Ви мене знаєте, люди. Пиляти скажете — пилятиму, тесати — тесатиму. А до бригадирства руки не стирчать... Берись, Оксано.

— Берись, берись, Оксано! — загомоніла юрба.

— Ну, то слухайте, товариші колгоспники. У кого яке збіжжя є, жито чи просо, гляди, й пшенички вузлик, городнього насіння, картопелька — несіть докупи. А ви, Денисе, складіть комірчину, гуртом допоможемо, для посівматеріалу. Думаю, Кудим зерна підкине на розвод.

— Кахи-ках!.. Знаця, того й зерна жменя.

— Не скісняйтесь, діду, потрусіть приполи.

— Дасть бог врожай, восени віддамо.

— Та я що? Як люди, знаця, так і я. За родную власть…

— То й добре. А ви, молодиці, готуйте реманент, у кого лопата, вила, сапа, — держаки Яценко витеше, — завтра й у поле. Чого ж нам ждати?

— Звісно, і так засиділись, хай йому решето.

— Бур’ян пре, як з води. Не посіємо зараз — заглушить росточки.

— І ще, громадяни, одне. Попросимо Ольгу, хай після роботи, — не часто, коли зможе, — на пошту в Сасове бігає. Вона моторненька. Дивись, новину принесе, як там на фронті, а й раптом письмо.

— Письмо… письмечко… хоч би вісточку, — зашепотіли спраглі за ласкою, за добрим словом осиротілі вуста. Наснилося, хай на мить, що зійшлися губи до губ: трепетні дівочі і жарини парубоцьких, зів’ялі від довгого чекання материнські й гіркі від пороху солдатські.

— Попросимо Ольгу?

— Ой, та я сама бігатиму! І ранечком, і вечерком, і за всяку погоду. Може й Марусинка озветься.

Можна було й розходитись по своїх кутках, але криничуватці топталися один коло одного. Оврам Диня шкріб п’ятірнею волосаті груди, плюскав тепленькими очками:

— Ех, Трояниха, не знала б ти лиха! Труснула мою душу, як грушу… У кого табачок?

— Пригощайся, Овраме. Звиняй, одна потрюха, шкварчить, клята, ще й стріляє.

— Я був живцем себе поховав. Глядь, жінки підняли.

— Наша женщина, щоб ти знав, як верба. Скільки не гнули, не топтали її, а вона коріння пустить — ожива!

— Нашому роду нема переводу. Не було й не буде.

Погомоніли степівчани і понесли весну в розтривоженому серці до своїх землянок. Прийшла ніч, місяць-молодик золотим серпом повис над Інгулом, зітхала темна вода в очеретах, зітхала українська мати, ворочаючись на лежаку. А місяць кликав її в росянисте поле, і велетрудні думи її проростали пшеничним колосом, і дзвеніла вона жаткою серед стиглих хлібів, і рокотала молотаркою, осипаючи на землю чисте зерно.

* * *

Хто зрозуміє твою душу, безсмертна матінко-вербо? Хто оспіває тебе?

Ще ранішні тумани, як череда сивих волів, блукали над берегами, ще мерехтіли зорі в холодному небі, а Яшка прокинувся і тихенько, щоб не розбудити свою охорону (почне мати сваритися — до вечора не переслухаєш), тихенько поставив казан на плиту. З теплою водою, з ганчіркою вийшов на вулицю. Прісна росичка зволожила йому губи, од свіжого вітру закололо під грудьми. Коло землянки дрімала трофейна кобила, уткнувши морду в корзину. Яшка налигав її, як теля: мотузку на шию і до пакола. Та коли б і не прив’язав, а просто забив кілок: "Стій мені тут!" — нікуди б не рушила. І куди їй, бідній, рипатись?

— Зараз тебе, бродяго, наваксуємо! — сказав Яшка. — Шик і блєск, пойняла?

І заходився шпарити охлялу скотину. Вся вона — як рубель. Махне Яшка рукою — торохтять її ребра, і кобила аж падає з ніг. "Терпи, моя люба, прив’яжу тебе до дуба", — та ганчіркою з другого боку, та під пузом, та по стегнах. І терпить, щулиться бідолашна, коли Яшка обсмикує реп’яхи, тріскою видлубує лишаї, шарує коростяну холку. "Де ти набралася заразі?" — і знов її літеплом із казана. Валить пара, лізе повсть, стікаються густі дзюрки по жолобках між ребрами. Яшка угрівся за роботою, тільки ноги прихвачує морозець — вода в калюжі, що розлилась на землі, одразу холоне. Щоб не застудить свою любу, Яшка насухо витер її драним піджачком.

— Ну, все! Як новенька…

І справді — кобила посвіжіла. То була брудно-сіра, плямиста, а це, дивись, гнідою стала. І шерсть піднялась, залисніла. І реп’яхових китичок — як не було.

— Після купання, казали батько, годиться кров розігнати, — Яшка ухопився за гриву і — гой! — сидів уже на коні. — В атаку!

Поїхав Яшка у степ стрічати весняне сонце.

Тим часом неквапливо прокидалось село. Закучерявились димки над тихими гробками. Десь мекнула спросоння коза. Гуркнули дверцята. Потягло одвареним лушпинням. Оврам Диня, босий, розхристаний, став на порозі, потягнувся на чисту зорю: "Присмалить сьогодні", — і пішов розвішувати чуні на кілках. Жінки висмикували з-під дашків іржаві лопати.

— Настю! У тебе держалки нема?

— Казала бригадирша, Яценко стеше.

— Ага, ось він іде.

Денис Яценко вів до кузні всю свою артіль. Сам він ішов попереду, в руці — ящичок з інструментом; за ним Ілько з пилкою й сокирою, потім Уляна з вилами на плечі; далі, низкою — дочки й два хвостики, Олесь та Катруся. У дівчинки вузлик з харчами, в Олеся — гільза й щітка. Як по команді, Яценки зупинилися коло кузні, де вже копалась серед брухту Трояниха, склали свої речі і за батьковим наказом стали розгрібати місце під стіною.

— Що там буде, Денисе?

— Майстерня.

— А я наковальню знайшла й молоток. Без ручки.

— Ілько, на поміч тітці Оксані.

Плечистий, дебелий Ілько, ані слова не сказавши, викотив репану колоду, поставив її на "попа", прилаштував наковальню і мовчки взявся стругати ручку для молотка.

Одна за одною підходили до кузні жінки. Хто босий, хто в чунях, хто у свитці, а хто й в обтріпаній солдатській шинелі. Ольга-переселенка прибігла в рябенькому платтячку, чорна коса бубликом, на щічках ямки, але губи сині сьорбають ранішню юшку.

— Замерзнеш, дівчино.

— Марш додому, Ольго, — це бригадирка. — Душу накрий.

— Що ви, тіточко? У мене кров молода.

— І розум зелений.

Ольга залискала п’ятами по дорозі.

Жінки розбились на дві купи. Кому держалко треба — до Яценка, кому лопату поклепать, терпугом поточити — до Троянихи.

А за стіною кузні Олесь із Волошкою, що підігнав сюди рогате військо, трудились над лозунгом. Для більшої переконливості намалювали зірку і багнет навхрест із шаблюкою.

— Здорово! "Всі сили на допомогу фронту!"

— Аби ще: "Смерть фашицьким розбійникам".

— Немає де.

— Зліпить твій батько комірчину, намалюємо. Тільки цур — удвох, добре?

— Вов, Я завжди…

Олесь раптом замовк — здалеку донеслось уривчасте пахкотіння. "Пах-пах-пах", — так вистукував (до війни ще!) маленький движок, що качав воду до ферми. Звідкіля він узявся? Хлопці глянули у берег — і сліду водокачки нема.

— Мотоцикл газує! — вигукнув Олесь і паказав щіткою на гору.

З бобринецької сторони, по величезних груддях, вистрибував жук-плавунець. Дорога була розбита, як свіжа рілля. Колись уздовж грейдера тяглась телефонна лінія. Тепер деінде чорніли вивернуті стовпи, похилені в різні боки; вони скидалися на підпилих парубків, що поверталися з буйної гульби та й загрузли в болоті. Між цими стовпами й петляв мотоцикл.

Всі, що були коло кузні, з напруженою увагою слідкували, як гребеться по грудках "іжевець". Ось він, фиркнувши, вискочив на толоку, підкотив до гурту. Мотоцикліст, літній дядько в сірому плащі, в кирзових чоботях, заглушив мотор, зняв клейончаті рукавиці.

— Так оце і є Криничувате?

— Ніби воно.

— Фю-у-ув! — присвиснув дядько. — Ніколи не пізнав би. Був тут у тридцять дев’ятому — гриміло село.

— Загриміло, як бачите… А ви щось скажете?

— Скажу. Може, чули — наша область збирає кошти на танкову колону "Кіровоградський комсомолець".

— У вас є табака? — підійшов до гостя Оврам Диня. — Нема табаки, гм… Тоді покажи пашпорт чи який білет… І не стрижіть, звиняюсь, мене зіньками. Бо їздив тутички один молодець, казав, на ескадрилю "Сталінські соколи" збирає. Збирав, збирав, а виявилось — пройдисвіт. Голих людей обдирав. Отак.

Мотоцикліст усміхнувся — розбіглись під очима веселі борозенки.

— А-а-а! Чував про такого. Спіймали авантюриста, і сидить він там, де й Макар телят не пас.

— Правильно. Щоб не паскудив совєцьку власть.

— А я, люди добрі, з "Червоної зірки". Слюсар. Ось документи.

— З Кіровограда?.. Казали ж, нема заводу, розбили.

— Правду казали. Зірвали німці нашу "Зорю". Гора цегли — не підійти, не підступить. Та все ж відбудовуємо.

— Ой, скоріше пускайте завод. Бо нема ні плуга, ні борони, ні сівалки.

— Знаємо, товариші колгоспники. Знаємо вашу біду — з усіх сил стараємось. Аби ви бачили: і вночі горять прожектори, по три зміни робочі вкалують, тут і сплять, тут і їдять (цілими сім’ями приходять), по камінчику цехи піднімають...

Степівчани щільніше обступили гостя; дітлахи з-під материних рукавів блискають соромливими оченятами; Олесь із Волошкою як не розірвуться — кортить і мотоцикл пощупати, і цікавого дядька послухати. Трояниха притискує до гарячого лоба долоню (після тої пожежі — пече вогнем голівонька) і стиха питає:

— Скажіть нам, що в області робиться.

— А те робиться, що й у вас. Оце їздив по селах — кругом розор, люди потроху піднімаються. Збирають насіння для сівби, корівок до ярма привчають.

— Корови у ярмах?.. Чого не придумаєш натщесерце!

— Ваші сусіди-бобринці вже й у поле вийшли. Землю боронують та, казали, по цілому й сіяти будуть... У кого є хліб — здають у фонд Червоної Армії. Ну й усі трудящі готують подарунки солдатам до Першого травня.

— А який же воно день? Єй-право, забули.

— Дев’яте квітня. Три тижні до свята.

Нежданий гість із Кіровограда, з якого не спускали очей криничуватці, відгорнув полу забрьоханого плаща, витяг із кишені газетку. Газета маленька, потерта, але кожному не терпиться хоч торкнутись до неї пучками.

— Подумали ми на заводі, подумали та й написали до газети. Так і так, написали, горимо бажанням допомогти рідній армії. І вносимо трудову копійку на танкову колону, щоб громила вона ворогів, щоб наші сини і батьки, наші брати і сестри, які зі зброєю в руках…

— Ой, самі бачили: нелегко їм, горьованим.

— Нам хоч небо не пада на голову…

— …і земля не рве наші душі.

— Що казать. З кожної сім’ї — кровинка на фронті. Скільки їх полягло, сердешних. У пекло пішов би, аби заступить од смерті.

— То як, громадо? — мовила Трояниха. — Для святого діла, щоб війна не сиротила наших дітей…

— Гайда, жінки. Де що є — для своїх же рідних. Камінь, і той віддає тепло. А ми ж люди.

Колихнувся натовп, захлипали солдатки, витираючи хусточками непрошені сльози. І діти зашморгали носами, уткнувшись матерям у приполи. Здавалося, вітер гойднув ковилу, і вона, розпустивши сиві коси, роняла на землю гарячу росу.

— Волошко, — покликала Трояниха сина. — Збігай додому. Там за батьковим портретом, під картонкою, пошукай…

Хлопець летів додому щодуху, тільки в дворі озирнувся: повз нього пролопотів брезентом Олесь, хлопчаки й жінки теж поспішали до своїх кутків. "Я перший!" — Волошка скочив по східцях, турнув ногою дверцята, і задушлива пітьма землянки огорнула його. Навпомацки знайшов коминець, уперся пальцями в холодну слизьку стіну. Ось і рамка батькового портрета. Від швидкого бігу тенькало серце, волога картонка вислизала з рук. Насилу! Попався-таки гладенький папірець. "Це для вас, тату. Аби ви знали, як зболілась мати за вами. Як ви наснились мені, тату, минулої ночі. Ніби удвох пливемо по Інгулу, щось тягне-тягне мене на дно, я кричу і... прокидаюсь. Де ж ви зараз, батьку? Чи живі-здорові, чи спочили серед степу, де трави шовкові?"

Волошка просунув руку за коминець — до полотняної торби. Не раз, як починало ссати йому в грудях, він підкрадався до запічка. Полохливі пальці нащупували плескате гарбузове насіння. Вони, оті солодкі запашні бубки, зваблювали хлопця на злочин. Але пекуча згадка пронизувала мозок. То було за Купцем. Вітер гнав по степу хмари колючого снігу, а мати повзла у село по заметах, греблась до вечора у попелищі. А як стемніло, заклякла, чорна від сажі, принесла в землянку батьків портрет, документи в шкіряному згортку і цю торбину. Цілими ночами сиділа мати над ворушкими зернятками, перебирала, сушила їх, розкладала по вузликах. Мабуть, їй пахло тоді весною, і вона не вмирала лише тому, щоб зберегти крихітне життя, яке причаїлося під шкаралупою насіння.

Хлопець пошастав у запічку — де ж вона, згубна торбина? Зникла. І гаряча хвиля, що підступила до горла, зразу відринула. Очевидно, мати здала насіння в колгосп. І добре — не буде спокуси.

Легко зітхнув, легко вискочив хлопець на сонячне світло.

Кіровоградський дядько ждав його біля мотоцикла, притиснувши камінцем зошиток, що тріпотів білими крильцями на вітрі. Вовка тицьнув зібганий папірець.

— Оце все. Хіба ж думали…

— Сторубльовка! Молодець. Добра куля в пику фашистам. Розпишись.

Волошка перший вимахнув закарлючку в списку. А потім прибіг захеканий Олесь ("Спізнився!" — жалісно затрусив губою), пришкутильгав босий Оврам Диня, потяглись жінки. Викладали соромливо потерті, вицвілі червінці.

— Щоб кінчали скоріше. Хай йому решето.

— І додому вертались. Вже й забули діти, які-то вони.

І знов гомоніли, згадували своїх односельців, що як пішли в сорок першому, так ні слуху ні духу. Журилися, думали гуртом, як починати сівбу.

Приїжджий дядько склав папери, взявся за руль мотоцикла. І тоді Яценко, що досі мовчав, пойнявся, покахикав у кулак і нарешті зважився:

— Ви б газетку нам лишили, га? Ми обережненько, не порвем та й усім колгоспом почитаємо.

— Одна в мене, але вам не відкажу.

— То може й перекусили б з нами? Соромно — гостя ні з чим відпускати.

— Спасибі, добрі люди, за ласку. Ось першого плуга зробимо, сам привезу до вас, тоді й почастуємось.

— І вам спасибі. Всім робочим скажіть спасибі.

Мотоцикл застрибав по груддях. Хлопчаки підпихали його ззаду, жінки ойкали, як тільки підкидало чоловіка.

— Ой, ще розіб’ється!

— Хай боронить його мати-земля.

І довго, аж поки не одгуркотів мотоцикл за обрій, проводжали матері людину, що своїми руками сталить лемеші та виковує борони.

* * *

Наплодила війна бур’янів.

Де білопінно шумувала гречка, де задивлялися в небо соняхи, де котились пшеничні хвилі до обрію, там поселився одвічний ворог людини — бур’ян. Темним лісом піднявся осот, лобода, свиріпа, вівсюг. А за ними другий ешелон, ще агресивніший — полин, ковила та пирій. Неначе прокинулась дика сила прастепу, щоб витіснити людину за межі своїх володінь. Скільки часу мине, скільки поту проллється, поки знов залисніють чисті пари на колгоспній ниві.

Яшці доводилось раз по раз очищати борону. Сажнів двадцять проїде — і вже не борона, а подушка. Деркач зупиняє Трофейну. Їй тільки й треба цього: стане, коритцем одвісить губу і вже куняє. А тим часом хлопець, грудьми підваживши борону, вискубує з-поміж зубів торішнє бадилля. Ге ж, спробуй-но, гвардія, обібрати його. Воно, як вимокле коноплиння, сплететься в такі жмути, що попокрекчеш, поламаєш пальці. А коли наб’ється сухий курай — легше, мабуть, їжака вискубти.

Та це півбіди.

Гниле коріння й молода травичка виволочується вкупі з землею. І буває, що хлопець шкребне чорним нігтем по залізу. Ну от, спіймалися, немов бубирці, патрони в іржавій обоймі. А це, щоб ви знали, ручка від німецької гранати. Стривайте, а то що підплигує за бороною? Диви, на провідку — тарілка чи якась нетутешня черепаха? Заінтригований Яшка обходить борону, схиляється над чорною в’юшкою. Лап за провідок — і відкинуло руку, наче іскрою вдарило. Міна! Як це вона, гемонська, причепилася? І не вибухла досі?

Яшка ні з місця. Ноги немовби вгрузли по коліна в землю. Серце покотилося-покотилося вниз, пропало. В грудях і в усьому тілі — холодець. Трясеться.

Ну, Яшко, аби гахнула міна, полетів би ти, хлопче, в один край поля, галіфе й пілотка — в другий. Точно!

І мама рідна кісточок не зібрала б…

Щоб не вчиняти паніки ("Бо скажи бабам, кинуть лопати і хто куди"), Яшка озирається — чи нема нікого близько? — і мовчки береться до діла. Запускає коряві зсудомлені пальці під борону. Де ж той зубець, на який намотало провід? Все глибше просовує руку, а голову як повернув, так і держить, прикипівши зором до міни, оброслої зеленим мохом. Ніби хоче приспати, приворожити нечисту силу. Лежи, лежи тихенько, чума… От і все — провідок уже вільний.

— Ху!.. — Яшка витирає холодну пітняву з чола.

Потім бере на долоні слизьку тарілку і обережно, як по молодому льодку, несе її до бліндажа. На його сірій бетонній спині ціла гірка виволочених патронів, гранат, снарядів. А тепер і міна. Хай собі лежать до вечора. Скінчить Яшка роботу, підпалить гадючі поклади війни. Гавкне смерть на весь степ, скочить дибки востаннє та й захлинеться.

І знов Яшка смика за повідок свою шкапину, трощить бур’яни. Порохняве бадилля, жорстке й колюче, хльоскає батогами Яшку, обліплює реп’яхами кобилу. Пада гіркий сухостій під борону, пухкає сивим пилком, аж кричить немов, що його нагло цуплять за чуба. Та ряд за рядом вишкрібає борона трухле віниччя, і ширшає смуга поскородженої землі. Казала бригадирка, тут вони кинуть мішанку — овес та ячмінь. "Що ж воно вродить?" — питає Деркач у кобили. І бачить хлопець сумовите поле, де ледь просвічуються ріденькі колоски між будяками. Таки так, пізно вони почали, вже оно молода трава кущиться, заглушить вона ярину. Коли б хоч гребкою спершу стягти сухе, а тоді вздовж і впоперек пройтися бороною. Може і сьогорічну траву полякав би. Та хіба встигнеш одною конякою?

Яшка витрушує згребки, ногою збиває в одну купу. "Ей, пацанва, налітай!" — гукає дітлашню. Голомозі хлопчаки, якими верховодить Олесь Яценко, накидаються, немов жуки, на купу бур’яну, несуть його оберемками до вогнищ. На всій межі, від краю до краю загінки, палають вогні. Чорні дими підпирають небо. Скачуть багряні язики, пожираючи сушняк і зелені стебельця, згірклий дим захмарює степ. А малим — свято: замурзані, в сажі та в попелі, вони стрибають, як чортенята, через вогонь, борюкаються, регочуть. Коли ще в селі буває таке…

Йде Яшка степом, за ним виростають гігантські стовбури, внизу червоні, вгорі темно-лілові. Щось небуденне, врочисте в картині пробудженого степу. Загомоніла весна. Онде жінки з лопатами, діти знайшли забаву, дими сповіщають на весь район: ожило, озвалось Криничувате.

Часом позирає Яшка на гурт жінок, що копають грядку недалеко від траншеї. То для буряків та картоплі, їх не кинеш у занімілу землю. Поміж куфайок та піджаків ряботіє благеньке платтячко. Ольга вергає лопатою. Вона схожа на сороку, що заклопотано порпається в землі. Диви, як припала до роботи і не гляне… У Яшки свербить язик, хочеться йому зачепити дівчину. Може, позвати: "Сідай, Ольго, на борону, глибше оратиме"? Скажи — так вона відчекрижить: "Що я тобі, камінь?" А

жінкам подай, насядуть на Ольгу: "Біжи, біжи, дівко, один парубок у селі, не прогав".

Не придумавши нічого путнього, Яшка зупинив Трофейну, весело посварився вишничиною: "Гляди мені, Ольго". Дівчина теж усміхнулася, блиснула білими зубками і за жіночими спинами підняла лопату: "Ах ти, руденький!" Від тої німої розмови залоскотало Яшці в грудях, тепла хвиля огорнула його і повела, усміхненого, між крилатими соняхами, що вставали з вогню над степом.

Бухає весна в Яшчине серце, і тече по жилах бентежний дзвін. Все довкола дзвінке і бентежне. І синя далина, і млосний дух землі, і розпашіле небо. Стань. Прислухайся. Чуєш? Далекий-далекий голос кличе тебе: "Яшо-о... Я-шо-о..." Хто? Звідки той голос? Він тут, він там, він розлитий в самому повітрі, що тремтить і переливається веселковими барвами. "Я-шо-о!" — І хлопцеві здається, що ноги не торкаються землі, що він летить, а під ним не сухі бур’яни — зелений розлив хлібів. Жита й жита — озером.

Жито — на життя.

Хліб — на свято людське.

І раптом, як голос війни, щось бамкнуло.

— Бам! — наче тріснув дзвін.

Яшці підтяло крила. Упав на землю.

Кобила тріпнула гривою, стала.

Ні, таки справді дзенькнуло. Яшка своїм вухом чув: над головою — фюіть! — просвистіла куля. "Значить... стріляло? — Яшка несміло

виткнувся з бур’яну. — Звідкіля? Здається, грохнуло з траншеї, оно з тієї, що покривуляла в балочку".

Він прислухався.

Тихо.

Скрипить на вітрі сухий пирій. На межі там і тут стовбуриться їдучий дим. Кинувши роботу, жінки збилися докупи, сторожко озираються. То, виходить, і їх настрахав той лункий несподіваний звук?

Яшка повернув коня, заспішив до гурту. Жінки з тривогою дивилися на хлопця.

— Яшо… Ми думали, на міну скочив…

— Та ні. З ружжа неначе.

— Правду казала Ониська: сама земля стріляє.

— Ткнеш лопатою — скрегоче. То осколок, то ще якась хвороба.

Гомоніли жінки, збираючи тіні на сірих обличчях. Скажи, світе, до чого людині горнутися? Зроду-віку чоловік до землі горнувся, вона годувала й захищала його. А тепер, бач, одвернулася, лише тронь її — огризається, наче мстить нерозумним дітям… Слухав Яшка бабські розмови, щось протестуюче закипало в душі: "Не земля винна! Якийсь, мабуть, дурисвіт стрельнув". Та промовчав Яшка: чи варто підливати масла у вогонь? Поохкали, позітхали жінки, трохи заспокоїлись — і то добре.

Не знав тоді Яшка, що хиже око полює за ним. Що поки вони тут стоять, їхній землячок з пістолетом за пазухою прошмигнув бур’янами

та в очерети, та хутчіше в свою вовчу схованку. Не знав про це Яшка і навіть сам повірив: хтось, видно, з хлопчаків, бавлячись, випустив кулю.

Але з того дня, вирушаючи в степ, Яшка брав на всяк випадок гвинтівку. Жінки йшли рядком, мов солдати в строю. У кожної через плече лопата або трійчатки. Яшка їхав на Трофейній збоку. Чом не командир. Пілотка на два пальці від брови, галіфе пузирем, за спиною карабін. Окинувши своє військо хвацьким оком, гвардії рядовий Деркач вигукував:

— Підтягнись, піхото! Уперьод, на штурм бур’янів!

І жінки, дружно збиваючи пил губатими чунями, ясніли усмішками.

Що то Яшка! Що то мужчина! З ним і біда — півбіди.

7

Пройшов сліпий дощ.

Як завжди, він був несподіваний. У чистому небі, над сірим громаддям Купця, стояло сліпуче сонце; від скелі падала на воду коротка й густа тінь. Прадавня, з нетесаного каменю церква, що тулилася під Купцем, була припорошена столітнім пилом, тільки червоною міддю виблискував невисокий шпиль, увінчаний хрестом і турецьким півмісяцем. Було тихо й парко. Кози ліниво бродили між круглими Купченятами, вискубуючи свіжу траву. Не те що хмара, навіть хмаринка не голубіла в небі, і раптом шовковими нитями посіявся на землю густий безшумний дощ. А над Інгулом кинула барвисте перевесло красуня-веселка.

— Сліпий дощ! Сліпий дощ! — закричали разом Волошка з Олесем і, стуливши човником долоні, побігли ловити мерехтливі краплі. Мишко

Циганчук, що сидів на камінці, здивовано крутив головою. Що ж це таке? Злива сонця і райдужних бризок.

Сяйнув жартівливий дощик і побіг через Інгул, видзвонюючи срібними бубонцями, зашелестів очеретами та й загубився у степу. І все одразу освіжилось, причепурилось, запахло. Підняла голівки сон-трава й запахла медом. Повеселіла забута церква й запахла нагрітими стінами. Навіть похмурий Купець скупо усміхнувся і запах вологим мохом.

— Яка тепла вода! — витинав Вовка п’ятами в калюжі. — Наче молоко з-під корови.

Мишко Циганчук, дивлячись, як хлопці гасають по калюжах ("Ба, ба! Як жеребчики!"), усміхнено мружив тихі спокійні очі. Дощ покропив йому сорочечку, і вона парувала, висихаючи. Вітерець приємно пощипував спину, куйовдив м’якенький чубчик.

Набігавшись, хлопці підсіли до Мишка. Щоки в них пашіли, в очах грали бісенята, забруднені штани коробились, а ноги самі просились до танцю.

— Олесь, давай заспіваємо! — Волошка задер голову, на повні груди вдихнув медового запаху. — Оту-го, помниш, що наші солдати… Як ішли по містку, гуп-гуп чобітьми і дружно:

Ка-а-атя-Катерино,

Коза-а-ацькая до-го-гоч,

Де ти прогуля-а-ала

Всю тьо-о-гомную ноч?

— А вона отвічає: гуляла до самого ранку, бо зустріла моряка.

— А солдати їй і кажуть:

Ка-а-атя-Катерино,

Пої-і-ідемо туда — га-га,

Де сонце не заходить

І місяць нікада-а-а…

Циганчук зосереджено дивився у відкритий рот Волошки, усміхався, ворушив губами і теж підтягував. Підтягував, як не дивно, улад, басовито; і в цьому, власне, не було дива, бо Мишко чув раніше від солдат пісеньку про Катерину, а зараз по губах догадався, що саме її співають хлопці…

— Слухай, Волошко. А що ми пошлемо солдатам до Першого травня? — спитав Олесь. — Ну от, що б ти послав своєму батькові?

Волошка ніби й не чув Олеся, старанно ганяв по долоні пістряве "сонечко", нашіптуючи: "Лети, лети, сонечко, у моє віконечко, бо татари їдуть і тебе заріжуть". Кузка зупинилась на кінчику пальця, розправила жовті крильця й полетіла. І тоді хлопець відповів:

— Аби я знав, де батько, то написав би їм: приїздіть, написав би, тату, в отпуск, у нас уже весна, жінки лопатами копають степ, скоро й картоплю садити будуть. А ще додав би: мама зараз бригадиркою, за вас, тату, управляються… А про Галинку і бабусю, мабуть, не треба.

Троян задумався; від густих закручених вій ("Хоч на один вечір позич!" — жартували дівки) падала голуба тінь.

— Лежать, певно, тато в окопі, командують бійцями: "До атаки готу-у-уйсь!.."

— Може, у них патронів нема? Давай назбираємо. Тут їх, знаєш, як сміття.

— Якось недобре — патрони… Це ж подарунок. Хіба що ножик складаний. І ліхтар для розвідки.

— І кисет! Федора вишила — гарний. З китичками.

— А куди пошлемо?

— Просто. Польова пошта, Трояну Андрію Васильовичу. Знайдуть.

Циганчук неспокійно повертався то до Вовки, то до Олеся; бліде обличчя його трішки присмалив сухий загар, на щоках маковими зернятами висіялось дрібне ластовиння. Він ловив кожне слово, та нічого не міг зрозуміти.

— Га? Ви про щось балакаєте?

— Солдати!.. Подарунки! Понімаєш — подарунки! — прокричав йому в саме вухо Троян.

— А-а-а, — підняв Мишко худе підборіддя. — Ясно… А я ложку виріжу. Кругленьку, з риб’ячим хвостом.

"Диви, почув, — моргнув Олесеві Вовка. — Може, йому відпустить?"

Не встигли хлопці як слід домовитися про посилку, як раптом оглушливо гахнуло щось за каменем. Вовка й Олесь схопились на ноги. Навіть Мишко здригнувся.

— Ги-ги! Злякав, трясогузи! — висунув голову з-за каменя Яшка Деркач, показуючи рідкі зуби. — Спокійно, шкілєти, я в небо торохнув.

Яшка повісив на плече карабін, обтрусив галіфе, стрельнув на хлопців з-під рудих, наче висмалених брів:

— Козопаси!.. Душа в п’ятах теленькає?

"Чого він приперся, чокнутий Мартин? — Вовка вороже зміряв Яшку. — Так було добре, і на тобі. Ні сіло ні впало — Деркач".

Як істинний купівчанин, Вовка насторожено ставився до мартинівців. З давніх-давен невидимий кордон розділяв дві сусідні вулиці. Чомусь вважалося, що на Купівщині всі жадні, а на Мартинівці — баламутні. Це була явна брехня, бо й там, і тут жили однакові люди, і якщо були жадні, то до роботи, і якщо баламутні, то у веселій гульні. Батьки кумувалися, дівчата й парубки одружувались, порушуючи бозна-ким заведену межу. Правда, все це діялось до війни, коли, як-то кажуть, було до жиру. А за останній час злидні вивітрили з голови і вуличні клички, і наївний містечковий патріотизм, і дідівські традиції. Лиш інколи Вовка пригадував, як раніше "христосались" парубчаки — супротивники. Зійшовшись на межі, починали незлобливу сварку:

— Ти дурний, як Мартин.

— А ти завидющий, як ваш Купець. Бачив, каміння під себе гребе.

— У тебе макітра гурчить.

— У тебе душа чорна.

А погиркавшись, казали:

— Гайда на Інгул купаться!

Можна було й Яшку зустріти за давнім звичаєм. Та грець із ним! Зачепи рудого — пір’я полетить. У нього одна відповідь: "Як блисну!" Або: "В зуби захотів?!"

Хлопці насуплено мовчали.

— Ви тут тари-бари, а кози хай дядько пасе, — Яшка прискалив око і в кулак, наче в бінокль, глянув проти сонця. — Наша! Щоб я був здоров — наша залізла!

Вовка теж глянув проти сонця і похолов. На вершечку Купця, над урвищем, стояла Чирва. І як її туди винесло? Скеля була крута, з невеликими виступами у стіні… Вилізла. І світить бубоном, роги задерла, немов збирається вискочити на саме небо.

— Мишко! — гаркнув Яшка. — Заверни її. Упаде — голови повідкручую. Пойняли?

Мишко встав, тугіше стягнув мотузком штанці; короткі й обтріпані знизу, вони мішкувато висіли на худому тільці.

Чисте й бліде обличчя Мишка було спокійне, тільки нервово билась набухла жилка на скроні. Мабуть і в Яшчиному серці ворухнулась жалість до виголоданого хлопця.

— Ти не лізь на гору, а камінцями її полякай, — Деркач показав, як це треба зробити.

Мишко тріпнув сивим чубчиком (мовляв, розумію), слухняно поплівся до скелі, і чорна тінь від Купця прийняла його в прохолодні обійми.

Яшка зняв із плеча німецький карабін.

— У мене діло до вас. Давайте постріляємо. Тільки так — на виграш.

— Як це — на виграш?

— Викладайте, що в кого є. Хто перший вцілить, той виграв.

Вовка нерішуче мнявся. Обведе круг пальця рудий — точно. Вцілить чи не вцілить, а ліхтарик забере. "Ну як? Пристаєш?" — запитав очима Олеся. "Хай він проковтне свій карабін!" — зіщулився Яценко, наче йому бризнули холодним за комір. Та Яшку мало цікавило, що собі думають хлопці. Він хазяйновито оглянувся, вибрав невисоку, зручну для упору плаху. Ліг за бар’єром, як і належить стрільцеві: носки — в сторони, п’яти — докупи. Прицілився. Позиція — що називається!

— Моя ставка, — сказав Яшка, розстебнув широкий німецький ремінь і поклав перед собою. — А ваші?

Жаль було Вовці розлучатися з ліхтарем ("Механічний! Зносу нема! Ні батарейок тобі, ні мороки, почвиркав — і світить"), але стрільба на виграш — то справа честі, ухилятись ганебно.

Ліхтарик зайняв своє місце поруч глянцьованого ременя. Олесь виклав ножик у темній роговій колодочці. Ставка солідна — два леза, викрутка, швайка.

— Годиться! — прицмакнув Яшка. — Тепер, Зайценко, біжи до церкви, там під стіною протитанкові снаряди, тягни одного сюди.

За кілька хвилин Олесь, крекчучи, уже ніс поперед себе, як підсвинка, блискучий важкий снаряд. Деркач командував:

— Отам поклади, на горбику. Ага, метрів за двадцять. Та не так, Губатий, — денцем до нас. Добре.

Всі троє сховалися за гранітною брилою. Короткий Олесь упав правцем, прикрив потилицю картузиком: "Ой, торохне зараз"…

— Яшка знає, що робить. Ми, трясогузи, в укритії, осколки не дістануть… Пойняли? Ну я перший.

Натренованою рукою він загнав патрон у ствол. Притиснув ложе карабіна до правого плеча. Палець поклав на курок… І дзвінка тиша залягла над Інгулом. Потемніла вода під берегом. Вовка продер одне око, покосився на Яшку. Вилитий кібець, що полює за здобиччю. Сплющене, у сухих лишаях лице. Довга жилава шия. Напружені мускули. Гострий кадик бігає взад-вперед. Років на три старший Деркач, а вигляда як дядько.

— Попадать у капсуль снаряда, — цідить Яшка.

Він довго чавить у руках гвинтівку. То сопе, то багровіє, затамувавши подих. Та швидше, рудий, перцю б тобі під ніс!

— Коза! І де ти взялася?!

Кудимова рябенька, вигулькнувши з бур’яну, спокійно лизала окислений бік снаряда.

— Смальну межи роги, знатиме!

— Не дурій. За що худобу?

— Мовчи, поліцайський наймит. Я б твого Кудима з усіма козами перестріляв.

— Мели, руде, мука буде…

— Блисну!.. Ти знаєш, що Кудимів Федька нашого Максима убив? Падлюга. І рідного брата свого.

— Може, їх кулеметом підкосило. Німці кругом стояли.

— Німці… А ти знаєш, козопас, що таке пульова рана навльот чи навильот? Так от, обох їх, Антона й Максима, у потилицю навльот. Пойняв? Сам бачив. І солдат наш, глянувши, сказав: наганом впритул. Чуби підсмалило…

— Куди ж Федька пропав?

— Втекла поліцейська шкура. Або наші стукнули.

Чи від голоду, чи від напруження пішла обертом голова у Волошки, майнула солом’яним брилем Кудимова хата й покотилась у балку, за хатою гналась перелякана Василина, тягнучи за руку худеньку, як голка, Надійку. "Куди вони тікають?" — хлопець тріпнувся, відганяючи безглузде привидіння. І воно спливло туманом, а натомість з’явився Яшка Деркач, незвично серйозний, і голос у нього був зворушливо щирий:

— По-дурному в житті виходить. Убий мене — не переступлю поріг Кудима. А мати біга туди щовечора, якийсь там приблуда миршавенький, наслухається його теревенів — своїх кутків уночі жахається… Ну добре. Попадись мені, Семене, підеш голенький від мене.

Поки вони говорили, коза обнюхала снаряд і гайнула до церкви. Яшка знов приклався до гвинтівки. Волошка з Олесем уткнули носи в траву, заціпеніли, наче їх придавило каменем.

— Грох! — на шмаття рвонулось повітря. Кози, мов підхоплені хвилею, шарахнулись до скелі. Тюгикнула за рікою луна, дроблячись на скалки.

— Чччорт!.. Промахнувся. Тепер ти, Вовко. Тугіше приклад до плеча!.. Та-ак. Мушку сади на планку.

— Сам знаю, — Вовка викинув гарячу гільзу, з якої ще йшов димок, легко послав уперед затвор, ліктем уперся в землю і вже цілком спокійно прицілився. На горбику місячним кружалом світило денце снаряда. В центрі його — червоне вічко. Капсуль. Трохи нижче треба, під яблучко. Є!.. Раз (пауза), два (пауза), три — дзинь! Крутнувся на місці снаряд, повернувшись до хлопців боком.

— Зайценко, поправ мішень!.. Твоя черга.

Бідний Олесь! Як у нього тремтіли губи, коли він узяв оту незграбну костуряку. Притиснув отерплим тілом гвинтівку (вона, клята, мов жива, билась об камінь), зажмурив очі і, здається, ще й не спіймав курок, як щось, гавкнувши, штовхнуло його в груди.

— Куди ж ти стріляєш? По сонцю? Ану ще раз...

Хлопці, а найбільше Деркач, були захоплені грою, в той час як Мишко повертався до гурту. Він довго морочився — і угугукав, і камінці жбурляв, — поки зігнав Чирву зі скелі. А тут новий клопіт: як ошелешені, кидалися кози то до церкви, то до Купця. Що їх, гедзі кусають? Зовсім не слухають пастуха — подуріли. Задерши хвости, летять повз нього, дивись, повалять із ніг; крутнуться під скелею — і бігом назад. Ледве утихомирив Мишко збаламучене стадо. І пішов стомлено угору до хлопців.

У затінку, під валунцем, загледів Мишко кущик пізніх пролісків. Ніжні синьоокі первістки весни, заховались вони в холодку від сонця,

обклавшись мохом. Хотів зірвати хоч одну квітку — не піднялась рука: такі вони чисті були й тендітні. Обкопав тріскою землю, обережно витяг пролісок з цибулькою. "Дома посаджу", — і обклеїв білі корінчики масною землицею, що пахла прілим гнойком, хлібними дріжджами.

Розморений, заколисаний вічною тишею, Мишко притулився до каменя, так і сидів, зігріваючи в долонях холодні стебельця. Але щось непокоїло його. Хтось гупав, здавалось, пужалном по землі. Він побачив збоку, метрів за десять від себе, товстий снаряд, що виблискував на сонці. Круг снаряда спухали хмарки пилу. Наче дзьовбали землю краплі дощу. Одна крапля впала біля самісінької ноги. "Заховаю пролісок під валуном, — подумав Мишко, — щоб хлопці не сміялися, увечері заберу, і буде він рости у баночці..." Хотів було встати, але...

Земля, махнувши зненацька велетенським чорним крилом, кинула його в чорну безодню. Важке груддя привалило його.

І згасло небо в спокійних очах сироти.

Він уже не бачив, як сліпий дощ пилу й пороху накрив його чорним саваном.

Не бачив, як билась скров’яніла хвиля об крутий берег Інгулу. Як здригнулась скеля, крикнувши на весь степ лунким криком.

Він уже нічого не бачив.

...Хлопці лежали за бар’єром, як убиті. Гіркий дим поступово розсіювався. На горбику, де Олесь поклав снаряд, зяяла глибока воронка. Меркли холонучи вивернуті нутрощі землі. Довкола ями, на свіжоскопаній грядці трепетали оголені жили кореневищ. "Там щось упало", — простогнав Олесь. Яшка витер пілоткою закіптюжене лице. Вовка тріпав чубом, виганяючи з голови оглушливе бамкання.

Страх одірвав їх від землі.

— Мишко! — зойкнули разом.

— Мишко! — глухо обізвалась скеля.

— Михо, Мишечка! — Олесь захлинався сльозами. Вставай. Ну, вставай, Мишечка…

З далекого світу дивились на хлопців погаслі очі дитини. Мишко лежав горілиць, на вустах запеклась цівка темної крові. В синьому кулачку — зів’ялі проліски.

А в спину малим убивцям, що скам’яніли від жаху, цілилась покинута гвинтівка. Злорадно світила більмом, немов питала: "Кому ще затьмарити сонце? Патронів кругом, як сміття".

8

Коли ж це мати зробила? Вчора, позавчора чи сьогодні вранці? Прибитий, приголомшений Вовка ходив, як сліпець, і тільки зараз помітив: стежка до землянки посипана жовтим пісочком; східці, що вже були розвалились, обкладені цеглою; очеретяний дах завалькований глиною, зашарований і тепер гладенький, наче долівка — просто лягай зверху і загоряй на сонці.

Хатка повеселіла — і Волошці, хоч на дрібку, одлягло від серця. Льодок під грудьми не розтанув, отупіння не пройшло, але вітерцем заколихало важку пелену, і сивий день прозирнув йому в душу.

Лякливо оглядаючись (хоч би нікого не стріти), хлопець пішов тихою вулицею. Був передобідній час, жінки не повернулися ще з поля; вони длубались, як граки, у степу за Інгулом, де чорніла маленька латочка землі, скопаної ними за кілька днів. Густі бур’яни, що висипали після

дощів, буйним морем розлилися по степу, з усіх боків обступили крихітний острівець, відвойований жінками, погрожуючи змести його зеленими хвилями. Хіба зупиниш голими руками оту здичавілу повінь?

"Дивись, вишеньки!" — притишив кроки Вовка. Понад шляхом тягнувся рядок недавно посаджених деревець. Стовбури побілені, ямки обкладені камінцями. Та й взагалі панували навкруг весняні фарби. Наче маляр-витівник пройшовся щіткою по селу: не тільки вишеньки, а й димарі покропив білилами, доріжки і плескаті дахи — охрою, маленькі палісаднички проти віконець — зеленкою.

"А то що за хатка?" — Вовка повернув до кузні. На розчищеному подвір'ї виріс, як білий гриб, цегляний будиночок. На його бічній стіні було написано:

"ПРАЦЮВАТИ ПО-ФРОНТОВОМУ!"

"ХАЙ ЖИВЕ 1-ше ТРАВНЯ!"

"Умгу… Он що робиться, — зашкребло пастуха. — Дядько Денис зліпив комірчину, а Лесь обмалював її. Друг називається. Трусив губою, присягав: удвох, Вовчику, удвох, братику… Лисиця!"

Комірчина була приткнута вербовою паличкою. Вовка заглянув усередину. Дихнуло сирим вапном. Під стіною, в дощаних засіках, насипом лежала картопля, окремо — ворошок пшениці, купа ячменю, кукурудзи. А на полиці в кутку — вузлики з насінням. "Оно-но і мамин вузлик… Обгоріле полотно".

Хлопець знов приткнув клямку, хотів іти далі, але його ("Нарвався-таки!") зупинив Оврам Диня.

— Здоров, пастуше. Бач, перехвалікувався. Був чунярем, став мішкарем. Артільним.

Диня латав дратвою гнилі кропив’яні мішки. Хутко ганяв циганську голку — таку, що й кабана можна заколоть, — стягував дірки великими стібками. Старенький, лисий, припорошений сивиною, він сидів, зігнувшись над своїм дрантям. І Вовка нехотя копирсався ногою в гнойку. Обом говорити було важко.

— Що ж це ви, снайпери, га? — озвався після паузи Диня.

— Не питайте, діду. Сам до пуття не пойму…

— Сліпа доля. Сліпа й нерозбірлива. Краще б мене. Для чого землю топчу?

— Не кажіть, діду. І трава жити хоче.

— Косить пазелень, стирчаки обминає. Обидно.

— А де Яшка? — повернув розмову Вовка.

— Очманів був хлопець. У степу ховався. Совість свою ховав… Яшка — о-о! — не такий, як думають. То в нього шкоринка тверда, а під нею — м’якушка. Я зна-а-ю Деркачів: Гаврило, Максим — душа-люди. А вже випить, поспівать, потанцювать — орли, на все село гриміли… Так от. Дійшов трохи Яшка до тями, днює й ночує за роботою. Своєю Трофейною бур’яни корчує, на бороні й спить.

Помовчали.

— Бувайте, діду.

— Бувай… Бувай і людей не забувай. Війна, брате, усіх нас із пантелику збила. А ти — держись…

Погомонів Диня, наче погладив батьківською рукою, але від того ще більше затуманився хлопець. Понесли його ноги на край села, до Мишкової землянки, над якою стирчало перекинуте відерце. Могильна тиша заповнювала порожнечу між небом і землею. Вона, ця первозданна тиша, насичувала тіло терпким холодом. Вовка штовхнув рогожку, оббиту планками, дверці глухо упали за поріг, і хлопець несміло ступив у павутинну темряву. Його овіяло сирістю покинутого житла. Вовка присвітив ліхтариком.

Пліснява, моховиння, брудні патьоки на стінах. А на долівці — солом’яна потерть, зотліла ватянка. "Мокра, хоч викручуй… Отут він і спав".

Пучок бляклого світла вихопив сірий предмет, покритий, здавалось, іскристою памороззю. Автомат. Німецький. "І не думав, що в нього зброя… А це що таке?" На кілочку висіла дерев’яна, одполірована шабля. Наче дишлом ударило Вовку під серце. "Хочеш, Вовчику, я тобі й шаблю зроблю… Замість ручки — лев’яча спина з кудлатою гривою. На картинці бачив…"

— Мишо! Мишечко!! — уткнувся Вовка головою в коліна, заціпенів, як і тоді, під час землетрусу. — Чим же я тобі віддячив?!

"Ну все. Треба кінчать. Зараз, — він гарячково зняв автомат. — Понесуть мене селом понад білими вишеньками, понесуть у зелений степ і покладуть поруч Мишка. А там і мати його, і Сенько… Над могилою стоятиме ненька, Олесь стоятиме, люди, і тихо скажуть вони: був такий хлопець — нема. Пішов за другом…"

Приклад ковзнув по долівці, уперся в стіну. Холодний обріз ствола торкнувся Вовчиного лоба. Холодна рішучість зсудомила пальці. Курок із готовністю наближався до смертельної риски. Життя відлічувало останні секунди. Раз (пауза), два (пауза), три — гггах!.. Вовка упав на спину. Нудотний спокій. Чорний затишок. "Ну, добре, — кволо

пульсувала думка. — Бабусі нема. Галинки нема. Батько не озиваються. І я застрелюсь. А як матері жити?.. Посічене, згорьоване обличчя. Руки — немов дубова кора. В пелені — два тугих клубочка. І третього їй шукати? І сидіти ночами самій-самісінькій, стліваючи сумом? "Хіба це син? — скажуть люди. — Хіба є в нього жалість до неньки?З відчайдушною злістю Вовка шарпнув затвор (патронів не було в магазині), брязнув автоматом об землю: "Згорів би ти навіки!" І вирвавшись із баговиння, в яке сам себе штовхав, городами подався додому. Він біг з одним бажанням: швидше пірнути під материне крильце, знов відчути себе маленьким і беззахисним, виплакатись, як бувало колись у дитинстві.

Вовка перескочив траншею, за якою починалась їхня садиба, і раптом згадав: забув прихопити шаблю. "Гаразд. Хай висить собі на кілочку. Ходитиму до Мишка в гості й дивитимусь. Як гнатиму кози мимо — і до нього. Щоранку. Завжди. Що б там не було". Ця думка не втішила, та все ж приглушила полинну гіркоту. І Вовка спокійніше попрямував до хати. Але, як-то кажуть, одна біда йде — другу веде. Тільки хлопець поткнувся до своєї землянки — нова несподіванка. Повно жінок у дворі. Зайшли води свіженької попити? Ні, щось не схоже на те. Збилися вкупу. Топчуться коло дверей, над кимось схиляються. І стривожений гомін: "Покладіть її... Легше... Рушничок дайте..."

Вовка рвонувся в гущу, несамовито гріб руками й ногами, випинав шию; спітнілі, гарячі тіла не пускали його, хтось грубо шарпнув назад: "Куди? Не дитяче діло!"

— Хто там? Хто? Мама?! — скрикнув хлопець, безпорадно тиснучись у живе склубочене груддя. — Убило її?.. Не мовчіть же, люди!

— То Ольга... Ольга-переселенка... Сонцем ударило.

— Зо мною копала. Я і кажу: не хапайся, Ольго, спочинь. А воно ж завзяте — наперед, наперед вискакує.

— Ото ж, вергала-копала, поки не впала.

— Звідки ж та сила? За одною водою жила. Коняка, і та ноги відкине.

Вовка прихилився до стіни. Його самого наче громом прибило. Роїлося, гуло під чубом, розпирало груди. Як уві сні, миготіли й зникали видіння. Червоне, в густих краплях обличчя матері. Вона бризкає з рота водою. Носилки на землі. З держаків. Жмут чорного волосся. Оголені плечі. Синя змертвіла маска. Зціплені зуби.

— Боже, кінчається, — сплеск материнського болю. — Кисляку давайте!

Хтось прогупотів поза двором. Ольгу заносять у землянку, голова покрита чорним, руки звисають, як витріпане коноплиння. "Одійшла… дихає…" — передають знизу, і люди розходяться.

Вночі Вовку трясе лихоманка, він раз у раз прокидається. Відчуває, що лежить не в своїй постелі — коротко й твердо. На плиті постелила мати. В литки йому пече, а спину морозить, аж кістки ламає. І вже на ньому гора всякого лахміття.

Вовка повертається набік.

В хатинці жовтий присмерк. Тихе шарудіння.

На полу — каганець. Відро з водою. Дівоче платтячко жужмом. Дві пари взуття — чуні й туфлики.

І на лежаку двоє. Мати й Ольга.

Мати змочує рушник, обкладає дівчину, як немовля пелюшками. І сумовито воркує: "Лежи, лежи, дочечко… Душу ти мені перевернула. Не

пущу я тебе в степ, не пущу, хоч би там земля запала. Самі якось упораємось. Ми, баби, сухожилі, нас горе мололо, під жорнами терло, у ступі товкло, а ми цілі й живі. Голодні — світ годуємо. Голі — мир зодягаємо. Ми, баби, до всього звичні. А ти як пелюсточка. Хіба твої руки до лопати? Ними калину рвати. Хіба твої ноги до ріллі? Ними у шовках ходити. Не пущу тебе, дочко, у степ. Ото будеш поштаркою — і годі. Посилки на фронт відправиш та, може, кому письмечко там… А принесеш мені цидулку від Андрія — весь вік тобі уклонятимусь… Спи, донечко, видужуй".

Під ранок Вовка почув: легенько хлипаючи, немов скупане дитя, Ольга стиха шепотіла: "Які у вас теплі руки, мамо… Житом пахнуть… Спасибі, мамо, добре мені".

Вовці здалось, що то лебедіє Галинка, його сестра. Він усміхнувся і усміхаючись міцно заснув.

9

Діти є діти. Їхня печаль — як та роса: звечора впала, вранці пропала.

Лише позавчора Вовка Троян присудив собі: "Треба кінчати", — а сьогодні був на сьомому небі. І не тільки себе, все своє Криничувате звеселив бідовий хлопчак…

"Де він занапастився? — Олесь нетерпляче вдивлявся в сірий захмарений степ, в каламуть туманного обрію. — Ну, хвилиночку, казав, ну, годиночку. Одна нога там, друга тут… Добра хвилиночка! Вже скоро обід, вже й кози пора гнати в село, а Вовки нема та й нема". Олесь не на жарт розгубився. Знов перепаде від батька. Після того нещастя, що сталося біля церкви, батько загнав його в комірчину, кинув пофарбоване сестрами начиння і скреготнув зубами: "Сиди мені тут, босяцюра, поки миші не з’їдять. Та перемотай пряжу до нитки". Два дні підряд просидів Олесь під арештом, в потемках. Розплутував начиння, що довго було

кипіло-булькало в баняку і сплелося в такий жмут — сто чортів йому ладу не дасть. Від страху, від голоду, від попискування мишей тремтів Олесь, як осика в негоду. Мати, коли батько відлучався з двору, нишком підсовувала печену картоплину чи кухлик з водою і заспокоювала: "Потерпи, сину… І на батька не гнівайся. Він такий — погримить, поблискає та й проясніє". Справді, на третій день, коли в’язень здав чин чином змотану пряжу і, тихий та покірливий, став на коліна перед сімейним судом, батько сердито покректав: "Ну от що… Можеш трави нарвати кролям". Олесь, відчувши волю, дременув передусім до Вовки. Друг зустрів його найщиріше: "Олесику! Молодець, що прибіг. Так тебе жду, так виглядаю… Подивись, рідненький, за козами, я на хвилинку. Сюди й туди — мигцем!"

Куди ж він пішов, хитрюга?

А Вовка, здихавшись остогидлої Чирви, щасливий і піднесений, помандрував за вітром у степ. Ранок був плаксивий. На сході клубочився туман, наче за горбом у велетенському казані варили чумаки кашу на сніданок. Пахло димком з багаття, прілим бадиллям, духом розпареної землі. Мабуть, збиралось на дощ. А може, вітерець стягне сиву пелену і на обід ще вигулькне сонце.

Вовка прямував понад Інгулом, де в лютому лютували бої, де було снарядами зорано, кістками посіяно. Весна змастила зеленкою незагоєні рани. Лапаті будяки застелили бліндажі, гострий пирій витикався між розсипами гільз і патронів, навіть на танкових баштах кільчилась в’юнка берізка. Крізь іржаве залізо пробивалось до світла молоде життя. Воно було нестримне, як весняне розводдя, воно залило степи шумовинням розбурханих трав. І легко й приємно було ступати по бархат-килиму, збиваючи м’ятні краплі роси, і бентежно було думати про вимріяну зустріч.

Вовка знав, куди йшов. Вовка знав, чого йшов. Яшка сказав йому, що за Терновою балкою стоять наші солдати циганським табором. Та якби і

не сказав цього Деркач, хлопець все одно дізнався б, що за неспокійні сусіди поселилися за горбом.

Одного разу, коли Вовка вигнав кози на пашу і на повні легені пив цілющий запах весни, вітром занесло далекий гудок. Невже то поїзд на станції? В селі була прикмета: почуєш гудок з Долинської — жди гостей. "Батько приїдуть!" — стрепенувся хлопець і завмер, напружено прислухаючись. "Гу-гу-у-у", — докотилося знов. "Ні, не з Долинської, а з північного боку, здається..." Потім щось гаркнуло, прошуміло, і земля струснулась від вибуху. Поодинокі вибухи, ревіння моторів, що знов нагадали про війну, не стихали вдень і вночі; все це до смерті налякало криничуватців, по селу пішли чутки, одна страшніша другої: "Німці прорвались!.. Десант!.. Сасове оточили!" Жінки й діти переполошились, зібрались тікати в купецький степ, де ще з зими остались запасні схованки. Дехто похапцем набивав клумаки, а тим часом Яшка на своїй кобилі подався у розвідку. Прилетів назад розпашілий, риссю гнав попід дворами, вимахував пілоткою: "Стійте! Куди ви! То наші!" Згодом усе вияснилося: за Терновою балкою розташувався військовий табір, де навчають хлопців-новобранців.

Вночі, як тільки засинав Вовка, зрання допізна набігавшись за козами, в його неспокійний сон вривався отой нестихаючий гуркіт, і тоді тепла колиска виносила маленького Волошку в степ, в його запашне дитинство, і він бачив, як випливає з пітьми трактор, немов жук-світляк, і, рокочучи, не плуга тягне, а довгу шаль сріблястих іскор. Вони гасли, мерехтливі іскри, танули в безвісті, як зорі в світанковому небі. А в степу чорніла купка людей з лопатами... Носилки... Ольга... Зціплені зуби...

Вибух, від якого двигтіла землянка, розвіював сон, але Вовку не покидала ясна й твереза думка: "Солдати. У них є машини. Не може бути, щоб матерям відмовили". Ця думка й вела його до військового полігону.

Через годину, другу вітер розігнав хмари, розкидав їх по синьому безмежжі. Вмите, яснощоке сонце, загаявшись зранку, спішно

роздувало тепер своє горно, сипало й сипало на землю гарячі бризки. І закипіла в степу робота: земля розстелила сполоскані килимки, щоб просихали на сонці, заметушився ховрах-комірник — що ж його хапати на зиму; сердито гудів джміль — дивись, проспиш у хмарну погоду весняний, медозбір. І жуки-гнойовики заклопотано котили свою хату-горішок. Куди, чого вони поспішали?.. Тільки жайворон був безтурботний. Що йому земна метушня? Вільний господар небесних висот, він славив казкові береги, де "сонце не заходить" і місяць стоїть на вічних чатах.

Молодими очеретами привітала Вовку дзюркотлива річечка, хлопець сьорбнув з-під корча студеної води і вибрався на пагорб. Звідси видно було, як на долоні, багатолюдний табір. Він справді скидався на циганське стійбище. По степу розкидані шатра — палатки, між якими снують маленькі постаті. В загонах, неначе воли на прив’язі, — криті вантажні автомобілі. Ще якісь машини під брезентом з витягнутими рукавами. Очевидно, гармати або танки. Димлять вогнища. По-качиному викахкують заведені мотори. Шумить, гомонить полігон.

Вовка, підстьобнутий розпаленою цікавістю, гайнув навпрошки, але шлях йому перегородив частокіл. Можна було пролізти між проволокою, та не солідно: йти з серйозними намірами й крастися, як у сад за яблуками. Пішов попід невисокою огорожею, косуючи оком на дзьобаті самохідки.

— Стій. Хто йде? — зупинив пастуха вартовий, що стояв на воротях. Він був щупленький, тонкий, гімнастьорка зібрана гармошкою під поясом, за плечем карабін. Солдат насмішкувато зміряв хлопчину: босі, позеленені травою ноги, настовбурчені холоші, ситцева сорочечка, смугле худорляве личко, в карих очах — скалки розгубленості. "Не дрейф, браток, — ворухнув солдат усміхненими губами. — Свої люди".

— Це я, дядю, Вовка, — хрипко вимовив хлопець. — Мені до найстаршого начальника…

— Гм. Найстаршого? Коменданта, значить? Іди по доріжці прямо, зліва за бензобаками, — бачиш? — фанерний домик… А для чого тобі?

— По хазяйському ділу. То я піду?

— Шмаляй!

Вовка ступав обережно, як по колючках, підтягував штанці, щоб не так шурхотіли. Коло першої палатки, на автомобільних скатах, сиділо двоє. Це були, мабуть, танкісти, бо в засмальцованих комбінезонах і в чорних шлемах. Від них пахло машинним маслом. Танкісти перетирали клоччям якісь блискучі втулки. Їх теж зацікавив хлопчак. Не змовляючись, поклали на коліна втулки і знизу вверх, косячком, утупились на Вовку.

— Звідки орел залетів?

Вовка чемно привітався, навіть картузик для чогось зняв, плутано розказав, хто він і з якого села.

— У вас тут багацько чого, — провів рукою по табору. — Гримить, гуде, аж у нас земля трясеться… А тракторів, часом, нема?

— Тракторів? — прискалився гостроносенький. — Оно трактори наші. "Каве" — чув про такі?

— Ка — Ве, — прочитав хлопець літери на борту присадкуватого танка з круглою баштою, що стояв на дерев’яних колодках.

— "Клим Ворошилов". Гроза. Стіну провалює.

— Ні-ні, нам не такі. Нам щоб землю орали… Бо жінки виходять у степ, цюкають-цюкають лопатами, а земля гірше каменю.

Танкісти, вже не посміхаючись, слухали малого, ахкали, не вірили, що в колгоспі одна конячина — і та трофейна, що сонцем ударило Ольгу і вона й досі ніяк не оговтається, що його мати за бригадирку, що в селі — жодного чоловіка, крім двох чи трьох підтоптаних дідів.

Танкісти закурили, і димок, як журба, повився над ними.

— Е-е, поспитать ще треба, кому важче: мужикам на фронті чи бабам у тилу.

Гостроносий, з фіолетовим рубцем на переніссі, різко смикнувся, затоптав каблуком недопалок.

— Знаєш що, Миколо? Піду до майора. Може, дасть одну коробку, ту, на яких "букварів" стажуємо. Дурно ж по степу машини ганяємо.

— Давай, тезко. Я б з тобою, та на діжурство.

Вовка остався з одним Миколою, а другий загупотів чобітьми до фанерного будиночка. За хвилину, другу він птахом вилетів з дверей і, на ходу застібаючи шлем, бадьорий, збуджений, гукнув пастухові:

— Бігом за мною!

Ви їздили, друзі, у справжньому бойовому танку? У знаменитому "Т-34"? Ви уявляєте, як здригається його могутнє тридцятип’ятитонне тіло, як рокоче гаряча сталь, як шалено несеться назустріч степ і притьма кидається вниз під гусениці? Ви знаєте, що людина в цю мить відчуває себе націленим снарядом, здатним пробити, проломити будь-яку перепону?

Якщо ви не їздили, то уявіть, що творилося на душі дванадцятилітнього хлопця.

Танкіст легко скочив на борт, відкрив люк і, пригнувшись, шарпнув Вовку за руку, аж той мелькнув у повітрі. "Залазь!" — і опустив його в темний глибокий колодязь. Від паруючого бензину, горілих мастил, розпеченого заліза залоскотало в горлі. Вовка намацав круглу й тверду підставку. Сів як на голки. "За що ж його держатися?" Водій-механік пірнув ще глибше, вперед, до цілої батареї ричагів. Танк мовчав. Танк стояв не здригаючись. І раптом — сто чортів у печінку! — вдарило ревом по "кумполу", обдало гаром, кинуло Вовку назад. "Прощай, білий світ!" — пустив хлопець очі під лоба. А його трясло й підкидало, а над ним, і під ним, і довкола його лящало, стугоніло, скреготало. "Тьху, як скажена тічка!"

Водій мигцем обернувся до Вовки: "Здорово?" — і весело блиснув зубами. "Красота! Геть не страшно!" — збрехав хлопець і випнув отерплі груди; а піднявши голову, натрапив на світлу смужку. "Диви — щілина! Мать, для обзору". Він припав до неї носом (свіженьким потягло), забув про себе, про свої страхи і упивався тим, що танцювало й миготіло попереду. Ось рвонулись на танк ворота, відскочив як ошпарений вартовий, і помчала, попливла назад зелена рівнина. Ошалілий танк, рявкаючи, ковтав горби й горбочки, підминав кущі, з розгону перемахував через окопи. "Здорово! — вирувала й клекотіла радість у Вовчиному серці. — Таким летом якби на фронт. І в бій!"

…Три танкі-ста, три весьолих дру-га

Екіпа-аж машини бойо-вий!

Повний вперед! Хай летить собі земля безвісти. А Вовка гляне, що робиться тут, всередині. Воно, якщо придивитися, не так уже й темно в цьому череві. І перед танкістом — шпарка. Вузенька, як буває між дошками в загорожі. Миготливі тіні скачуть на його руках, що цупко вп’ялися в голівки ричагів. Водій наче приріс до сидіння, він погойдується разом із танком. На мить одриває руку, лап-лап по ящику, щось упало під ноги, на жовту пляму ("І-і-іх! — напружився Вовка. — Хліб. Аж півбуханця"); танкіст недбало поклав той хліб на місце, витяг

цигарку, тицьнув нею поза вухом до Вовки: "Закурюй, пацан". Вовка носом убік: "Нє-є. Без диму світ макітриться". — "А чим же тебе пригостить?" — "Ну, коли ваша ласка, то хлі… Хліба… Скибочку. Забув, як і пахне". — "Ге, дивак! Чого ж мовчав? Лови!" — і тугенький буханець плеснувся на брезент, що обтягував Вовчині коліна.

Ззаду, від мотора, несло жаром, як із духовки; ревище не затихало, але вухо потроху призвичаїлось до нього. Розморений, обм’яклий Вовка, заспокоївши перший голод, неквапно пощипував хлібну шкоринку, клав на язик пахучі крихти, і здавалось йому, що він сидить на черені, мати вийняла рум’яні балабушки на капустяному листі, і попід стелею в’ється солодкий душок свіжого печива.

"Куди? Їхать куди?" — не голосом, а бровами й губами спитав танкіст. "Газуйте прямо. Бачите, купка людей на полі". Вовка знову прилип до щілини. Воронячою зграєю метнулась під гусениці рілля, жінки сипонули врозтіч, війнувши спідницями. Танк заглух, хоч у ньому все кипіло; хлопець, як ховрашок, визирнув з люка:

— Мамо! Не бійтесь. Це ж я, Вовка. — Він скочив у пухку ріллю, але земля під ним ще хиталась, розходилась кругами й тікала катзна-куди.

Він, мабуть, упав би, але хтось пригорнув його до себе, шерхлими руками обхопив шию. "Мамо!" — тануло Вовчине серце. Хлопець притулив до її грудей хлібинку: "Покуштуйте. Це вам". — "Спасибі, Волошко. Сховай. Буде на вечерю тобі з Ольгою".

Так і стояли вони, притиснувшись один до одного, а жінки тим часом збіглись і, як сороки, застрекотіли навкруг танкіста.

— Ой, налякали, дядечку, щоб ви були здорові!

— Ганна, побий мене грім, гепнулась на ріллю, меле ногами і "Каравул!" кричить як не лопне.

— А ти? Задерла спідницю та блись-блись пампушками.

— Тю! Ти щоб своїми блиснула — трава зайнялась.

Танкіст усміхався, про щось розпитував балакучих колгоспниць, не без гордості показував рукою на могутній "Т-34", що відливав на сонці гладкими боками; зрізана башта, сплющений лоб надавали йому хижого вигляду. Грізно дивилось у степ довге жерло гармати, немов шукаючи собі здобич.

— Оксано! — гукнула котрась із жінок, що без угаву щебетали з військовим. — Ти знаєш, якого спасителя привів твій синок? Степ оратимуть! Чуєш? Ора-ти-муть!

— Танком?!.

— А чого ж? — пустив кільцями дим танкіст, полум’яніючи під закоханими поглядами жіноцтва. — Той же трактор, тільки в броні. Давайте плуги та й у загінку.

— Он Яшка скаче сюди. Пошли до кузні, Оксано.

Дорогою кушпелив на Трофейній Яшка Деркач. Кинув він борону серед поля, кинув роботу (та коли б його до скелі прикували — одірвався б) і гнав навпростець до танка. Де ж це видано, га, щоб Яшка проминув таку-от оказію! Не жалів Деркач гнідої, бив, як у барабан, п’ятами по її животу, летів зі свистом, розкинувши руки. А із села мчали наввипередки хлопчаки, біг розхристаний Оврам Диня, трусцем шкутильгала Ониська.

— Драсте! — гаркнув Яшка, і кобила без усякого "тпру" стала як укопана, роздуваючи змилені боки. Та не пощастило Яшці ні поручкатись, ні слівцем перекинутись із солдатом, бо Трояниха тут же загадала: паняй до кузні, коняку віддай Яценкові, і нехай він бігом тягне

оті два кінні плуги, що відремонтував. Яшка скривився, однак приклав руку до пілотки: "Слухаюсь!" — і поскакав у село.

Бригадирка підступила ближче до танкіста, потерла долонею гарячий лоб, стомлено пощулила карі колись, а тепер потухлі, з туманцем очі.

— Поки діло наладиться, — звернулась до гостя, — розкажіть, що на фронті… Як вас звати?

— Миколочка, — дурнувато пирскнула за спинами якась дівка.

Бувалий солдат заполум’янів по самі вуха, синім шнурком видувся на переніссі рубець. Як новобранець перед командиром, він розгубився перед цією змарнілою жінкою у важких чунях, в поношеному піджаку з грубої сукнини. Він не спускав очей з її рук — землисто-чорних, порепаних до крові, спокійних рук матері. І дивлячись на них з повагою, з пекучим соромом за себе ("В тилу відсиджуюсь! Швидше б туди, де смаленим пахне!"), він по-військовому чітко сказав:

— Становище на фронті, товаришу бригадир, нормальне. Наші війська крепко рвонули за три місяці: пів-України пройшли і вже на західному кордоні. Зараз окопались на Пруті. І на півдні, може, чули, є продвіженіє — Одесу й Севастополь звільнено… Якщо так піде й далі, до осені з німчурою покінчимо.

— Слава богу. Приїжджайте на свіжі калачі, чим багаті, тим і раді зустріти, а з вами, мужчини, вже по-людськи озимі посіємо… Хіба ж це сівба, гляньте. Землю мучимо.

Розмова урвалась, бо саме під’їхав Денис Яценко, волочачи на скрипучій колішні два кінних плуга. За упряжкою біг ухорканий Яшка. "Чого женеш, окаянний? — шулікою налетіла на сина нервова Ониська. — Бігає, товчеться, як Марко в пеклі!.." Яшка мотнув рудими кучмами:

"А, відчепіться, дома хіба не наслухався!" — і потягнув із Вовкою плуги до заглухлого танка.

— Оце такенькі? Однокорпусні? — стенув плечима військовий. — Все одно що муху на причеп слонові. Аби штук десять.

— І таких, звиняйте, не було. Яценко по залізячці стулив.

— Може, в Сасове махнуть? Хай позичать, якщо є.

— Я зганяю! — підскочив Яшка.

— Е-е, тобі не дадуть. Дуже рудий. Соліднішого треба.

— І-є-єх! — висолопив язика, задріботів голими п’ятами Оврам Диня. — Згадаю сорокову молодість!.. Ану, Яшка, підсади на свою Трофейну. Та кісток моїх не розсип.

Низенький Диня, крекчучи, виліз на коня, геройськи глянув з високості на жіноче воїнство і з піснею "Ми красна кавалерія" потрюхикав у степ.

— Не будемо гаяти врем’я, — сказала Трояниха. — Поїхали.

Микола-танкіст розмотав сталевий трос, накинув його петлею на гак, що був у задку машини, до кінців троса жінки примотузили плуги. Бригадирка стала за перший плуг і так налягла на чепіги, аж леміш вгруз у тверду землю. Яценко поплював у руки, як це робить кожний орач, покахикав і врочисто махнув істиком — готові! І вони уже рушили б, але баба Ониська раптом заголосила, заметляла довгими руками, звертаючись до танкіста:

— Ой синочку, зніми оту стрельку. Зніми й кинь у траву, бо душа терпне — воно ж, окате, чигає на мене. І як це орати, коли такенна гирлига перед самим носом?

З відкритого люка позирало на бабу здивоване обличчя танкіста, чорне від мазуту й диму. Тільки світилась білозуба посмішка. Танкіст скрушно замотав головою: зняти "стрельку", бабо, не можу, хіба що розверну башту. Заревів мотор, гайвороння з криком піднялось над степом, окате жерло, що страхало Ониську, махнуло над головами людей і заховалося за танком. "Т-34" здригнувся, брязнули гусениці, і плуги врізались у кам’янисту твердь. Заряботіла земля перед очима Троянихи, падала трава на блискучий леміш, з хрумкотом виверталось коріння, і масний шар чорнозему пригортав бур’яни. Яценко йшов услід за бригадиркою, по свіжій борозні, клав другу, ще крутішу хвилю весноранки. І потяглась до обрію тоненька, як струна, сталева смужка. Вона розділила навпіл широкий заінгульський степ.

Жінки стояли мовчазні, схвильовані, святково просвітлені. Не одривали очей від гуркотливої точечки, що все меншала, даленіла.

— Оце робота. А ми копирсались, як ті жуки.

— І хто придумав? Вовка. Хазяйська дитина.

— Рости, хлопче, головою тебе назначимо. Щоб завжди понімав матерів.

А Вовка притискав до грудей хлібинку, досі відчував на шиї тепло материнських рук, і серце малого топилось від радості. Весняне сонце хлюпнуло в його душу цілу пригоршню доброти й ніжності.

10

На обідній перекур (так, не без гіркої іронії, називали вдовиці і свої короткі перепочинки) влаштувались жінки за танком, де була тінь. Старші сіли одною купкою, простеливши під ноги куфайки й піджачки; дівчата вмостились окремо, перетягли до свого гурту соромливого Миколу. Всі тільки од роботи, ще не улігся пил над степом, руки гудуть від утоми, а на дівчат як найшло: то переморгуються, то раптом залящать, аж луна розляжеться, то штурхають одна одну, щоб якось зачепити Миколу. А він, чорний, мазутом пропахлий, знічено усміхається: "От попав!.. під перехресний вогонь!" Тільки Яшка, здається, розуміє скрутне становище солдата, з усіх боків оточеного дівоцтвом; Деркач насунув пілотку на лоб, блиснув трасуючими по розпашілих кирпах: "Тьпху! — сплюнув презирливо. — Хі-хі, ха-ха — весь розум бабський, — і до Миколи, — не дивуйтесь, це в них після бомбйожки".

— Ах ти, рудий! — підкинуло дівчат.

— Ану, сюди його!

— За галіфе!

Дівчата звалили Яшку, з реготом накинулись ("Мала куча, дайте ще!"), товкли його носом у землю, мов шкідливого кота. Не стерпів танкіст — і сам туди ж, у реготливу купу: "Яшко, не здавайся!" — за плечі, за руки став розтягувать дівчат. Сміху, писку, шуму — як на досвітках.

Жінки, що вигрівали на сонці ноги, з материнською поблажливістю дивилися на молодечу забаву, яка нагадала їм і солов'їні вечори, і перегук парубків над Інгулом, і ту потаємну місцинку, де сиділи вони тільки вдвох... "Що то молоде! Війна війною, а погулять їм кортить. Та яка їм радість, дочкам нашим?"

І наче у відповідь матерям зринула з дівочого гурту пісня:

Колись було літечко,

Ой тепер зима,

Колись була з миленьким,

А тепер сама.

Пісню підхопили, вона журливо полилась над ріллею, над бур’янистими окопами, де чорною хмарою кружляло гайвороння.

Колись була з миленьким,

А тепер сама,

До чого проклятая

Война довела.

Мабуть, торкнула пісня найболючіше: дівчата як і не сміялись перед цим — враз притихли, на присмаглі, вітром спиті обличчя лягла холодна тінь. Навіть Яшка, хоч і не заглиблювався він у тонкі порухи людської душі, і той делікатно мовчав, зрозумівши, що ляпать язиком зараз недоречно. Але він зиркнув на дорогу, і слова самі вискочили з рота:

— Хе!.. Кудим плентається.

Справді, до їхнього табору прошкував Кудим. Він ішов поволі, часто зупинявся, щоб відкашляться. Його жовто-бурий, вичовганий об хатні вугли кожух блискотів на сонці; биті валянки м’яко ступали по землі.

Кудим уклонився жінкам, поздоровкався з молоддю.

— Оксано, вас можна? — покосив очима в сторону, мовляв, хочу поговорити наодинці.

Трояниха, спантеличена і його просьбою, і пригніченим виглядом ("Що з ним таке?"), пішла з Кудимом за танк. Вона й не помітила, що Яшці саме в цей момент треба було обмацать подряпини на броні, і саме з того боку, де вони стали.

Кудим довго бухикав, довго й важко віддихувався, кожух на ньому ходив, як міх. Пробивши клубок у горлі, старий хрипко мовив:

— Хочу просити у вас коня.

("Оввa! — пальнув Яшка своїми рудими. — Коня йому, поліцайська квочка!")

— Геж, на день мені, знаця, транспорт.

Голос у Кудима був скорботний, вуса опущені, повіки запалені від бессоння чи недуги. "Дати коня?" — бригадирка не знала, що й відказати дідові. Одна конячина, а роботи — як бліх у старця. Он лише волочити скільки...

— Вам щось по хазяйству?

— Де там! — відмахнувся Кудим і ще хрипліше: — Горе в мене... Старшого, знаця, Антона поховав, а Федька... де й могила його, не знаю... Всяке про Федьку казали: і такий, і сякий... Лжі пельку не заткнеш — сторота (Яшці здалось, що Кудим якраз на нього косує, і хлопець бликнув на діда з викликом: "Ну казав! І казатиму!.. Хіба не правда!"). Всяке брехали, — продовжував дід. — Як не судом, знаця, то брудом... А бруд — це бруд, все одно відкисне.

— Щось не пойму вас, діду, — стенула плечима Оксана.

— Зараз, дочко, зараз, — Кудима почало смикать за груди. Це було вступом до кашлю.

Кашляв дід так. Відкидав трохи назад голову, на повний рот хапав повітря, і коли засьорбував його, в горлі на всі лади вигравали пищики. На якусь мить дід завмирав, звівши до неба заплющені очі, а тоді немовби рубав з розгону дрова: кха! кхе! кхи! кхі! Десь у глибині його шкварчало, булькотіло, аж поки не виривалося свистом з грудей.

Набухикавшись, дід витирав кожушиною сльози, а за одно й під носом; од вологи край рукава зашкаруб, збігся в гармошку.

З кашлем, як і з латаним кожухом, дід ніколи, ні за якої погоди не розлучався. Досить було почути десь у березі, в кінці села, або з темряви лунке "кахи-ках!" — люди вже знали: Кудим.

На цей раз, посеред розмови з Оксаною, дід викахкував особливо довго і болісно. Насилу вгамувався, висушив очі й повів далі спокійніше:

— Знаця, стрівся мені чоловік, сам нетутешній, у мене він зараз; я йому про свою печаль, про синів, знаця, й викладую. А він і каже: "Слухайте, — каже, — Федька то чи не Федька, брехати не буду, а чув я за такого страдника. В Гуйцях (село, знаця, під Бобринцем) вбили бузувіри одного чоловіка. І цей убієний, каже, теж тікав до красних із братом своїм і ще одним парубком. Так їх німці зловили, двох зразу — в росход, а того, що на Федьку скидається, зв’язали й повезли на машині. І так мордували, бусурмани, так знущалися — кров’ю вмивався. За те, знаця, що втік із поліції і до красних хотів. Кололи його, нещасного, вогнем палили, а тоді — в колодязь… Я, дочко, як узнав про теє — душа обірвалася. Ну світ мені заступило, не їм, не сплю, місця не нагрію. Федька то, Федька! — як віщує душа. А чоловік, отой сторонній, що в мене, і напутив: "Їдьте, — каже, — в Гуйці, людей попитайте, а раптом — ваше дитя"…"

Оксана слухала Кудима, і недавній страх, незатамований біль пекучою хвилею підступили до серця. Вона сперлась рукою на танк, бо ноги підломлювались, у голові роїлося, а кров шумувала, а кров била в гарячі скроні. Хто б він не був, той Федька, — ну, задурили його, заманули в поліцію — але для батька рідна кров, гіркая втрата…

Кудим пом’явся, побухикав у теплий рукав:

— Я б, знаця, пішки подався. Не донесуть старечі ноги. А верхи потихеньку, полегеньку…

— Що ж, — сказала жінка, — таке нещастя. Беріть.

Яшка чув розмову від початку до кінця. Чув, як спитала бригадирка: "Чого невістка на роботу не виходить?" — "Сухота мучить, злягла Василина", — одказав Кудим і пошкрьобав до коня. Тієї ж миті Яшка гулькнув за танк, під лобовий щиток. Присів. "Хай бере! Хай ловить!.. та щоб мої очі не бачили". Але розпалені очі не слухались Яшки. Вони гнули, гнули хлопця до землі, аж поки під танком, між гусеницями і днищем, не заголубіло віконце. У звабне віконце, як на гріх, було видно те, чого й не хотів бачити Яшка. Ондечки, немов на полотні, вимальовано темний силует коняки, що пасеться недалеко на узбіччі дороги. Кобила задерла голову, нашорошила вуха: до неї сунула бура ведмежа туша. Приблудна скотина, на що вже сумирна й свійська, раптом шарахнулась від дідового кожуха. Але Кудим не прогавив — хапнув рукою за повід.

"Все! Піймав!.. До Федьки бухтій поїде…"

Навколо метушилися люди, хлопця обдало бензиновим перегаром, орачі знову пішли за плугами, а Яшка лежав край загінки розпластаним птахом, якого прибила сліпа блискавиця. Ні-ні та й позирав він тоскно у степ, де бовваніло оте остогидне, що чіпко вп’ялося в спину коня. "Ге!.. Дайте йому ще карету… кістки поліцайські шукати!.."

Яшка силкувався збагнути і хоч трохи розплутати складну павутину життя. Оббрехали Федьку, бухтить Кудим. А як же, скажіть, розуміти: йшли втрьох, раптом — німецький обоз, залягли під копичкою проса, а вранці двоє остались на снігу… пульовая рана в потилицю, чуби підсмалило. Як же це розуміти? Ну хай і не він, поліцайська шкура, завершив злодійську роботу. Та він все одно убивця, він продав їх раніше, він довів до того, що хлопцям треба було тікати з села. Хіба витравиш із пам’яті останні слова Максима? Прибіг він серед ночі засапаний, змокрілий, схопив плащ, коржа — за пазуху, цмокнув Яшку в лоб, кинув спохвату: "Бувай! Матері скажи: скоро вернусь. Через фронт думаю рвонути. Тільки про це — ні гу-гу, хай не тліє мама душею… Прощай, браток! Якщо не той… бережи стареньку. Бо зі мною все може бути. Антон же петлю взяв на шию свою — Федьку. Той німцям доніс, мерзотник, а тепер заступайся, виплутуй його, тягни на собі колоду…"

Немов передчувало Максимове серце: маж Федя медом, а Федь Федьом. Лиш одного Яшка не второпає: як це вони, Антон і Максим, розумні люди, не розкусили Федьки, панькалися з гадом, як їм, зрештою, спало на думку рятувати німецького прихвосня? Що це — жалість, непростима довірливість чи сліпота?

Яшка горнеться до землі, і здається хлопцеві, що то конячина тулиться до його щоки м’якими ворсистими губами, і він бурмотить гарячково: "Слухай, гніда… Ти вже стара, зуби свої до корінців з’їла. Скажи, хіба це просто: людина, звичайна двонога людина підняла руку на брата і колишнього друга? Не чула такого? І я раніше не чув… Либонь, ще тоді, як вони втрьох бігали до школи, гралися в стуканця, ловили пічкурів, — либонь, ще тоді було щось у Федьки від зрадника. Але що?" — Яшка відкидається на спину, заплющує очі, напружує пам’ять: яким же він був, молодший Кудим?

* * *

Ріс Федька хирлявий, щупленький, і в сім’ї вже так повелося: кому доглядати худобу чи поливати грядки? Антонові. Бо він старший та й

здоров’ям нівроку, міцненький. А кому вершечки з молока? Федику. Як-не-як, він меншенький і, бачте, хворуватий. А Федечка лежить на кушетці під яблунею, дивиться, як Антон упріває на сонці коло свинарника, і весело бренькає на балалайці — духу братові піддає.

— Та замовкни! — скипить Антон. — Бо ту бренчалку на твоїй макітрі поб’ю!

— Ну-ну! — сміється Федька. — Батькові розкажу…

Бувало, що реготун Федька переплутає чоботи: сам новенькі натягне, братові підсуне свої, стоптані та забрьохані; збирається Антон у школу, кинеться до взуття — тісне, не лізе на ногу. Сидить старший дома і плаче. А Федька скалить увечері зуби: "Я со? Я ніцого!" (він завжди корчив із себе дурника і навмисне ламав язика)… Печуть хлопці у степу картоплю, підуть завертати череду, повернуться до вогнища — вже й попіл охолов.

— Де картопля?

— Нема копи, жижа з’їла, — регоче Федька, витираючи рукавом сажу й лушпиння з гострої лисячої мордочки. Поскубуть його хлопці, посердяться та й забудуть. Дивак Федька, що ти з нього візьмеш!

Підростали брати, і все далі розходились їхні дороги. Антон пішов у трактористи; додому приходив стомлений, чорний, як сажотрус. А Федька, чистий та наваксований, ганявся по селу за молодицями. Вечорами на весь берег розлягалося його жереб’яче іржання. Гуляє, веселиться шалапутний парубійко. І якось ні Антон, ні Максим Деркач не примітили, що їхній однокашник дивачить не без вигоди. "Позичить" у сусіда теплі рукавиці — загубив (так вони й прилипнуть до нього). Обнесе грушу в Ониськи — на дітей зверне. Підлізе, бувало, до дівчачого гурту, то одну пригортає, то другу, хи-хи та ха-ха, а сам тишкомнишком торби опорожнює…

Так і жив молодший Кудим: де ласий шматочок — не обмине, де смаленим пахне — не наривається. Чоловік як чоловік, і гірші бувають. Але дедалі все важче було Антонові виправдувать рідненького брата перед людьми і перед самим собою. Бо його жарти оберталися на недобре. Ходив Федька, топтав стежку до тихої Василини, поки й дитинку вона не принесла, а тоді: "Я со? Я ніцого!" — і втік із села. Довелось Антонові розшукувати жениха і за чуба тягти до весільного столу. А потім... а потім у перший день війни. Прийшов Антон з військкомату, як зацькований, гупнув кулаками об стіл, прохрипів: "Не взяли!.. Каліка", — і люто подивився на обрубані пальці правої руки (жаткою відхопило), немов тільки зараз усвідомив, що не наростуть більше пальці і не буде він стискати ложе гвинтівки.

— Чого нагиндичився? — озвався Федька. — І я з тобою, браток. Осьо — справку дали...

— Яку справку?

— Знаєш, нерви у мене... Гу-гу в голові, — Федька, блудливо усміхаючись, постукав себе по скроні.

— Де ти взяв?! — рвонув Антон папірець із Федьчиних рук.

— Не кричи! — гримнув батько. — Добрі люди, знаця, дали... Од смерті заступили — і спасибі їм...

Чи то Антон був убитий своїм горем, чи засліплений любов’ю до меншого брата, але тоді не піднявся, не трусонув Федьку за петельки, не потяг на суд до людей. Вже опісля не раз проклинав Антон себе за ганебну легкодухість. Може, не пізно було ще рятувати брата. А може й пізно. Може, треба було починати ще тоді, як він бренькав на балалайці під яблунею. Так чи не так, але повністю розкрилися Антонові очі на брата, коли той прийшов додому в поліцайській шинелі.

Було це увечері, Кудимова сім’я вкладалася спати. В жарко натопленій хаті аж розпирало вікна од задухи. Старий Кудим, охкаючи, мостив собі пуховики на печі, сердито підбивав подушки і дошкуляв невісткам: "Смерті моєї ждете? Пождіть, пождіть — недовго вже… Ох-хох, кісточки мої ломить, ох, викручує… Дровець полінувались підкинуть, хай, знаця, здихає старий…" Знервована Василина кидалася з кутка в куток, торохтіла посудом, зганяла зло на дочці, яка просила води: "Цить!.. Спи мені, бо як дам — захлинешся!" Одарка, Антонова жінка, ледве тамуючи лють, стелила чоловікові на долівці. І поки товклися жінки, готові ось-ось спалахнути вогнем, Антон горбився над мискою пісного борщу — вечеря не лізла в горло. Йому знавісніли оці батькові стіни, оце пекло, де щодня — охкання й докори, сльози й прокльони. "Буває ж так, — ковтав гарячу обиду Антон, — одна людина може отруїти життя десятьом… І що він хоче, старий? Чого домагається? Щоб і ми лягли в могилу з ним? Щоб ми, як онучі, під нього стелилися? Все одно не догодиш — буде топтати й далі, на клаптики дерти. Він, як міль, намогливий — до рубця їстиме"…

Антон хотів вийти з хати — трохи розвіятись. Але перед ним, на порозі, зненацька виріс Федька. Довга потерта шинеля на ньому — видно, з чужого плеча. Зелена пілотка. Хромові чоботи. Якийсь пакунок під пахвою. Від проношеного одягу, від усього Федьки, здавалось, тхнуло цвіллю. По-баб’ячому закутаний, незграбний, він стояв на порозі і пришелепувато осміхався.

— Федька… Ти що?.. Що ти надумав? Що ти зробив? — не сказав, а простогнав Антон і рвонув брата за комір.

— Ну-ну, представника влади не той… бо з нагана — піф! — Федька скривив усмішечку, ткнув братові межи очі пальцями. — Піф-піф — і ваших нет! Одступи… Ось пайку дали. Лови, Василинко, сахаринцик… І пшоно діткам…

Він кинув пакунок своїй жінці, але вона, витріщившись на чоловіка, не ворухнулась, не підставила рук, і пакунок ляснув на підлогу, щось

розсипалось. В хаті запала тиша, Федька отетеріло зиркав по кутках, ніби схопив несподівано ляпаса. І раптом із-за груби висунулась розкудлана голова, і два зловісні вогники обпекли Василину.

— Ану, підбери з долівки, чуєш! — засичав Кудим. — Зараз же підбери, ледацюго, бо жерти вмієте, а зароблять... Ще й розкидає добро, ге!

Це був останній сплеск шаленіючої хвилі, що прорвала хистку гребельку. Крик, голосіння, лайка — все злилося в один збурений потік, і невістки, захлинаючись від люті, накинулись на старого Кудима, Кудим — на невісток, Антон на Федьку. В хаті задеренчали шибки; стіни й долівка, здавалося, пішли ходором, годі було й розібрати, хто що викрикує. З одного кутка чувся жіночий вереск:

"Пийте, пийте мою кров, жеріть самі, подавіться разом з Федькою". Різкий писклявий голос із-за печі: "Цитьте! Не смійте! Не троньте Федьки. Він до хати тягне". — "А так, що тягне! А ви покриваєте. Ви горою за нього: Федічка, Федічка, а він же злодюга, він же бабій, він же, як старець, чужі тарілки вилизує". — "Що ти верзеш, язик би тобі всох! Зміюка! З хати вижену!" — "Хай вона згорить і ви разом... Антон! Збирай клумаки. В ямі житиму, а сюди, в оцей собашник, нога моя більше не ступить... Антон!" — Антон не чує жінки, у нього своя розмова з братом: "З ким ти, зубоскал, злигався? На вулицю соромно буде поткнутись. Люди у вічі плюватимуть... Скинь дрантя німецьке, бо обдеру до нитки". А батько з печі: "Він хліб заробляє! Пусти його, чортів активіст, або геть вимітайся! Іди до своїх — багато вони тобі дали? Скалічили, знаця, і на смітник"...

Полохливо замиготів сліпак і — погас. Та не погасла в темряві сварка. Стільки чорної люті накипіло в серці у кожного, що й до ранку не виллєш. Ні, недарма співала Одарка Антонові, як тільки вони побралися:

Постав хату з лободи,

А в чужую не веди...

Чужою була, чужою й осталася для них оселя старого Кудима. І Антон з жінкою, порадившись та пожурившись, пішли по селу шукати собі притулок, і пекучий сором туманив їм очі, бо це все одно, що простягати руку під церквою. Денис Яценко покликав їх до себе і сказав: "Пустив би вас, добрі люди, у хату, так своїх дітей ціла орава. Може, сарайчик підмажете і якось перезимуєте. Сарайчик теплий, вулики там стояли; знаєте, мабуть: німці геть чисто вигребли..."

Перебрався Антон до Яценка. А як виносив клунки з свого двору, батько схопив мітлу і так вишкрібав за ним двір, аж пилюга пішла попід тином. "Геть, геть з мого двору, окаянний, — заклинав сина. — І щоб ні пса, ні скотини у тебе не було, і щоб соломою не пахло". А Федька стояв на воротах, підібравши поли довгої шинелі, і гигикав: "Бач, Антоне, як батечко стараються: щоб, значить, синок чобіт своїх не запилив".

Федька причинив щільненько за "циганами" ворота, шворіньком їх приткнув. Сказав навздогінці братові: "Ти не знаєш мене, я не знаю тебе — і квит!" Та, видно, збрехав свояк-поліцай. Чогось тягло його зазирнути, як живе старший на новому місці. Дивак Федька і тут не обходився без дивацтва: відвідував рідню не серед білого дня, як це ведеться межи людьми, а вибирав найглухіші ночі.

Одного разу, коли надворі поскрипував нудний холодний дощ, і могильне "ховав" десь вигукував сич, в Антоновій комірчині аж до світанку горів каганець. "І досі кліпаєте? — сердилась Одарка, неспокійно повертаючись у ліжку. — Кінчали б уже, бо хтось наскочить". — "Зараз, зараз", — відказував Антон і затуляв рядном сліпака. За столом сидів плечистий рудобровий Максим Деркач. Як і батько, він був міцний і жилавий, обличчя гостре, з вузькими зеленкуватими очима й орлиним носом. Він намагався говорити пошепки, та в нього виходило, наче хтось бубонів з бочки.

— Чуєш, Антоне? — пригинався над столом Деркач. — Мудруй не мудруй, а найкраще по-моєму. Я ж не раз перевіряв: і з цього боку, і з того боку міст охороняється. Сам бачив: ходять німчаї, як заведені. Вдень по одному, вночі — по два. Так що з берега нема чого й лізти — потоплять, як цуциків… Ото й кажу: підпливемо тихенько на плоту, зробимо своє діло, а тоді вниз — за течією…

Вже почало сіріти на вулиці, і Максим зібрався додому. Закурили на дорогу. Антон накинув старенький плащ, що й досі пахнув нігроловим маслом, сказав жінці, що проведе товариша: "Низом підемо, попід городами… Менше очей…" Антон легенько відсунув клямку, штовхнув коліном двері (вони відкривалися з хати надвір), намоклі дошки глухо вдарились об щось цупке. "Йой!" — скрикнуло якесь опудало, товсте й незграбне і посунулось на землю. Наче куль очерету впав із стріхи — в темряві не розбереш. Антон облапав оту сіру купу.

— Федька? — здивувався Антон (а рукою Максимові: не виходь, у куток ховайся). — Федька? Ти чого тут? Серед ночі, як вовкулака…

— Чого, чого! — заскиглив браток. — Бахнув по лобі, аж іскри посипались… В гості прийшов, а ти частуєш… дрюком. Помацай, гуля осьо, як кулак…

— Щось пізно в гості… Так, не дай боже, як будеш двері обнюхувать, хтось і горщик тобі розгатить…

— Обнюхувать… За кого мене щитаєш?

— За поліцая.

З темно-кошлатого неба, що притислось до самої землі, сіявся дрібний осінній дощ. Сердито дзюрчала вода в канаві. Федька, охкаючи, встав, обтрусив шинельку: "Тьху, висушив тобі поріг!" — і зітхнув докірливо:

— Ех, Антоне, Антоне! Можна сказати, через тебе страждаю. Дивляться косяком, пайку врізали. І за що? Все, значить, за брата, за тебе, Антоне. Кажуть: на красних робив, аж тріщало, а зараз, мовляв, сто болячок у нього… Симулянт! — Федька подався вперед, ніби хотів на вухо сказати. — Не думай, що я дурачок. Знаю, хто ти і з ким ти… А мовчу, бо свій… Та й мені нагорить…

Федька замовк, ніби дослухаючись, як плюскотить дощ, і раптом благально:

— Може, ти, Антоне, щезнув би з глаз?.. Щоб не було мороки?

— Е, ні, добродію! Тобі треба тікати. Це ти влип…

— Довго балакать. В хату хоч пусти. Як там Одарка?

— Йди, йди собі, пане поліцаю. У тебе служба.

— Дивись, щоб не пожалкував.

— Дивись, щоб ти, Федько, не пожалкував… Як доведеться відповідать.

— Не лякай. Бо я декого теж можу злякати. Так злякаю, що й у землі гикатиме… Бувай! — і важка тінь посунула вздовж стіни.

"От слизняк! — плюнув услід братові Антон. — В хату пусти, ач! Видно, хотів пронюхати, чи немає кого…"

— А він, часом, не підслухав нашу розмову? — спитав Максим, виходячи з темної схованки.

— Хто його зна. Двері, здається, щільно прилягають.

— М’якосердий ти, Антоне. Щоб мій брат — давно б жаби поминки справляли.

— Ну, що ти! Не можу! Все ж таки рідна кров. Я ж його, стерву, з пелюшок няньчив… Не підніметься рука.

— Боюсь, що в нього не здригне… якщо шкуру свою рятуватиме.

…Ця подія розворушила все Криничувате.

Після тривог, колотнечі, болісних дум важким сном заснуло село, причавлене осінніми хмарами, що низько повзли над степом. Заніміла, принишкла розкисла земля. Ніби вимерло все. Тільки на мосту та на правому березі Інгулу, де стояли зенітні батареї, зрідка попихкували цигарками вартові. І раптом за Мартином, над широким плесом, сліпуче спалахнула ракета. Вона вихопила з темряви маленький пліт, який безшумно йшов за течією. На плоту, в синьо-білому мерехтінні, вирізьбились дві нерухомі постаті. Разом вдарили з кручі автомати й гвинтівки — на тому березі залопотів очерет, підрубаний гострим лезом вогню. Посеред Інгулу, в яскраво-світлому колі, кипіла і бульбашилась вода. Хитнувся вутлий плотик — і як рукою змело людей. Плесь, плесь! — заіскрились бризки, і швидка течія понесла два пузирі до густих очеретів. "Стій! Хальт!" — загорлали під кручею. Поліцаї, вівчарки, німці снопами падали з гори у човни, заскрипіли весла, загрохкали постріли. Хтось уже перескочив на пліт, хтось, дістався берега, шалено бив з автомата по заростях, наче могла розступитись стіна очеретів і видать у ворожі руки двох втікачів.

Вже під ранок, мокрі, забрьохані мулом, лютіші од вовкодавів, повернулися німці й поліцаї в село і пішли по хатах. За ноги стягували сонних жінок та дітей з постелі, душили дідів за горло: "Де партизани?" — вивертали діжки, витрушували пірники, винюхували кожний закуток. У гурті поліцаїв топтався і Федька Кудим. Був він такий настраханий, винувато-улесливий, як та собака, що напаскудила в хаті господаря.

Найдовше трусили карателі Деркачів та старого Яценка. Ні Максима, ні Антона, ні його жінки чомусь не було в селі. Наче змовившись, зникли невідомо куди. "Так-с! — клацнув золотими зубами білявенький німець, хусточкою витираючи руки після обшуку в Антоновій комірчині. — Пана Кудима — сюди!"

Поліцаї, що тільки-но злізли з горища і відхаркувались та вискубували пір’я з мокрих чубів, — враз притихли. "Федьку, Федьку сюди!" — передали по ланцюжку. Федька бочком-бочком посунув до німця, вбираючи голову в комір шинелі. Витяг руки по швах, плаксиво закліпав похололими очками.

— За важливе донесення, — карбуючи кожне слово, сказав золотозубий штурман, — оголошую вам подяку. Цілком ясно, що диверсанти мали намір зірвати міст. На плоту знайдено вибухівку і бікфордів шнур…

— Так, так, гер штурман, — оторопіло повторив Федька, — хотіли зірвати…

— Отже, пане Кудим, — продовжував німець, — за те, що попередили нас, вам подяка. А за те, що прогавили диверсантів, наказую… від-шма-гати! Чуєте?! — гримнув штурман на поліцаїв, — тридцять п’ять шомполів цьому йолопу! І зараз же! Я сам упечу з десяток, щоб зігрітися після дощу…

* * *

Минув день, другий, як поїхав Кудим у Гуйці, — і ні слуху ні духу. Що воно за село, де воно, куди занесла недоля старого чоловіка, ніхто до пуття не знав. Трояниха вже занепокоїлась. Думала-гадала, чи не послати кого в Бобринець. І ось аж на третій день, під вечір, коли жінки поверталися з поля, в’їхала в село однокінна підвода. Попереду йшов Кудим, спина старече зігнута, кожух на ньому обвис, почорнів од

пилюги. Силу-насилу переставляв дід ноги, тягнув за повід охлялу кобилу. На підводі лежала труна.

— Федьку везе, Федьку… — скрижаніли материнські обличчя.

З боків обкладена сіном, довга-довга, з грубих свіжообтесаних дощок, пропливла, як сум, жахна покійницька домівка.

Кудим не підняв очей, не покликав жінок на похорони. Так і пішов, згорблений, онімілий, сам тягнув на плечах горе до своєї хати.

А незабаром із того кутка, де жив Кудим, докотилось таке надривне, таке нелюдське голосіння, що, здавалось, навіть вечірня тиша захолола над селом. То оплакувала мужа свого овдовіла Василина.

На кладовищі, за Антоновою та Максимовою могилами, виріс ще один горбик. Ще один хрест загнала війна у розтерзане тіло землі. Життя розвело, смерть звела докупи колишніх друзів-ворогів.

Ідучи в поле або з поля, жінки не раз бачили: сидить над свіжим горбиком осиротілий Кудим, гладить рукою землю, немов питає: "За що, за які гріхи відібрала, ненько, у мене синів?.."

11

"А я вже проснулась!" — сказала Ольга й піднялася з кушетки. В землянці — тихо. Було, мабуть, нерано, бо вмурована шибка, де стояли калачики, жевріла на сонці, заллята рожевим світлом; здавалось, спокійне полум’я охопило зелений кущ, висвітлюючи найдрібніші ниточки-жилки на кожному листку. Червоно пломеніли волохаті пучки суцвіть. "Диви, калачик розпустився!" — усміхнулась Ольга.

Зараз вона почувала себе так, наче після дурманної спеки викупалась в Інгулі. Трохи шуміла голова, млосно підгиналися ноги,

хотілося їсти. Раптом запахло їй ранішнім лугом, і біля кушетки, на перекинутому ящику, що правив за стілець, побачила вона жмутик прив’ялої м’яти, білу голівку цибулі, скибку житнього солдатського хліба. "Ох, Вовчик! — посварилась пальцем у темний куток. — Сам, видко, голодний пішов до Кудима. Правда ж?" Ольга не торкнулась до їжі, тільки взяла м’яту, приклала духмяне зілля до гарячих щік, і така свіжість, такий лоскотний холодок розлився по всьому тілу. Сп’яніла, розслаблена, вона прихилилась до грубки, здивовано оглядала знайомі, але очужілі речі. Так, мабуть, через багато-багато літ вдивляється людина в пожовкле дитяче фото. І здалося Ользі, що Троянівська землянка стала нижча, а стіни ще рудіші від патьоків. Лежаки під стелею вкрилися грибковою памороззю, вони фосфорично іскрились, білі водянисті ниті звисали над головою. І вже не реальний світ, а примарне видіння полонило уяву: стоїть босоноге дівча на дні озерця, перед очима коливаються шнурки лілій, трухляве коріння обросло мохом, масно чорніє спина крутого кам’янистого берега. Та ось її погляд спинився на підлозі: коло грубки сохли парусинові туфлі. "Мої туфлики. Це в них я копала за Інгулом. Одна підошва хляпала, набилося повно землі"... А тепер туфлі — як новенькі; весело позирають на Ольгу білими, крейдою натертими носками. "Мама... Підлатала, причепурила взуття... Для мене..."

Обережно, ніби стараючись не розхлюпати радість, Ольга взяла відро і виглянула з погрібця. Сонце вдарило в очі, засліпило її; вона прижмурилась, поринула в теплу хвилю весняної повені... "Скільки ж це днів я не виходила на вулицю?.. Тиждень, а може й півтора..." Приємно було відчувати, як після холодної землянки оживає кожна клітина: поволі тане терпкий застояний морок, все тіло наповнюється світлом. І коли вона відкрила повіки — буйноцвіття гарячого травня вже не різало око. Навпаки, зголоднілий зір жадібно вбирав пишну строкатість фарб. Наче прозрівши після довгої сліпоти, Ольга знов відкривала для себе світ: "Яке широке подвір’я! А трава! Коли ж вона вигналась?" З дитячою цікавістю Ольга забрела в лопухи: "Ау! Я тут!" — і засміялась тихенько, як те дівча, що грається в піжмурки. Мов зачарована, подалась на город. У зеленій оправі свіжої нетоптаної трави лежала чорна латка землі,

чиста, заволочена граблями. На грядці густо витикалася стрілчаста цибуля, шорсткі блідо-зелені листки розправляла редиска. "А я й не бачила, як сходило", — пожалкувала Ольга.

Вона пройшлась утоптаною стежкою попід грядками, по-хазяйськи вищипнула пагін осоту і вже хотіла було повернути до своєї конурки, але щось зупинило її. Ота будка, яку зліпили вони вдвох із Марусиною, зникла. З-поміж лободи випирала тільки купа лампачу та лисого каміння — стеля осіла, провалилася. Чорно зяяла яма, тхнуло гнилим бадиллям. "Не піду. Коли видужаю, то може й підправлю свою хатку". Тут, у рідних сусідів, їй добре — і погомоніти разом, і розраяти думи сирітські. І боязко навертатися до старого житла, бо там, здавалося, під трухлим розваллям причаїлась її самотність, її журба і хворість — лиш поткнусь туди, знов обсядуть душу, як лишайник повалене дерево.

Мама… Не пущу тебе, донько, від себе, шепотіла вона ночами, відганяючи смерть, що недремно сиділа в узголов’ї ледь тепленької дівчини… Не пущу від себе… А куди ж я без вас, рятівнице? — в’яло усміхаючись, Ольга схилилась над відром, щоб освіжитися після сну. Та не сколотила воду, а задивилась у тьмяне кружало. В темній глибині віддзеркалилось худе незнайоме личко. — Хм!.. Це ти, Ольго? І той гостренький шпичак — твій ніс? І вушка, як вербові китички, — твої? А очі? Великі-великі, наче два озерця, а личка зовсім нема, така собі груша, сушена-пересушена, обтягнута тоненькою плівкою… Ай! Краще не буду дивитись!

Ольга сполоснула обличчя, одягла рябеньке плаття ("Як побільшало!.. Ще одна товстуля така влізе!"), вступила у білі туфлі і, пересилюючи кволість, пішла з двору.

Вона йшла кривулястою вуличкою, обминала сухе скам’яніле груддя; між густим чортополохом ледь пробивалася стежка, і села не видно було — землянки, наче кури в спеку, розбіглися по бур’янах, кублились десь у затінку. Хтось лише грюкав залізом біля кузні. Аж ось звідти вихопився вершник і погнав назустріч Ользі. Яшка Деркач! Він скакав

наохляп і ще здалеку усміхався дівчині. Усміхався на повний рот, пломеніли руді нестрижені патли, плечі його аж грали.

— Ольго! Ох, яка ти… Як ниточка… Вже піднялася?

Ольга задерла голівку, блиснула дрібненькими зубками, і вся вона, від туфликів до свіжої косинки, була наче вибілена, наче ота вишенька при дорозі — білий пагін, білий цвіт на гіллі.

— Куди ж це ти, Олю?

— На пошту, Яшечко… В Сасове.

— Сідай, підвезу. Сюди й туди злітаємо — в один мент!

— Що ти, Яшечко, боюсь. Голова піде колесом.

— Ну я тихенько… Як на пір’їні.

Ольга стримано, в кулачок, засміялася, а Яшка поплескав гніду по спині, мовляв, отут посаджу тебе, дівчино, обхоплю руками, і подамося не тільки в Сасове, а куди завгодно, хоч на край світу. Дівчина опустила очі, притупнула ногою, струшуючи жовтий пилок з туфельки.

— А чого ти не приходив, Яшечко, коли я ліньки відлежувалась?

— Не кажи так: ліньки, — насупився Яшка. — Не дай бог нікому… А нащот мене, то… приходив. Знаєш, як воно мовиться: крутило, ганяло — в хату не пускало. Так і зі мною було. Думаю, поткнусь — бригадирка макогоном: тпруцки, рудий. Та в плечі!

— Що ти, Яшечко! Хіба ж вона така?

Яшка сплигнув із коняки, взяв гніду за повідок і, босий, пішов бур’яном, уступаючи стежку білим туфелькам. Кобила делікатно відвертала морду — чи мені, старій, до ваших секретів? — ловила губами вершечки молодої лободи.

Деякий час Яшка мовчки топтав траву, щось, видно, збирався сказати, бо щоки, присмалені сонцем, поволі наливалися жаром, аж, бідному, піт виступив на золотому пушку.

— Ольго… Так ти той… виходь вечорком. Га?

Думав, знов засміється, але вона мигцем зиркнула на хлопця, вже без усмішечки, навіть трохи злякано і тихо проказала:

— Потім, потім, Яшечко… Підрізало крила мені.

— Понімаю, Ольго. Казали баби: чи й підніметься? Тітка Оксана геть зчорніла, так боялась за тебе…

— Правда, Яшечко. Жодної нічки не спала вона. Побивалась, як за малою дитиною.

Вони вийшли за село, кобила нехотя пленталась позаду, понуривши голову, ніби винюхувала Яшчин слід у траві. Та вони не чули пирхання кобили, сюрчання коників, сп’янілих від сонця; їх було двоє — лише двоє на весь роздольний степ, що стелився їм під ноги. Обом було хороше йти хтозна-куди, йти поруч, зрідка перекидатись поглядами, усміхатися до неба, до сонця, до далеких обріїв.

Раптом Ольга спохватилася:

— Ой, Яшечко, вертайся!

— Та ще капельку. До тої балки.

— Ти ж кудись збирався?

— У поле. Е, якби ти знала, що там робиться! Глянь! — Яшка махнув повідком, наче хотів кинути його далеко-далеко, аж за Інгул. — Бачиш, яка махина?

Ольга сюди-туди повела чорними оченятами, спохвату не взгледіла нічого дивного, тоді Яшка взяв її за руку, легку і тоненьку, як голубине перо, зашарівся по самі вуха, ще раз показав, де та "махина":

— Оно, за розірваним мостом, де ти копала… Танк! Тридцятьчетвертка! Такі груддя виверта, що й не перескочиш.

— Бачу, бачу! — зраділа Ольга. — Цокотів мені Вовчик про танк. Це там зараз усі-усі… І мама… І наш пастушок. Ото, мабуть, кози пасуться.

З таким захопленням, з такою жадобою вдивлялася вона в заінгульський степ, що, здавалось, ось зараз пурхне і полетить туди — до людей, до гурту. В цю мить вона справді скидалась на птаха; легка й тендітна, стояла Ольга на горбику, вітер полоскав її світле платтячко, воно облягало худеньку дівочу постать, довга незаплетена коса, як крило, розвівалась за спиною. І поки Ольга зорила в далеч, Яшка не відривав погляду від неї, від її тонкої шиї, вузеньких дитинних плечей, чистого блідого личка, і щось жалісно-ніжне лоскотало йому груди.

Вони попрощалися, споришева стежка повела Ольгу до сусіднього села, а Яшка, враз осиротілий, каменем стояв на узвишші, і не вірилось йому, що тільки-но, ось тут же, усміхнулась йому Ольга, майнула крилом і… полетіла. Он біліє вона, зника за крутим трав’янистим валом. Догнати її!.. Яшка ледь стримав себе, бо хотілося зробити щось відчайдушно-дурне: підлетіти до Ольги алюром, схопити на коня і ошаліло помчати в синю глибінь степів…

Пішла Ольга на пошту.

Чи думала вона, який тягар — і сміх, і радість, й удовині сльози — бере на свої плечі? Чи знала, що від сьогодні село виглядатиме її тривожними очима? Хлопчаки, галасуючи, бігтимуть назустріч: "Пошта, пошта йде!", — простоволосі жінки вибігатимуть із хат, і одна, схопившись за серце, крикне на все село: "Людоньки! Йванко знайшовся!", а друга, спопелівши, упаде на дорогу, німо битиметься об землю, і щось клекотітиме в її грудях, аж поки не вирветься моторошним зойком: "Ой, діточки, ой, сироти мої горьовані!"

Ольга ще не знала, скільки тих "нагородних", "похоронних", "безвісти пропавших" принесе вона матерям, і зараз, щаслива й безжурна, поволеньки прошкувала до імлистих берегів, що все відступали й даленіли; вона милувалась примхливою грою марева, білими кучугурами снігу, що топилися в іскристо-синьому небі.

Не така вже й далека дорога в Сасове, та Ольга стомилася, повертаючись із пошти. Спека трохи вщухла, голубі тіні від круч падали на спокійну течію Інгулу, широкі плеса хтось посипав сріблом чи битим склом, і вода вигравала сліпучим блиском. Зацокотіли Ольжині туфлі по дерев’яному містку, і, важко дихаючи, піднялась дівчина на гору. Звідси видно було широкий розгін заінгульського степу; довга смуга ріллі, немов чорний пояс, оперезала горбасту рівнину; на ній де-не-де кучерявились зелені острівки — оборані фашистські танки й гармати. Обіч поля, над вибоїстою дорогою, де паслися кози, по-літньому отаборилися колгоспники: хто лежав горілиць, підклавши свитину під голову, хто сидів коло торб, хто збирав щавель на толоці, а вертляві хлопчаки ганялися між козами один за одним.

З-за обрію виткнулася плеската, сіра черепаха; гуркочучи, вона повзла вздовж ріллі, то провалювалась у виярках, то з натужним ревом перевалювала через горби. Але орачі, які відпочивали зараз, дивилися не в степ, а повернули голови до мосту. Сюди, до колгоспного табору, простувала Ольга. Йшла вона якось нетвердо і рвучко, мабуть, зібравши

останні сили, ще трохи — упаде на шляху, і в кожного тенькнуло серце: несе новину! І тоді вперше пролунало радісно-хлопчаче: "Пошта! Пошта йде!" Дітлахи затанцювали круг дівчини, стрибали, тяглись до неї ручатами, спантеличена Ольга вимахувала солдатським косинцем над розз’явленими ротами: "Не вам! Не вам, галчата!" Ось і жінки, злякані та здивовані, враз підхопилися і, розштовхуючи дітей: "Гетьте, мурзаті!" — в обруч затисли Ольгу, ледь не зім’яли її, розпалені очі ловили папірець, над юрбою неслось: "Письмо… Невже письмечко?.. Для кого?"

Ольга сп’ялась на носки, поверх голів шукала когось у натовпі: "Федора!.. Де Федора Яценко?" Жінки розступилися, у вузькому проході, навпроти Ольги, застигла Федора — товста й литкаста, плечі круглі, тверде обличчя з важким підборіддям, лоб — як мужицька долоня. Вона дикувато кліпала на людей, туди й сюди повертаючи голову.

— Танцюй, Федоро! — потяглась до неї з листом поштарка. — Гопака танцюй, бо не дам!.. Письмо із фронту!

— Віддай! — скрикнула жінка, люто кинулась на Ольгу, як шуліка на курча, вихопила з рук конверт, розірвала його і… наче осліпла. З конверта щось випало, та вона не вгледіла, в очах було повно сліз, руки тремтіли, зібганий папірець притисла до губ, захлинулась глухим плачем.

Хтось підібрав листівку, що випала з конверта.

— Еге й, та це ж картка!

— Гля!.. Василь! Федорин Василь!

— Та що ви! Отакенький був, парубчак, як ішов на фронт. А це мужчина!

— Справжній вояка! Вуса які відпустив! Ще й дибиться, дівкам, видно, підморгує…

Жінки гуртом накинулись на Федору:

— Чого ж ти стоїш? Здуріла від щастя? Танцюй, тобі кажуть!

А Федору наче обухом ударило. Слова сказати не може. І раптом: "Хух!" — видихла з себе гарячий клубок, що став їй поперек горла.

— Олечко, зозулечко! — стріпнулась вона, згребла в оберемок поштарку і закружляла з нею, як із лялькою, і залящала по-дівочому. — Задушу, задушу тебе, ягідко! Ой же спасибі, ой же прости мені, дурепі набитій!

Вихором підхопило жінок, і вони теж закружляли, сміючись і витираючи сльози, одна одну підштовхували, одна одній щось примовляли. "Та везе ж Яценкам! Бач, і Василь об’явився. Їхній рід як заворожило од напасті". — "Ну то й добре. Мо’ й наші скоро озвуться". Хтось протискався до Федори, кричав їй через голови: "Будь щаслива на почин, Федоро! Щоб до різдва усіх стрічати!" З радості жінки й не помітили, що танк зупинився край загінки, і Микола-водій ошелешено позирає на дивне зборище, а за плугом стоїть Трояниха, очі її широко відкриті: "Господи! Що це з бабами?"

— Пусти, Федоро, пусти! — рвалась Ольга з ведмежих обіймів Федори. — Їй-бо, задавиш!

Опинившись на землі, Ольга поправила платтячко й збиту на потилицю косинку; на своєму плечі вона відчула нервовий дрож чиєїсь руки.

— Це ви, мамо?

Трояниха, яка непомітно підійшла до Ольги, взяла дівчину під лікоть і, немовби вибачаючись, спитала:

— Більше нема, дочко? Ні від кого нема?

З-під вигорілих, пилом припорошених вій дивились на Ольгу великі, повні суму і благання очі; Ольга не витримала погляду тих спокійних пригаслих очей — опустила голову.

— Немає вам, мамо, — і змовкла, якусь мить розглядала чорні, облущені, розбиті на грудках ноги плугатарки; босі натруджені ноги і білі туфельки поруч — це було так безглуздо, що Ольга спаленіла від сорому, забула й про своє горе. Лиш після паузи додала: — І мені звістка…

— Від Марусі?

Ольга не відповіла. У неї судорожно сіпались щоки.

— Щось погане? Кажи!..

— Та таке, що й не доберу своїм розумом. Потім, мамо, потім… увечері. — І тамуючи сльози, Ольга швидко пішла від гурту.

— Що з нею? — стривожились жінки.

— Чули ж… Сестра щось написала… З Донбасу…

— Може, Павло до іншої пристав. Там, кажуть, по городах, страшне робиться. Мужчин мало, якась фіфа й переманила.

— Не знаєте, то не плещіть язиками. Павло не з тих…

Поки молодиці гадали-балакали, Ольга похапки йшла навпростець до села. Лист від Марусі вона тричі прочитала на пошті, а затим, повертаючись із Сасового, знов і знов пробігала його — нічого не могла втямити. В тому листі ні слова не було про те, як їм, Павлові й Марусі, живеться на шахтах, де вони роблять, — під землею чи нагорі, коли їх ждати в гості. Самі тобі ойки в кожному рядку. "Ой сестричко, ой рідненька, — писала Маруся, — вже другу ніч не сплю, не знаю, куди подітися, не знаю, що з собою робити..."

Чого тільки не передумала Ольга, силкуючись збагнути, що ж трапилося з Марусею. Може, вона занедужала, може, посварилась із Павлом, може, якесь нещастя.

Від таких думок аж хурделило в голові; хвора й без того, Ольга почувала себе геть розбитою. Ледь вибралась вона під гору, безсило побрела до кузні. І чим ближче підходила до землянки Оврама Дині, тим більше губилася: що ж вона скаже старому?

Дід-коротун, як пеньок, стирчав коло свого погрібка, обклавшись подертими чунями й покришками. Він запримітив Ольгу здаля, підкликав до себе.

— О, свашко-пташко! Сідайте, бо в ногах правди нема, — Диня заметушився, згорнув з ослону рашпилі, гумове шмаття, баночки з клеєм, припрошуючи Ольгу сісти. — Кажуть, свашко, крепко ти хворувала. І мене скрутило, як стару гудину. Не годен був і одвідать тебе, рачки по воду лазив, хай йому решето... Е, а чого це очі у нас на мокрому місці?

Ольга усміхнулась через силу: мовляв, пусте! Хіба довго дівчатам до сліз? І в горі плачемо, і в радості плачемо. Така вже натура наша. А яке ж то горе чи радість у тебе, свашко? Било, недобило мене, ожила трохи — от і радію. Та годі про мене. Краще скажіть, діду, як ваше здоров’я... Ольга спитала про це, хоч і сама побачила, що справи у діда кепські:

ноги стали товсті, мов колоди, і руки розпухли. Старий ще більше округлився — як міх, налитий водою. Він незграбно сидів на землі, важко дихав, руда полотняна сорочка набралася потом, хоч викрути, велика лиса голова, що скидалась на білий гриб, мокро блищала. Та Диня був Диня, невгамовний балакун-жартівник; і поки жевріла в ньому хоч крихта життя, він не міг сумувати. А тим більше зараз, коли завітала до нього свашка — біла косинка, білі туфлики, зубки рівненькі, брови шнурочком, очі — як дві намистини.

— Ех! — солодко прижмурився Диня. — Прикотить осінь на золотому возі, на золотому возі стане при порозі: ось вам, орачі, свіжі калачі; вам, молодиці, пишні паляниці, вам, женці, сметана й млинці! Свадьбу тобі справимо, Ольго, — село гримітиме. Уже надивилась собі молодого? — Диня лукаво підморгнув. — Часом не Яшку Деркачівського? Гвардійський хлопець!

Худеньке Ольжине личко зашарілося, в очах спалахнули іскринки. А Диня підливав і підливав масла у вогонь.

— А може, пощастить на старість Овраму, і прилетять восени Павло з Марусиною, та дві свадьби одним рипом. Отам на толоці столи дубові поставимо, гостей накличемо, ще й музиків запросимо. Ех, і наспівається моя душа!

По той бік гора,

По цей бік гора,

Поміж тими крутими горами

Сходила зоря.

Диня махнув обтріпаними рукавами, наче справді збирався у танок. І якби слухались ноги, він утнув би таки гопака прямо отут серед двору.

Та ноги були як свинцем налиті, і Диня сидів, мов безкрилий птах, серед мотлоху, утішався своїми вигадками і, співаючи, поплескував набряклими руками по ослінчику.

— Так воно і буде, еге ж, свашко?

— Так чи не так, якось буде.

— Е, ні! Саме так, як Диня каже, — дід нахмурив білі надбрівки і раптом серйозно: — А що від Марусини чувати?

Ольга здригнулася — не ждала, що так круто повернеться розмова. Вогнем її пік отой клаптик паперу, який сховала вона за пазуху.

— Від Марусі? А хіба що?.. Не знаю, — зіщулилась Ольга.

— По тобі видко… Дивись, нічого не приховуй від мене.

— Їй-бо, нічого.

— Ну добре. Раз нічого, то нічого.

Диня переклав з місця на місце старі розполосовані покришки. Зітхнув:

— Засидівся я, дочко, коло своїх чунів, хай їм решето. Засидівся, ото мене й розганяє. Може, проведеш старого до Ониськи? Їдуча вона, як дим від кураю, та в неї люди збираються, хоч послухаю, про що балакають.

— Які люди?

— А ходім, побачиш… Ну, підважуй, дочко, трухлу колоду.

Ольга плечем підважила Диню, обхопила його рукою за поперек. Круглий, обм’яклий, він насилу підвівся, сп’явся на ноги, довго, з болем розправляв спину і, не розправившись, так і пошкутильгав старече з двору. Йшов як по камінцях, обережно переставляв товсті, мов подушки, ступні. І всю дорогу кепкував над собою: "Докотився Диня… до дєцтва. Рачки лазить. Ото й кажуть: старе що мале — няньку треба… А був же парубком, таким парубком — не віриш? — дівки роєм за мною літали…"

З жартами та смішками дійшли вони до Ониськи. Ольга ні разу не заходила до Деркачів. І зараз їй боязко було потикатись туди, де живе Яшка. Чомусь згадалися слова, мовлені хлопцем у степу: "Виходь, Ольго, вечерком"… Він такий смішний, рудобровий Яшечка, так проводжав чемно: босий ішов по колючках, а її — на стежку. "Ой, а якщо він дома!" — з острахом подумала Ольга і сказала Овраму:

— Ось і довела вас. Тепер — самі…

— Ні-ні! — запротестував дід. — Хочеш осрамити кавалера? Пропхай мене в хату, бо ще вистягнусь на порозі.

Вузький похилий рівчак вів до землянки, і не те що вдвох, а й одному тут було тісно. Ольга, як мураха, силоміць пропихала вниз товстенького Диню.

— Ней гості до мене? — зустріла їх Деркачиха. — А-а-а, це ти, Овраме, стара торохтілка! І невісточка, вража кісточка. Заходьте.

— Здоров, беззуба сорока! — віддячив Диня. — Дай поцілую в гарячі вуста.

— Куди вже тобі, ломаччя! — Ониська підхопила Диню, затягла в куток, всадовила, немов квочку, в плетену корзину з сіном.

Ольга не знала, що їй робити: чи йти собі геть, чи залишатися. Стояла коло дверей спантеличена, зиркала несміло по чужих стінах. Вона вже чула, що Яшка по-своєму обладнав житло. Викопав глибокий і вузький погрібець — справжній бойовий окоп. У бокових стінах видовбав ніші. В одну з таких заглибин було втиснуто щось подібне до лежака — два ящики з-під артилерійських снарядів, дошки, зверху — плащ-палатка. На цю солдатську постіль можна було залізти тільки боком і лежати правцем, бо над самою головою — земляна товща. "Як він тут, бідний, спить!" — подумала Ольга про Яшку.

В другій ніші, казали люди, в тій, що заслонена ряденцем, Яшка зберігає боєприпаси. Кляте "оружіє" було причиною постійних сімейних чвар. З шумом, з тарарамом викидала Ониська гемонські стрельки на вулицю, а Яшка, відбивши атаку, знов підбирав трофеї і клав на місце. Ониська нарешті здалась, тільки затулила рядном страхітливий склад, щоб душа не терпла, щоб очі не виділи оту причаяну смерть під самісіньким боком, бо не раз їй здавалося: от-от гахне, рознесе в друзки хатину, і полетить вона, необачна Ониська, прямо в обійми лукавого... свят, свят, свят!

— Чого стоїш, як засватана? — свекрушиним тоном спитала Деркачиха Ольгу, пошукала вільного місця й кивнула на плитку. — Вмощуйся. Не підгориш, бо забула, коли й топилося.

Ольга притулилася на краєчку плити. В землянці було напівтемно, немовби з чорних немазаних стін сочився морок і люди, що сиділи хто на лаві, хто на долівці, нагадували тіні. Якось холодно й незатишно було тут Ользі. Можливо тому, що вона відчувала на собі пронизливий погляд незнайомця — сухенького дідка в шинелі наопашку, в облізлій заячій шапці. Цього дідка, Гавриїла, як назвав його Вовка, Ольга бачила мигцем у Кудимовому дворі. А ось, поруч Гавриїла, і сам Кудим у кожушку і битих валянках. За ними, на короткій лаві, Василина і її дочка. Василина скидалася на монашку: чорна хустка на лоба, очі смиренно опущені, руки хрестом на грудях. Худенька Надійка, самі тобі кісточки, застигла в тій же покірливій позі. В обох запалі зеленкуваті щоки, гострі

плечі, скорботно стулені вуста. "Що в них — моління чи похорони?" — подумала Ольга про Онисьчину компанію.

— Знать, оце та дівка, котру підкосило в степу? — спитав дідок, придивляючись до Ольги.

— Егеж, вона, — підтакнула Деркачиха. — Бог поклав, бог і підняв.

— Ваша правда, сестро, — мовив сухорлявий і по-отечески до Ольги: — Добре, дочко, що прийшла до нас. Знать, непорочне серце в тебе, істинний путь воно підказало. А коли, по сліпоті своїй, зблудила була, не за тими пішла, спаситель знак послав: "Вертайся! Не там шукаєш".

— Хай йому решето, такому знакові, — зашелестів у корзині Оврам. — До смерті прибило дівку.

— Брате Овраме! — крутнувся Гавриїл, шпигонув Диню гострим поглядом. — Ви серйозно прийшли чи щоб язиком гріхословить? — Виждав дідок, поки вмоститься вертлявий Диня, і знов розважно до Ольги: — Отець наш, дочко, суров, але й всемилостив. Тяжко карає заблудших та не без вороття. Хто спокутує провину в молитві й смиренні — з радостію приймає в лоно своє…

Ольга сиділа як на вуглинах, хоч і казала Ониська, що давно вже не топила в плиті. Їй було душно, немовби гарячою парою забивало подих. Вона поривалася встати, кинути: "Бувайте здорові!" — і шмигонути на вулицю, та якось незручно. "І понесло ж мене сюди!" — лаяла Ольга себе, дивуючись з того, як ловлять кожне слово гостроокого старця Деркачиха і всі Кудимівські. Ониська, та роззявила беззубий рот, щоки провалилися, не обличчя, а тільки два гачки — ніс і підборіддя. Василина з Надійкою — то погаслі свічки, приліплені до ослона. Лише дід Оврам раз у раз скрипів корзиною, веселенько блискав на свого балакучого суперника. А Гавриїл не вгавав:

— Дочко! Ось послухай мудру заповідь, послухай і вникни. "Світ лежить во злі, — сказано в заповіді, — шукайте царства небесного і правди його".

— Те-те-те! — підхопив Диня. — А я й сам збирався шукати. Думаю, візьму торбу за плечі та й у дорогу. Подибаю аж у Донбас до Павлуші. Там, кажуть, табаку-у-у… море. Як руб, так і пригоршня.

— А щоб ти язик проковтнув! — зірвалась Ониська. — Вижив з ума, деренчить, як розбитий казан.

— Кахи-ках, — пробухтів у рукав Кудим. — Воно, знаця, недарма йому ноги одібрало…

Диня не стерпів такої образи. Заборсався в корзині, силкуючись устати. Гукнув Ользі:

— Гайда, свашко, звідси! Їх після бринзи, бач, у небо тягне, а ми натщесерце й по землі рачкуємо.

Ольга зраділа (саме нагода тікати), хутенько підвела діда Оврама, і вони почовгали з темного погрібця. На вулиці Ольга легко зітхнула. Вечір хлюпнув їм в обличчя запашним, медово-солодким повітрям із степу.

12

За тиждень Микола-танкіст підняв на яр чималу ділянку — гектарів, мабуть, сорок. Ще один плуг дістали, але не там, куди посилали Оврама. Диня повернувся із Сасового ні з чим. І тоді Трояниха згадала про дядька, що приїжджав до них із "Червоної зорі". Раненько вона вибігла на шосе, попутною машиною дісталася до Кіровограда. А в село прибула на мотоциклі з новеньким, дбайливо упакованим плугом. З того дня криничуватці орали у три лемеші. Це була дивовижна картина: суне по

степу сіре присадкувате чудовисько, похитує довгим хоботом, скрегоче вишкіреними зубами, вгризається в жилавий дерен; за танком — низочка плугатарів, закурених пилюкою, обпалених південними вітрами. Час від часу міняються плугатарі, й ті, що змінилися, безсило опускаються на ріллю, пересохлими губами припадають до відерця, в якому Олесь приніс джерельної води: "Пийте, тіточки, це з нашого колодязя, смачнішої немає ніде". А нова зміна орачів грудьми налягає на чепіги, вивертаючи скибами злежану землю. "То як, тихше поїдемо, на першій?" — питає Микола чорних, як сама рілля, жінок. "Ви нас не жалійте, — відказує Трояниха. — На повну давайте, нам аби вихопить більше. Бачите, скільки степу гуляє..." Водій-механік включає другу швидкість, і ще голосніше вищить колішня, ще квапливіше скаче граділь, розтинаючи лемешами скам’янілий пласт чорнозему.

Пройдуть одні гони, другі — заступають на варту нові орачі, лише танкіст беззмінно вариться в задусі, в чаду, в жаркій скреготливій коробці. Комбінезон аж димить, покороблені чоботи — немов колодки; як від дьогтю злипається чуб, піт промиває доріжки на закіптюженому обличчі. Та солдат, вчорашній хлібороб з Херсонщини (Яшка про все розпитав його), не дає собі спочину:

Гей-гей, круторогі,

Поки носять мене ноги,

Поки носять мене ноги.

Будем краять перелоги!

Тут, у тісному закапелку, танкіст не почуває себе самотнім. Цілий день поруч нього, у бойовому відділенні, чергує "обслуга" — криничуватські хлопчаки. Вони сидять тихенько, щільною купкою, терпеливо смажаться, немов горіхи на жаровні, вбирають очима кожний рух, кожний жест доброго чародія-танкіста, що ворожить над

химерними залізячками. Вони ждуть щасливої хвильки, коли солдат, усміхнувшись, бренькне пальцями по гострому кадику, мовляв, непогано було б промочити горло, і тоді "гармаші" наперегінці кидаються до відра, що стоїть під баштою, обережно передають кухлик з водою і захоплено дивляться, як артистично п’є танкіст: відкине голову назад, один раз — ковть! — і порожній кухлик летить через його плече прямо хлопцям у руки… Здорово! (І не знає солдат, що відтепер "гармаші" питимуть воду не інакше як по-танкістському, що й дома кидатимуть вони через плече і ложки, і свої штанці, і хоч не один гикне від материного стусана, та ніхто вже не виб’є цієї звички, як і хлопчачих згадок про геройського дядю — танкіста.)

Інколи у відкритий люк просувались довгі порепані ноги, широченні крила галіфе і нарешті — весь Яшка. Гвардії рядовий Деркач віддавав честь сержантові бронетанкових військ, і якщо механік охолоджував мотор, Яшка підсідав до нього ближче і за своє:

— Оце рулі повороту?

— Так точно, товаришу командир.

Яшка розправляв груди (жарт не жарт, а приємно, коли тебе командиром називають), серйозно розпитував далі.

— Береш рулі на себе — вліво поверта?

— Майже вгадали, товаришу командир.

— А це — зажиганіє?

— Еге ж, стартер.

— Не така вже й мудра штука, — підсумовував Яшка. — Вроді хетезе.

Танкіст добродушно сміявся, розплескував пілотку на Яшчиній голові, а Деркач, солідно хмурячись, натякав більш конкретно:

— До війни, якось у жнива, схопила різачка дядька Антона. Він тоді на хетезику лущував. Так от, упав чоловік на стерню, ну просто кінчається. Зупинив я безтарку, в село, кажу, везіть та швидше, бо тут йому й гимбель. Ну, повезли Антона, а я що — на трактор. І що б ви думали? Цілу норму одгахкав!.. Не вірите? Хай мені язик поприщить, коли брешу… Он хлопці скажуть.

Танкіст вірив, аякже, повністю вірив гвардійському хлопцеві, дозволяв йому посидіти за важелями, вмикати внутрішнє світло, та як тільки запускав мотор — дуже ввічливо відправляв Яшку на командирське місце, в башту: "Спостерігай, браток, щоб на міну, бува, не наскочили…"

Проводжали танкіста в суботу.

Вже ніч викотила волоський гарбуз на зоряне поле, вже впала роса на дрімотливий степ, коли орачі кінчили загінку, витягли на межу плуги, почистили їх і, глухі від утоми та гуркоту, зібралися йти у село. І тоді танкіст зупинив людей: "Що ж, попрощаємось, товариші… Завтра не приїду… На фронт відправляємось…" І хоч знали всі, що військова людина — це військова людина, що не сьогодні-завтра її можуть відкликати, але не вірилось: отак, нежданo-негадано, розлучатися… Звикли до нього, як до рідного, як звикали колись до веселих трактористів, котрі цілий сезон ділили з ними хліб-сіль, пісні й тривоги.

Дітлашня обліпила танкіста, і дівчата протискувались до нього, і матері жалісно хлипали в хусточки. Бригадирка поцілувала солдата тричі, як сина перед дорогою: "Хай боронить тебе, сину, святая земля… У скрутну хвилину виручив нас, повік не забудемо", — і, заплакавши, схилилась вона на гарячий корпус танка.

Довго ще у прохолодній тиші чулося гримкотіння даленіючого Т-34. Поїхав танкіст. І повіз полонені ним серця хлопчаків, дівочі зітхання, невиказану материнську подяку…

Скільки й знав Яшка свого батька, той прокидався до перших півнів. Ще, як-то кажуть, чорти навкулачки б’ються, і темінь у хаті така, що краще не вставай — або лоба собі розсадиш, або в помийницю влізеш, а непотовкущий Гаврило схопиться, бувало, як на пожежу, пошкребе п’ятірнею груди, у шкарбани — човг, куфайчину на себе і бігом з хати. "О, вже поперся до конюшні старий сич! — буркне Ониська. — Ні тобі сну, ні спокою од нього". А Деркач блисне за вікном цигаркою, розсипаючи іскри, побухикає спросоння та й зникне у пітьмі. Навіть коли й не треба було йти до коней, не спалося Гаврилові. Встане серед глупої ночі, наробить гуркоту на все село: то сарайчик ладнає, то гримить кованими цебрами — воду носить у бочку, мовляв, розвидниться, будемо гній розкидати.

Хто жартома, а хто всерйоз казав у селі, що конюха Деркача колотить якась відьомська сила, ото й вештається чоловік у потемках. Так воно чи не так, Яшка не знав. Але останнім часом відчув хлопець, що й на нього, як ото колись на батька, почало находити. Тільки засіріє віконце в землянці — очі самі розплющуються. І якась тривога, неспокій закрадається в душу, наче він забув щось надворі, ну, приміром, — залити вогонь у кабиці. "А щоб тобі!.." — лається Яшка, натягує шинельку на голову, силує себе заснути, а хтось ніби стоїть над ним і легенько сіпає за плече: "Вставай, Яшко, вставай"…

Яшка тривожно підхоплюється, помацки знаходить двері й, ухкаючи, пірнає у щемку досвітню каламуть. Його трясе так, як тоді, коли з теплої вечірньої води раптом вискочиш на берег. Він мерзлякувато щулиться, продирає заспані очі, прислухається. Мовчить волога обважніла пітьма. Кап, кап — скрапує роса з набряклого листя. І знов — ні шерхоту, ні найменшого звуку. Все довкола немовби загусло й принишкло: і похмурі купки землянок, і високе блякле небо, і далекі синюваті крижинки —

зорі. В усьому — спокій і тиша. Свіжість нового дня, що ось-ось гряде на землю.

За дашком халупки, де густішає морок, — якась двогорба копиця. То стоїть Трофейна. Вона теж дрімає, одвісивши коритцем ворсисту губу. Мабуть, почула Яшчині кроки, пирхнула, повернула голову, і в її олов’яному оці відбився щербатий місяць. "А-а-а! — сказав Яшка. — Так це ти, стара, чаклуєш! Сінце, значить, перетрубила і кличеш мене".

Яшка брав косу, ряднину і йшов до Інгулу. Коло Мартина, у затишку, він надибав низинку, де росла густа, як щітка безкостиця, дика лугова конюшина — головатень. Трава була листата, важка від роси, закурена болотним туманом; як би не вистудилось за ніч повітря, — тут, під зеленою периною, завжди було вогко й парко, тхнуло стоячою водою. Отже, спочатку відігрівалися ноги, а коли Яшка проходив першу "ручку", приємне тепло розливалося по всьому тілу.

Чомусь найбільше хотілося Яшці, щоб його за роботою уздріла Ольга; від Інгулу, балкою широкою, пливла-снувалася густа молочна пара, немов подружки-русалки стелили весільну фату; з білого сновиддя раптом зринала Ольга, йшла до нього, барвінком заквітчана, по росянистому лугу, а він, кваплячись, прокошував молодій стежину. Широкий змах, ривок — і коса м’яко підтинає траву, аж при землі виголює зелені пасма.

"Шшу-шшу!" — збивалась у валки трава. "Трам-дарам-татам!" — бадьоро наспівував Яшка. Це сполошувало сонних деркачів і перепелок, які з фурчанням, жалібним писком випурхували прямо з-під ніг; верби озивались сорочиною тріскотнею, в очеретах скрикував бугай. Де не візьмись, налітала ціла ескадрилья крикливих ластівок, темними кульками пікірували вони на рудого зухвальця, що ні світ ні зоря порушив пташиний спокій.

За півгодини Яшка накошував добру копичку трави, утоптував її, стягував краями ряднини і, згорбившись, ледве сунув із в’язкою до свого двору. Кобила зустрічала хазяїна радісним іржанням. Вона нетерпляче вимахувала оцупком хвоста, роздувала ніздрі: смачно пахне! "Ну-ну, не кажись!" — мовив поблажливо Яшка. Оберемок сіна він кидав у корзину, решту тоненько простеляв на дашку землянки — підсохне, буде худобі на ніч.

Кобила вдоволено пирхала, з хрумкотом жувала траву, таку свіжу й росянисту, що з неї вичавлювався зелений сік. "Ач! — посміхався Яшка. — І за вуха не відтягнеш!.. Поправляйся, стара, бо ми — основна сила в колгоспі. Пойняла?.." І кобила старалася, набивала свою утробу, аж стогнала. Завдяки Яшчиному догляду вона покруглішала, набрала тіла, ребра затяглись густою шерстю, на грудях прощупувались тверді м’язи, і лише куценький хвіст та вискубана грива нагадували про бродяче її життя…

О цю пору ніч — як заячий скік. Тут тобі було темно, тут тобі й світанок. Небо враз піднялось, поширшало; місяць розтопився, мов кружечок смальцю на сковороді; зорі, як дробинки солі, лягли на дно голубої заводі.

Яшка одв’язав Трофейну (так і прозвали її в селі), накинув мотузяну шлейку і погнав кобилу до водопою, щоб звідти одразу — до кузні. Він поспішав, він знав: буде сьогодні гарячий день. Як тільки спалахнуть на гранітній головешці Мартина перші промені, жінки зберуться біля комірчини. Вони підставлятимуть торби, і Денис Яценко одмірятиме кожній циберко ячменю або пшениці. Всі будуть врочисто-схвильовані, як на свят-вечір. Підуть сьогодні сіячі рахманим степом, зачерпуватимуть з торбинок набубнявіле зерно і широким помахом розбризкуватимуть його по ріллі: сійся-родися, жито й пшениця, всяка пашниця, на добро, на щастя, людям на здоров’я… А за жінками — Яшка Деркач. "Но-о, поїхали, старенька!" — смикатиме гніду за повідок, кобила довірливо форкатиме йому на вухо, борона підскакуватиме на сивих гребенях, пригортаючи пухкою землею ярицю…

Таким, сповненим радості, являв собі Яшка цей день, спускаючись звивистою стежкою до Інгулу. Вже наливалося небо на сході вишневим соком, а над водою густішав, клубився туман. Наче марлею, він оповив плакучі верби, що збігли з косогору до самої ріки; сивою пеленою закутав обривисті береги, де валялося безладно розкидане каміння, дрібна галька, вузлуваті кореневища, що нагадували дивні морські потвори. Місце було глухе й дикувате, спуск до Інгулу крутий, і Яшка спішився, потяг кобилу за вуздечку до мілини. Закотив галіфе вище колін і перший, не без вагання ступив у воду. Вода була холодна й чиста, як сльоза.

— Ну, стара, заправляйся до обіду, — сказав Яшка і посвистав. — Фю-фю-фю-фю…

Кобила смачно прицмокнула, але спершу нехотя ткнулась губами в скляну гладінь ріки і пирхнула, стріпуючи гривою, немов обпеклася.

— Ой же лукава! — усміхнувся Деркач і знов посвистав.

І тоді, зануривши голову по самі очі, кобила ривками погнала воду в своє нутро, немов не пила, а качала насосом, навіть видно було, як біжить клубок за клубком по горлу, як наповнюється, роздувається її черево.

— Стоп! — сказав Яшка. — Спочинь, бо захлинешся.

Ця мить врізалась у Яшчину пам’ять назавжди: тільки він легенько потяг за повід, і кобила невдоволено тріпнула вухом, мовляв, не перебивай, як раптом щось сталося. Що саме, він не збагнув у ту хвилю. Рвонулась на скалки тиша. Громом ударило з берега. Струснулась вода, розкололась на брижі. Високо мотнув головою кінь, поточився, став падать, падать на бік. Хрясь! — обдало бризками Яшку. Кінь уже на спині, копитом загрібає мул, б’є головою об воду.

— Убили коня!.. Уби-и-и-ли! — вибухнув криком Яшка.

Туман проковтнув його крик, лиш хитнулась верба над рікою, десь там, у білому клоччі, тріснула гілка.

Ще одна мить — і свідомість його проясніла: куля дзизнула повз нього, він стояв спиною до верби, звідти й гримнуло.

"Може, по мені?! Може, промахнувся?"

Як із окропу вприснув Яшка на берег. Метнувся за кущ, тоді — за корч, тоді — за камінь. "Який же гад, який же це гад полює?"

Безшумно плив туман.

Безшумно неслась течія.

Дрімали верби над тихим плином ріки.

Як нічого не сталось.

І тільки на мілині борсався кінь. Він лежав боком, ноги конвульсійно сіпались, грива то піднімалася, то хлюпалась у воду.

"Захлинеться!"

Не пам’ятаючи себе, Яшка притьма кинувся рятувати коня. Намацав у мулі храп, підважив руками, підпер шию коліном: "Вставай, конячко, вставай, підіймайся..." Слизька мокра голова безсило одвисла. З вишкіреного рота — жовта піна. З-під вуха, з ледь помітної заглибини цівкою стікала кров. Оранжеві кола гойдалися на воді.

— Вставай, вставай! — бурмотів у нестямі Яшка.

— Хлюп! — бовтнулась на дно коняча морда.

З води позирнуло на Яшку холодне око.

І мрецьки погасло.

Все, що сколотилося в його душі — страх, злоба, розпач, відчуття тупого безсилля — все це зібралось в один кулак, загупало в отерплі груди, видавлюючи глухе ридання. Перед хлопчаками він похвалявся тим, що, мовляв, ніколи не плакав, а зараз упав на мокру гальку, дав повну волю сльозам. Аби хто побачив Яшку в оцю хвилину — жахнувся б. Сорочка й галіфе в муляці, чуб злипся, віхтем заслонив очі, на щоках — бурі патьоки. Наче витягли непритомного з трясовини.

І знов загомоніло стривожене село. Вже трохи забулась недавня пригода в степу, коли щось гахнуло з бур’янів, коли жінки падали ниць на ріллю. Врешті-решт подумали: може, то міна сама зірвалась. Кажуть, що німці напхали в землю всякої чортівні, яка й через десять років озоветься. Але те, що трапилося з Яшкою, не звернеш на припаяну міну. Тут відчувалась злодійська рука. Дід Оврам заявив авторитетно: "Банда якась, не інакше. Хіба мало наволочі лишилось після купації?.." Всезнаючі баби нашіптували: "Чорна кішка. Хлопчаків душить. Мужеську стать нищить до коліна, щоб не було продовженія роду…" Словом, спорядили Оксану-бригадирку в район: іди, жінко, домагайся, щоб власті приїхали. Хай розберуться на місці, що воно діється.

Того вечора Яшка зарані шурхнув у тісну свою капличку. Не стало коня — не було йому й роботи. Наче вийняли душу й розтоптали. Ще ніколи так не гнітила його темна й понура землянка, товща сирої землі над головою і з усіх боків.

З болем прислухався він, як стогне, ворочається на долівці сердешна мати. Знов одібрало їй праве плече. То було відпустило тіль-тіль, могла хоч ложки помити, а як зачула, що скоїлось з неприкаяним сином її, —

ще гірше струпіло неньку. Ночами не спить, над Яшкою, мов тінь, вартує, і плаче, і кляне, і погрожує: "Ой же мучителю мій, ой же волоцюго бездомний!.. Та припну, єй-богу, до пакола, щоб сидьми сидів, щоб не носило тебе по хворобах, щоб дав спокійно померти мені..." Кляла свою долю Ониська, гірким словом поминала і непотовкущого мужа — Гаврила, і баламутного Максима-неслуха.

— Ой ручечки, ой кісточки мої! — кигиче мати, і Яшка вовтузиться в темряві, немов у кам’яному мішку.

Тільки склепив обважнілі повіки, над самою головою щось прогуркотіло.

— Пру! — почулось знадвору. Потім — го-ду-ду. Як у бочку.

— Хтось кличе? — Яшка злетів із постелі.

— Ти куди? — підхопилась мати. — Не смій мені! Не пущу!

Вона розкинула руки, хапнула пітьму, а Яшка — низом і в двері. Ониська, в чому була, гайнула за сином, готова бігти на край села, аби тілом своїм заступити нерозумне дитя.

Як у вогонь, кинулась Ониська в страхітливу темінь.

— Доброго здоров’я! — зупинив її жіночий голос. — Звиняйте, бабо Онисько, що й вас підняла. Яшку звала.

— Тю! — сторопіла Ониська. — Це ти, Оксано?!

— Думали, дідько? — засміялась бригадирка. — Та й справді можна подумать... Гляньте, на чому приїхала.

Ониська пригнулась. Долоню, за звичкою, приклала козирком до лоба, закліпала підсліпуватими очима. "Свят-свят, — перехрестилась лівою. — Що за навождєніє?" Перед самісіньким носом якась темна коробка, на фургон схожа. Де ж вона взяла, бригадирка? У район же подибала пішки… Еге ж, підвода стоїть, тільки висока-висока, а зверху лантух не лантух — видать, Оксана. Нюхом уловила стара: худобою пахне. Почовгала в передок, щоб роздивитися. Але Яшка, який сім раз оббіг чудернацьку підводу, перебив:

— А це що таке? — реготнув. — Що це в упряжці? Ге-ге, мамо, гляньте: не сатана часом?

— Буйволи, — весело кинула Оксана. — Дуже смирна тварюка, не лякайтесь. Чорна-чорна, як насмолена. Кажуть, із Кавказу пригнали, в горах вони водяться. Цілий гурт пригнали і нам пару дали, для хазяйства. А я ще й фургон попросила в погонича… грузин такий балакучий.

— Господи! Та воно ж рогате, — жахнулась Ониська. — Як же ти, боронь боже, доїхала?

— Як на волах. Тільки соб та цабе по-нашому не знають, в бур’ян лізуть. З обіду оце ледь допленталась.

Ониська, наохавшись і надивувавшись, звела очі на темну копицю й поспитала:

— Гей же, як там начальство дума ловить оту "кішку" чи що воно, трясця його матері?

— Котів, бабо, — сказала жінка з підводи, — котів розвелось до біса, а міліціонер один як палець на весь район.

— Отако! — сплеснула Ониська. — Виходить, нема наказаній душогубам? Хай собі гуляють?

— До вірьовки догуляються. Самі зловимо… А поки що, бабо, підставляйте подол. Так, так, підставляйте, — бригадирка пошаруділа в сіні, кинула Деркачисі цупкенькі кругляки, аж пелену відтягло: — Це вам заокеанський гостинець. Яєчний порошок, у суп годиться. Дві банки вам, третю передайте діду Овраму. Хай старий видужує…

Вона вже хотіла рушати — "соб-гей!", раптом згадала:

— Яшо! То чого я тебе кликала?.. Приймай худобу. Ти в цьому ділі тямущий. До борони привчиш, до сапки, до всякої роботи.

Так, наче грім у ясний день, звалився на Яшку досі не чуваний клопіт.

Яшка Деркач став буйволятником.

Що це таке, в повній мірі зрозумів бідолашний тільки згодом. Він спав до ранку спокійним сном, не знаючи, які муки ждуть його попереду. Він і гадки не мав, що язиката команда вже виглядає його, аби досхочу надражнитися.

Отже, разом із сонцем Яшка прокинувся. Повагом вийшов із землянки. І перша несподіванка — ціла орава дітей у дворі. Хлопчаки обступили буйволів, галасують, вистрибують, штрикають пальцями:

— Диви, диви, диви!

— А осьо-сьо!

— Вам що тут, цирк?! — хмарою налетів Яшка. — Вимітайся, бо як блисну!

Ватага — в кущі. Пурхнули, як ті горобці, принишкли.

Та хіба надовго? Тепер і люшнею не спровадиш малечу, поки не намозолять прудкі свої оченята.

Та й сам Яшка до ладу не розгледів у потемках, що воно за створіння. З деяким острахом підійшов до худоби. Мамко рідна! І вродиться ж таке неоковирне! Спина горбом, ошийя висить, немов бахрома, ноги, як цурпалки, товсті й короткі, рогачі назад вивернуті. А шерсть — чорна, густа, лиснюча. Ну просто, ради забави, хтось перетовк барана з волом, так-сяк зліпив докупи, ще й вимазав дьогтем!

— Бицю, бицю, бицю, — поманив Яшка чорне страховисько і бочком-бочком став підкрадатися. Буйволи понуро ремигали, навіть оком не повели на нового хазяїна.

А тим часом хлопчаки, набравшись духу, виставили з-під лопухів плескаті носи, уїдливо зачмихали:

— Перевертні!

— Суржики!

— Квачі!

— А щоб вас! — метнувся Яшка, ладен передушити голомозу босоту. Та куди там! Фіть! — розлетілися цвіркуни.

— Яшка, барашка, буйволяча свашка! — виспівували дітлахи; вони почували себе в повній безпеці серед лопушиного царства.

Сердито спльовуючи, погнав Яшка буйволів до Інгулу. Не до верб погнав (хай їм решето, як мовить дід Оврам), а до мосту, де людніше місце. Хлопчаки супроводжували Яшку бур’янами й збуджено гелготіли; жінки, що бігли до кузні з відрами й лопатами, шарахалися в сторону, а безневинна худоба, яка відлякувала степівчан, поволеньки, перевальцем сунула до річки.

Ось тоді-то Яшка й узнав, що за дивний норов буває в тварин. Як тільки буйволи побачили воду — немов осатаніли: задерли хвости, настовбурчили шерсть і вихром понеслись до Інгулу. З розгону — бовть! — плюхнулись у воду, попливли на глибінь, потонули. Яшка так і скам’янів на березі, од подиву роздерши рота. Нема скотини, пропала. Хоч караул кричи. Зненацька щось плеснуло під мостом. Диви! Моржева пика, одні лише ніздрі виткнулись. Як із міху, шумнуло в дві дірки і знов — під воду. З годину, мабуть, купалися буйволи; не видно, не видно їх, потім котресь виставить свій чавунок, сьорбне повітря і на дно. "Дратуються, мурзаті!" — кип’ятився Яшка. Ждав не діждався, коли самі вилізуть на сушу. "Щоб ви там і остались!" Роздягнувся, дрюком вигнав клятих із холодної купелі.

Ні, не лежало Яшчине серце до "моржів". Хоч незабаром і переконався, що скотина роботяща, таку хуру цупить — дай боже мурим волам; хоч можна було й верхи прокататися (нічого, терпить, не скидає), — однак не те. Візьміть лише причандалля — ярмо, занози, війця. Те рипить, те скрипить, те ламається. А швидкість? Сім раз на батькових збігаєш туди й назад, поки "моржі" доплигають… Що не кажіть, святе діло — кінь. Кров гаряча, ноги бистрі, грива чортом, летиш у степу — душа співає.

Як хрест важкий, ніс Яшка немилу буйволяцьку службу. І не було того дня, щоб не згадував свою Трофейну. З оранжевої води позирало на нього холодне око, немов докоряло: "Не догледів, Яшко, не зберіг…" І жагуча лють закипала в душі: хто ж він, убивця?

Одного разу (було це на сході сонця) до Яшки підбіг Вовка Троян, що гнав мимо кузні своє бородате стадо. Деркач саме припасовував до борони оривок гнилої вірьовки, щоб якось прив’язати війце. Либонь, ту вірьовку хтось давно вивозив у грязюці, бо вузли засохли, затверділи, немов кулаки. Яшка зубами розслаблював їх. Наївся піску, забруднився до вух, а вузли закостеніли, — бери молоток і розплескуй. В цю хвилю й принесло Вовку Трояна.

— Слухай, Яшко, що сьогодні було…

— Кажи, не глухий.

— Та не гризи ті вузли! Слухай…

— Ну? Учепився, як Сірко в халяву.

— Дуже сурйозне…

Яшка плюнув буйволу під ратиці, люто глипнув на Вовку: "Лізе, козолуп, зі своїми теревенями!" Та проковтнув лайку, бо побачив: Вовка чимось стурбований, ба навіть більше — зляканий. Підібрав тонкі губи, нагороїжився, як галченя в сльоту.

— Що в тебе? Слухаю.

— Яшко… У них, слочесті, хтось є… Оце виганяв кіз, а Кудим… Тьху, не так! Значить, Кудим пішов одв’язувать кіз, а я коло сарайчика. Жду. І тут мені припекло, так припекло — ну, танцюй. Я мигцем — за сарайчик. Стою і чую: бу-бу-бу… Думаю, що ж воно бубонить? І де? За стіною? Ні, просто з-під землі по мужському: бу-бу-бу… сердито. І чую другий голос, жіночий. А переді мною Василина (вона, знаєш, якась дикувата) за хлів майнула… Дивлюсь: під стіною купка попелу, рогожина простелена і ворушиться… Я тоді…

— Заглянув?

— Ні, злякався… Як дременув з того місця! Думав, Гавриїл, може. Так ні, сидів приблуда під хатою. Хтось інший ховається…

Деркач витяг жилаву шию, наче ковтком води подавився; прищурені очі його налилися зеленкуватим холодом.

— Н-да-а-а, — сказав Яшка. — Це він. Це той, що полює. Точно!.. Ти нікому не ляпнув?

— Нікому. Мамі треба сказать.

— Ти що? Не смій! Чуєш? Не каламуть людей, хай собі сіють. Я сам зроблю, пойняв? І не зараз, а вночі, як спатиме…

Хоч Вовка й поклявся на солдатську зірку, що, їй же бо, мовчатиме, та Яшка не заспокоївся, проводжав Трояна прищуреним поглядом, аж поки той не погнав за село своє стадо…

13

Палахкотів вогонь у кабиці, червоні полиски вихоплювали з пітьми то білу Ольжину косинку, то стомлене обличчя матері. Ніч, правда, була ще холодна, але тиха й зоряна, і Трояни готували вечерю надворі, бо світла катма — гас і олія вийшли.

Мати з Ольгою, підсівши до вогню, товкли макуху, щоб заправити суп, Вовка підкидав дровця. Хлопець не прислухався до того, про що гомоніли жінки; він неквапно перегортав жар, слідкував, як згортається човником листя, пахкає — і летять навсібіч метелики, тріпочуть рожевими крильцями, зникають у темному вирі. Вовка думав про своє. Цілий день його лихоманило. Ходив у степу за козами, а перед очима одне: ота купа попелу, що за Кудимовим сараєм, ота рогожина (вона,

слочесті, ворушилася!), і притишений голос із-під землі: бу-бу-бу… А потім зустріч із Яшкою, зеленкуватий блиск його очей, страшне попередження: "Ляпнеш комусь — вважатиму зрадником. Сам на сам сквитаюсь, пойняв?"

Увечері, коли Вовка пригнав кози в село, він знов побачив Яшку. Той сидів коло своєї землянки й протирав сукниною автомат. Перед ним лежала пілотка, а в ній — повно патронів. Збоку — смертоносна груша, осколкова граната. Деркач готувався, як солдат до нічної атаки, вдумливо й холоднокровно. Це ще більше налякало Вовку. Ні-ні, Яшка не жартує, Яшка такий, що кинеться в прірву. Але чого не покликав людей, чого обійшов його, Вовку? Хіба справедливо? Хто перший запримітив оту схованку, хто?.. Ще в степу Вовка хотів побігти до матері, все-все розповісти. Але ж… він поклявся. А коли мужчина, коли солдат присягається — амба!

Кров з носа — мовчи!

Вовка боязко повів очима. Зразу ж за кабицею густа чорнота. Немов темна гора обступила їхній двір. Увесь світ закрила вона, лиш над головою брезентова латка неба, таємничий шепіт зірок. Вовка до краю напружував слух. Грізно мовчить гора. Але от-от тріскне пітьма, страховинно загуркоче обвал. І тоді буде пізно. "Може, сказать все-таки матері?" — ворухнулася зрадницька думка. А мати й не відала, що робиться на душі в сина, любенько вуркотала з Ольгою.

— Тепер, дочко, легше буде. Як не кажи, відсіялись, хоч і пізно, та щось на осінь вродить. А поки сапать та полоть, за хати візьмемося. Доки ж скніти в гробках? Гуртом, потихеньку й почнемо. Той воду подасть, той вальки піднесе — разом веселіше. Одній зліпимо стіни, другій зліпимо, всім по черзі… Яценко крокви поставить, очеретом укриємо, от і вуличка… Хатки біленькі, всі як по шнурочку; віконниці голубі, кругом — сади, оживе село!..

Спершу Вовка неуважно слухав матір, але вона малювала таку принадну картину, що хлопець мимоволі, як листок по течії, поплив за її думками; на мить уявив казкове село, що спустилося до них прямо з надхмарної висі. Не тільки віконниці в хатах, всеньке село буде небесно-голубе: голубий міст через Інгул, голуба дорога, й крамниця, й зошити…

— Мамо! — спохватився Вовка. — А школа? Забули про школу?

Вогонь осяяв мрійливо-зосереджене обличчя матері. Вона, здається, аж помолодшала; і чи то жарке полум’я, чи хороші думи розгладили їй кожну борозенку. Глянула на сина, на свого розумника, закоханими очима:

— Правда, Волошко. Мабуть, із школи й почнемо. Бо ви при німцях і читать забули… Ох, діти, діти, — спохмурніла мати, — що вже вам перепало, камінь би не витримав. Невже якийсь ірод пошле на вас нове лихо?

— Ні, мамо, не буде цього, — сказала розважливо Ольга. Зараз, коло тихого вогнища, їй не хотілося думати про погане; така дрібненька й беззахисна, така чутлива на ласку, вона горнулась до материного плеча, як мале дитя, і затишно їй було під теплим крильцем, і солодко мріялось. — Я думаю так. Буде велике свято. Ну вроді обжинки на всій землі. Здолають фашиста клятого, і тоді зберуться солдати — і наші, й американські, й французькі. Зберуться і скажуть: "Кидайте у море війну!" Заграє весела музика, і полетить у піну остогидна зброя, все те, що проти людини придумано. До порошинки, до останньої гільзочки виметуть у море, щоб і на розплід не осталось. І запанує мир та злагода межи людьми. А в котрого бандита засверблять кулаки, тому скажуть: виходь і бийся черепком об камінь. І сміятимуться з нього, як із дурисвіта…

— Дай-то боже, щоб так, — зітхнула жінка.

Булькала вода в казані, жар потухав, огортався сивим попелом, росла темна гора, заступаючи небо кошлатою вершиною.

— Давайте вечерять, — сказала мати. — Сідай, Ольго, ближче. А ти, Вовчику, підкинь хмизу, бо нічого не видно.

Вмостились кружечком, сьорбали з одної миски гіркувате, димом пропахле вариво. Іншим разом Вовка завзято тягав би юшку ("Мм, аж кипить на язиці! Хай живіт розпариться, бо вже й присох"), а зараз не квапився, поринув думками в голубу казку.

— Ма, де ми школу поставимо? На узвишші, правда? Отамо, де повертав дорога на Бобринець. Степ видно, річку і обидві скелі. Красота!

— Хороше місце... Видать, інженером будеш.

— То завтра й скликайте людей. І я туди кози прижену, хай пасуться, а сам глину міситиму.

— Як загадав, так і буде, — цілком серйозно погодилась мати.

Вже в повній темряві жінки помили посуд. Вовка наосліп знайшов свою постіль — добре, що плита, на якій він спав, стояла зразу ж коло дверей, — кинув під голову куфайчину і ліг. Мати з Ольгою вклалася на кушетці. Вони стиха про щось шепотіли, і Вовка не міг заснути, думки плутались, копошилися, як мурашня. То він місить глину, місить, місить, глядь — болото під ним, ноги грузнуть у багнюці, він хапається за кущ, а то — рогожина, ні, то Кудим, його розчепірені пальці; дід, як завжди, починає з моралі: "Казав же тобі, не пускай у полин, не пускай же. А ти, знаця, навмисне туди скотину, туди. Молоко гірке, ну просто хина... І ніколи, вочевидь, не напуваєш. Як прибіжать у двір, де калюжа — язиком вилижуть... Кха!" — і Кудим полетів у канаву. То Яшка гранату

жбурнув, дим, дим застеляє очі, перекидається віз, сіном пригорнуло Вовку, і хлопець неспокійно засипає...

Схопився він од наглого поштовху. "Де ж мама з Ольгою?" — не зір, а внутрішнє відчуття підказало, що в землянці він сам. Почвиркав ліхтариком, жовте кружало лизнуло стіни, затанцювало над кушеткою: постіль хапцем розкидана, пусто. І вже потім дійшло: десь нагорі гуркотить, десь витахкує, ніби пужалном по частоколу.

"Яшка! Це він!.."

Вітром винесло Вовку на вулицю.

Гомін, гомін на краю села, там де Кудимова хата. Луна понад берегом. Холодний місяць низько над степом. Купки землянок у молочній імлі.

Вовка біжить, брезент лопоче, в холошах вітер гасає.

"Стій!" — гримить у комишах. "Та-та-тах!" — озивається Інгул.

"Стріляють!" Вовка чимдуж — вперед! Гиц-гиц по грудках (швидше, швидше!), місяць скаче за ним, вихраста тінь несеться городами, Вовчине серце як не пурхне з грудей.

Швидше, швидше!

Сорочка пузирем, ноги землі не торкаються — так він летить у балочку. Ось горбатим стіжком хата Кудима. Чорним валом живопліт. А людей, а людей — повінь! Все гучніше голоси, все більша юрба. Жінки нуртують, тиснуться у ворота. Як човен в осоку, врізається Вовка в галасливий натовп. Литки дрижать, у голові джмелі — хіба добереш, що тут вигукують. Гуде, сиплеться з усіх боків:

— Він до нього: вилазь, стрілятиму!..

— А той як дьорне його за ноги!

— Яшка за ним...

— Не кажи. Яшка упав, а він за хату та з нагана!..

— А тоді — в терен, Яшка вдогінці...

"Кудим, Кудим, старий Кудим! — понеслось над головами. — Тихше! Хай отвічає..."

Біла стіна. Тьмяний квадрат — відхилені двері. Сюди й хлюпнувся потік, несучи за собою отерплого Вовку.

З хати вийшов Кудим, пробухикав у кожушаний рукав. За його спиною, наче тінь, щупленька постать — дід у заячій шапці. "Гавриїл!" — зразу пізнав Вовка.

Стали грудьми до грудей — юрба жінок і двоє на порозі. Над ними третій — лупатий місяць, верховний суддя. Моргнув жовтим оком: "Починайте". Але напружено мовчала юрба, мовчали й двоє на порозі.

Трояниха перша обірвала тишу:

— Скажіть, Кудиме, що тут таке?.. Хто згвалтував село? Коло вас почалось, не глухі, мабуть, чули.

— Кахи-ках, — почав Кудим. — Хрест мене побий, добрі люди, сам колочусь од страху, не пойму, звідки воно впало... Ми, знаця, тільки здрімнули, а воно як блисне, як жахне, я до вікна, чую — гласить Деркачівський "Стій!" — за кимось погнався... Місце кругом глухе,

терновище; видать, скотина яка забрела або вурка… Ну, а той, Деркачівський, тиняється поночі з ружом, знаця, бахнув зопалу. Воно ж темно…

— Бреше, — тихий шумок.

— Як дихне, так і брехне.

— Хто його зна? На правду схоже.

— Свята правда, люди, — кинув слівце й дідок у шинелі. — Я чоловік сторонній, ні брат, ні сват йому, по-божому стрілися, і воздам належне: праведна це душа, гріх великий скривдить його…

— Не мажте медком, — перебила його Трояниха. — Самі розберемось. Не їла душа часнику — смердіть не буде.

— А де Василина? — колихнулась юрба. — Хай вона скаже.

— Слаба — кхи! — невістка, — хрипко мовив Кудим. — Нездужає, знаця, і встать…

"Як?! — мало не скрикнув Вовка. — Вона ж бігала вдень по двору! Своїми ж бачив: вискочила перелякана з-за сараю… І-і-х! — присьорбнув Вовка. — А рогожина?" Вже розкрив рота, щоб випалить "Бреше!", щоб крикнуть про свою знахідку, про той голос з-під землі, та раптом гримнуло в березі, пішли виляски над городами, над сонним степом.

— Яшка стріляє! — блискавицею вдарило в гущу людей.

— Значить, ловить когось же!

— Ой Яшечко, ой Яшечко, — тіпалась Ольга.

— Чого стоїмо? Навперейми гайда! — затупотіло під хатою, жінки повалили до воріт, і тільки двоє остались на порозі, наче влипли в темний квадрат. — Пішли! Розтягуйтесь! Гей, кому ближче, прихопіть оружіє! — І вже здалеку, з чорних бур’янів: — До Інгулу тісніш, не пускайте бандюгу…

Вовка подався був за матір’ю, стрибав через овечі спини кураю, боявся загубитись у потемках, бо хоч місяць і висів над степом, та за косогором, у вибалках, у кущах нишкла густа чорнильна пітьма. Скоро Вовка загледів, що крайні в ланцюжку одірвались, повернули в село. Це, очевидно, ті, котрим гукнули: "Прихопіть оружіє". Вовка щодуху — за ними. Біг у село, шурхотів брезентом, витрушував із себе: "Ой же дурний!" — трюх-трюх по дорозі. — "Ну й дурний!" — шах-шах холошами. — "Автомат під боком лежав, треба ж було взяти"…

Серце його калатало, кожна жилка тремтіла, коли він цупив автомат з-під лахміття. Вискочив у двір, нашорошився: де ж воно? Голоси лунали біля мосту, шум щохвилини наростав, наближався; здається, сунула по комишах череда. Раптом недалечко, проти їхньої садиби, щось ляснуло по воді. "Він!" Вовка прикипів до гладенького ложа. Палець сам торкнувся гачка. Плюнуло вогнем, затрясло хлопця, оглушило.

— Го-го-го-го! — загоготіла ніч.

А справа, з сусіднього городу, теж блиснуло і теж заговорило:

— Го-го-го!

— Стій! Хто там?

І справа:

— Стій! Хто там?

— Це ти, Лесь?

— Це ти, Вовко?

— Тю! По кому строчиш?

— А ти по кому?

— Йди сюди, горою, бо ще нарвешся.

Заляскотіли босі ноги по стежці. Ось уже близько. Шелеснуло в бур’янах, і, немов з-під землі, виросла перед Вовкою темна щупленька постать. Олесь Яценко. Теж із автоматом. Виклацує зубами вояка. Хоче спитати — губи трусяться.

— І-і-як ду-ду-думаєш, с-с-спіймають?

— Спіймають.

— О!.. чу-чу-чуєш?

З лівого кута, від кузні, щось протяжно тюгикало:

— Тю-у-у… фіть-фіть!

— Мабуть, Оврам з мадьярської смалить.

Ну й заварилося!.. Аби хтось сторонній поткнувся цієї ночі в село, очманів би: що за баталія? І там гримить, і там стріляють, аж відлуння клекоче над берегами. Так, напевно, лихоманило Криничувате лише в фронтову годину, коли з обох боків, з німецького й нашого, сотні жерл довбали землю, і в степу спалахували велетенські смолоскипи, розганяючи темряву.

Незабаром хлопці почули: стихло над Інгулом, люди розбрелись по вулиці, коло кузні купка жінок, коло Яценків купка, гомонять, перегукуються. І до Троянів хтось іде. Голос бригадирки:

— Утік бандюга… А все ж настрахали, десятою дорогою обминатиме.

Голос Ольги:

— Он Яшечка! Кличте…

Вовка з Олесем підбігли до гурту, коли сюди знизу, з високої лободи, виходив Яшка Деркач. Місяць облив його похнюплену постать бляклим світлом. Яшка був мокрий, без пілотки, на грудях теліпався автомат, в руці граната. Він тяжко й уривчасто дихав, змахував піт рукавом.

— Яшо… Живий та цілий…

— Хто ж то був? На людину хоч схожий?

— Ге-ге, на людину, — жовчно огризнувся Яшка. — Федька Кудим, он хто.

— Федька?! Ти що, не той… Який Федька? З могили піднявся? Бог з тобою, Яшо…

— Кажу вам — Федька. Я сам попервах сторопів. А як блиснув мене рукояткою (о, хвонар під оком), так бачу — Федька… Перед носом, гадина, вискочив з ями.

— З якої ями?

— Ай!.. Вовка розкаже.

— Ну, добре, добре, Яшо. Йди спочинь, зігрійся трохи.

— Я проведу, Яшечко. — Ольга пригорнулась до хлопця, повела його, мокрого й зіщуленого, до землянки, що одсявала під місяцем сірим глиняним дашком.

Вже почало розвиднятися.

Коли Ольга повернулась додому і всі Трояни вклалися в охололу постіль, нервове збудження не погасло, навпаки, уява розпалювалась, ще химернішим, ще зловіснішим видалось те, що сталося. "Ольго, він і тобі сказав — Федька?" — шепотом питала мати. "Всю дорогу одне й те ж: поліцайська шкура… вовкулака… убивця…" — "А про яку то яму натякав?" Вовка гарячково й плутано повторив свою розповідь про дивну схованку. "Що ж це означає?" — все переверталося в голові, розум відмовлявся вірити. Кудим… старий Кудим… убитий горем ішов за труною… а як голосила Василина… і раптом — Федька… живий. Чого, чого, а такого не було ще на землі.

Єдина шибка, як цинкове денце, поволі виринала із дна глибокої темряви. Влягалась, нишкла по кутках відстояна мла. Ранішня сутінь заповнювала землянку.

Вовці здалося, наче хтось шкрябає в двері. Так, так, шкребеться, як миша, і здавлено хлипає.

Заскрипіла кушетка, білим опахалом війнула мати. В сінях — метушня. Жіноче благання:

— Не сахайтеся, не женіть нас, люди… Ох! — снопом звалилось.

— Василино… ти? З дочкою? Що з вами, господи!.. Ольго, поможи!

Вдвох затягли непритомну жінку. "Мамо, мамонько" — дріботіла за нею дівчинка, вчепившись у материн подол. Плечі Василини — на кушетці, тіло її повисло, ноги дістають землі, дрібно вистукують.

— Сину, води!

Вовка зачерпнув повну гільзу води, тицьнув матері, вона хлюпнула жінці в обличчя, силою пхала кухоль у зціплений рот: "Пийте… пийте". Кухоль видзенькував об зуби, вода дзюрками текла за пазуху. Врешті, Василина стріпнулась, відкрила мертвотно-сині повіки:

— Де я?.. А-а-а, Оксана… Втекла я. Надю за руку і до вас городами… дух забило.

— Бідна дитино. Ти вся тремтиш… Одні кісточки… Олю, накрий ряденцем її.

— Заступіться, пожалійте нещасне дитя, — простогнала Василина. — Вони задушать його…

— Василино, скажи, що там у вас?

— О-о-о, не питайте. То страшне пекло, то страшне. Він, Федька, у нас. Він ще з зими ховається…

— А чого ти мовчала? Чого од людей тікала?

— Тікала?.. Ви не знаєте їх, Оксано… Вони ж, як змії, обвились круг душі. Старий з отим божим пройдисвітом сичали: "Цить, занімій, грішниця, бо дитину бог забере…" А малу зачиняли в коморі, голодом морили. То такі, на все вони здатні… Тоді, пам’ятаєте, як приїхав катюга з труною (то він курчат привіз, у кума півсотні виміняв), взяв за горло мене: "Плач, стенай, щоб люди чули…" Душив і коліном під груди: "Плач, сяка-така, сліз тобі жалко?" А Федька виглядав із-за хліву й реготав:

"Голоси, голоси, жіночко, побачу, як ти справді за мною побиватимешся..." На мені ж тіла немає, Оксано, одні синці...

"Що ж це робиться, що ж це на світі робиться!" — тіпалась Ольга, і Вовку аж підкидало на стільці. "Ма, не тре... — белькотіла Надійка злякано, — не треба, мамочко, бо вони прийдуть".

— Душогуби... Які недолюдки, ви подумайте! — стемніла бригадирка, притискаючи долоні до гарячої голови. — То, виходить, недарма Яша казав, що Федька і брата свого погубив...

— Все може бути, Оксано. У перші дні, як приповз додому Федька, Кудим приставав до нього: де старший? А той лисом крутився, бубнів, як заведений: мовляв, німці накрили... Не вірю йому. Нічим не погребує. Було, тільки стемніє, вилазить Федька з ями, либиться: кісточки розімну, пострахаю жінок із нагана... А дізнався, що Яшка всякі чутки про нього пускає, скреготнув зубами: "Пришешелю рудого!" Старий на колінах упрошував: "Не зли, не дратуй скажених, бо зловлять..." Щоночі трусився катюга, боявся, що прийдуть за сином. Послухав божого (от злигалися... ворон з вороном!): "Давайте, — каже приблуда, — поховаємо, щоб людям очі одвести..."

Непомітно підкрався ранок, притулив сиву щоку до віконця. Надійка, зігрівшись під рядном, заснула; спала вона сторожко, неспокійно, раз у раз сіпала худеньким плечем, жовтим листочком долоні затуляла тремтливі губи: "Я мовчу... Я ні пари з вуст..."

Василина з болем подивилась на скоцюрблену доньку, немов прощаючись, одвела в сторону очі:

— Оксано, прошу... Було й у тебе ластів’я, такеньке ж. Доглянь її. А я піду... хай розтерзають.

— Ти що, Василино? Що ти балакаєш? Не руш нікуди — чула! Всім миром станемо за тебе. І на старого злодюгу, і на його спільника знайдемо управу. Сідай! — Трояниха обняла за плечі Василину, полою піджака обгорнула її, як хворе дитя, і заговорила з материнським жалем: — Пробач мені, сестро. Все за роботою та за роботою, голови ніколи підвести. А мені б давно пора додивитись, що там у вас. Та прийти з громадою, та за петельки старого, та в спину отого набожного, щоб не дурив горьованих. І ти б не мучилась, не билася б сама, як риба об лід. Пробач, сестро… Знаєш, що я надумала: лишайся у нас. Якось, їй-богу, потіснимось. Ви з дочкою тут, ми з Ольгою на долівці. А там хату поставимо, куток свій буде — з людьми не пропадеш. І ще думка така: може, Кудима зараз не будемо чіпати? Федька побігає бур’янами, побігає, як пес, кендюх спорожнить і знову з голодним язиком на батьків двір. А ми хлопців попросимо, хай підслідкують. Таким прощати гріх. Гріх перед дітьми нашими.

— Як собі хочете, — раптом випалив Вовка, — а я Кудимових кіз не пастиму. І все!

14

Толока…

З краю в край біжить по селу галаслива дітлашня:

— Гей, на толоку, на толоку збирайтесь!

— Виходьте з хати, беріть лопати!

— У кого сила, тягніть і вила!

— Цебра за ребра, мішки за вершки! Шаровку й трамбовку, діжу для води — давайте сюди!

Коли степовик зачує цей радісний клич, то що б там у нього не було — спішна робота, недопита чарка, недотліла сварка, — кидає все і йде на поміч сусідові, що ставить нову хату. Така споконвічна традиція.

І ось через стільки-то років, після пожежі й розрухи, перша толока в Криничуватому. Та ще й яка знаменита — ставить громада школу.

Вовка раненько вигнав кіз на Бобринецький шлях, але тут, на пагорбі, було вже людно. Прийшла мати з Ольгою, Василина з Надійкою, всі Яценки, і навіть Оврам Диня придибав. Яшка Деркач ізвечора скинув кілька безтарок глини, піску й каменю.

Почали класти фундамент.

Спочатку Денис Яценко намітив лопатою котлован. Робив це майстер без поспіху. Оглянув місцевість хазяйським оком, розмірковуючи, як спланувати будинок, щоб стояв вікнами до сонця. Потім одміряв кроками причілкову стіну і бокову, забив кілочки. Здається, що ті кілочки! А виткнули із споришу білі голівки, і у Вовчиній уяві вималювалася школа з високим ганком, світлим коридором, врочистою тишею класів.

— Гарна буде! — прицмокнув хлопець.

Жінки взялися копати рівчак. Яценко наказав дівчатам: "Підносьте каміння", — став укладати сірі головешки. Йому підсобляв білобровий мовчун Ілько. Він справно вистукував молотком, підганяючи камінь до каменя, де траплявся ріжок — викришував, де щілина — закладав дрібними клинцями. Батько підправляв обушком виступи, заливав розчин. Вже намітилось перше муроване коліно. Старий Яценко відійшов убік, не без задоволення окинув роботу. Гукнув до себе Олеся з Вовкою.

— Ану, підставляйте лоби.

Висмикнув з їхніх чубів по волосинці.

— Кладіть волосок під камінь. Та-а-ак, у розчин. Тепер замуруємо. Щоб ваша хата була суха, як порох, — у куточках його очей грали веселі зморщечки. — Скажіть, сини, що в світі наймудріше?

Вовка не довго думав:

— Вождь.

І Лесь за ним:

— Наш дорогий і рідний…

— Вождь вождем, — перебив Яценко, — а дощ дощем. Наймудріша, лобурі, святая земля, яка всіх нас годує, напува й зодягає. Затямте собі. І візьміть по жменці масного чорнозему. Взяли? Сипте у цей зазор. Тож набирайтесь мудрості в школі, як усе живе набирає соку з грудей годівниці-землі…

Жінки з теплими усмішками слідкували за цією процедурою. Затим перейшли до замісу. Підіткали спідниці й одна за одною, розмірено похитуючись, рушили по колу, наче повели неквапливий танок. Під їхніми ногами чвакало й розповзалося гливке руде тісто. Дід Оврам закотив холоші й собі за жінками: "Ех, роздайся, море, жаба лізе! Може, від цьої роботки стухнуть мої колодки", — і дід, оточений молодицями, хотів було піти ще й навприсядки, та заміс як присмоктав його, ледь-ледь витягував Диня обліплені глиною ступаки. Жінки силою виштовхали його, охлялого, з свого кола, щоб не заважав. Дід сів на щебінь, критично обмацав набряклі, м’які, немов перестигла груша, литки, невтішно зітхнув: "Стоптався кінь. Не те що воза, самого себе не тягне. Е-хе-хе-хе!.. Аби чарка та шкварка — де б і сила взялась".

— Нічого, діду, — як могла, заспокоювала Трояниха. — Ось картопля молоденька з’явиться, підтягнемо вас… Краще розкажіть, діду, як ви того в шинельці трусили.

— Та було, хай йому решето, — мовив Диня вдоволено, усміхаючись усім круглим обличчям. — Прийшов, значить до мене чи сповідати, чи гріхи відпускати. І прилип гірше смоли: "Господа бога шанував?" Аякже, отвічаю, з ранку до вечора до землі уклонявся. Як щось роблю, сапаю, або дрова колю, так і поклони б’ю. Накланяєшся, аж поперек тріщить. Тоді він знов до мене: "Говів, душу свою очищав?" Все життя, кажу, говів. І в двадцятому говів, і в тридцять третьому, і в кляту купацію. Так що, кажу, йди під три чорти з своїм говінням, дай мені жменю махорки і щось на зуб. А він, понімаєте, божий-божий, розкрив пельку. А я не люблю, як на мене кричать. Я змалку закричаний. То він на мене гавк, а я хап його за полу. "Яшка, — гукаю, — неси автомат, ми з цим святим по-християнськи побалакаєм". А він як задер шинельку та як рвонув із села, чисто молодий бичок, тільки пилюга встала, — вивершив Диня під загальний регіт жінок.

Та розмова розмовою, а робота роботою. Молодиці ганяли й ганяли по колу, не так швидко, як спочатку, але ж і без передиху. Заміс тужавішав, доводилось часто збризкувати водою, добре й глибоко вимішувати, щоб насподі не осталося сухої глини. Кудимова невістка, худа, як билина, з темним чернечим лицем, мовчазна й покірлива, намагалася не відставати від інших, проте їй було нелегко. До краю напружена, вона відчувала на собі жалісні (їй здавалось — осудливі) погляди, і від того аж мурашки бігли по тілу. Платок зсувався, спідниця перекошувалась, усе йшло не в лад, і вона нервово підсмикувала одежину, не підводила голови, лише зрідка, і то крадькома, зиркала на дочку, що крутилася коло неї.

Надійка підсипала полову. Вітерець задував наперед остюки, дівча смішно віддувалося, стріпувало куценькими русими кісками. "Дивна якась!" — думав Вовка, не зводячи очей з Надійки. Ось уже третій день у них, а не промовила жодного слівця. Такий був Мишко, але ж він просто

не чув. А ця ніби чує, ніби й не чує. Все тулиться до матері, ховає в подол гостреньке сполохане личко. Немов боїться людей, боїться їхніх розмов, жартів, сміху, самої присутності когось із чужих. І зараз, втупившись у землю, вона кружляє слідком за матір’ю. Здається, на думці в неї одне: швидше б утекти від гурту й забитися в темний куток.

"Залякали дівчину", — стискається Вовчине серце. Він усе поривається підійти до неї, заговорити — не хватає духу. А тут ще й Олесь. Ба, тягає за нею мішок із половою, улесливо гнеться і щось лепече-лепече… Заяча губа! Надійка відступає, одвертається, а він трусь-трусь за нею.

— Лесь! — не стерпів Вовка. — Піди оно кози перейми. В село наврипились.

Леся наче лозиною стьобнули. Скривився, підшморгнув носом, однак послухав свого ватагу.

Вовка скоріше за лопату, почав підгортати заміс якраз там, де стояла Надійка. Знизу видно було її тоненькі, як дві соломинки, ноги з вичовганими колінцями. Біленьке вицвіле платтячко. Воно тріпотіло на вітрі й віддалялося, віддалялося.

— Надь, — кинув навздогінці Вовка, — ти в який клас підеш?

Тільки полова пурхнула над Вовкою.

— Я в другому вчитимусь, — підступав хлопець. — От згадував, згадував, як пижеться "же" — забув. Знаю, на жука схоже, а скільки тих лапок, не стулю докупи…

Надійка тріпнула льняними кудельками, вперше за всі ці дні ковзнула поверх пастушка розгубленим поглядом. "Які в неї очі! — знітився Вовка. — Великі-великі й голубі, як у нашої Галинки були…

Здається, личка нема, сама голубінь… з волоконцями хмар". Нараз легким подихом зігнало хмарини, личко її проясніло:

— А я в четвертий піду, — сказала тихо, немов пишаючись: "От яка я доросла!" — і водночас соромлячись: "То я з виду непоказна".

"В четвертий? Ого! — здивувався Вовка, округливши стиглі свої тернослив. — А не забула: п’ять на п’ять двадцять п’ять?"

— Мене мамка підучила. Сидимо в коморі, холодно, страшно, і вона почне або казку про Івана-Побивана, або за Тараса, як він служив панам…

— І я, Надь, у четвертий! А що? Пам’ять у мене вигуляна, все на льоту хапаю. Знаєш, скільки пісень від солдат назбирав? Цілу торбу! Всяких-всяких. Про сабантуй, про катюші, про гімнастьорку… Слухай. — І Вовка загудів крихким баском:

Нас утіша-а-ала горькая махо-о-о-рка,

Ми задиха-а-ались в чортовой пилі-і-і,

І сіль цвіла-га у нас на гімнастьо-о-орках,

Коли у вас акації цвіли-ги.

Він явно фальшивив, тягнув навпростець, але Надійка слухала уважно й сама в такт пісні ворушила губами. "От нагода побалакати!" — зрадів хлопець. Та йому як не везло, то не везло.

— Тпру-у-у, моржі! — пролунало над шляхом. — Худоба!.. Стануть — не здвинеш, підуть — не зупиниш.

Поява Деркача викликала, як мовиться, пожвавлення серед присутніх. На якусь мить дівчата й молодиці кинули роботу, всі повернулись до Яшки. А він недбало сидів на косматому, так собі бочком, упирався ногою в горб другого буйвола. Сонце пестило здоровенний, з баклажан завбільшки, синець під його лівим оком. За Яшкою, немов похідна кухня, чорнів високими бортами кавказький фургон з рипучими колесами, на фургоні — бочка, обхлюпана водою. Возій добродушно блискав зубами на веселий гурт, мовляв, хто посміє ущипнути Яшку, виходь, силою поміряємося.

І на виклик його озвався дід Оврам:

— Правда, Яшо, що ти, кажуть, теперечки весь Інгул перепірнаєш? Пірнеш, спіймаєш під водою чорного і за хвіст на берег цупиш.

— Не за хвіст, діду. За болючіше.

— А хай тобі! — з реготом відскочили молодиці.

— Тітко Оксано! — гукнув переможно Яшка. — Куди воду зливати?

Трояниха, що клала стіну (дівчата рвали заміс і подавали їй вальки), зачувши голос Деркача, випрямила спину, ліктем відкинула волосся (руки були заквецані глиною), стомленим поглядом обвела толоку:

— Зливай, Яшо, в діжу, в оту, що коло замісу. Та ще підвези бочок п’ять, для запасу.

— Підвезти можна, — сказав Яшка, спорожнюючи бочку. — Тільки дайте когось, щоб держав скотину. Не стоять чорти, як набираю з колодязя.

— Ольгу бери, — підморгнула не без лукавства огрядна Федора.

— Чого ж, хай Ольга йде, — погодилась бригадирка.

— Давай, давай, Ольго! — випхали з гурту присоромлену дівчину.

Яшка хотів було скорчити невдоволену міну, та не вмів кривити душею — спалахнув до вух, довго вичерпував лишок води із дна бочки. Потім кинув оберемок соломи в передок, підсадив Ольгу (а дівчата все примічають: бач, як ніжненько!) і сам, поважний, суворий, вмостився поруч. "Цабе, моржі!" — погнав підводу в село.

А за ними, за відбулими молодятами, спантеличеними своєю близькістю, летіло щире дівоче зітхання: хороша пара!

"Де ж то моє щастя бродить? — не в одної терпло неприласкане серце. — В яких землях воно, те щастя, супостата воює?"

"Молоді... У вас усе попереду, — гнітила й гнітила вальок до валька Трояниха. — А що нам, ні жінкам, ні вдовам? На що сподіватися?"

"Яшці добре, — підгортав липуче тісто Вовка, ступаючи у Надійчині сліди, де немов у коритцях збиралась вода. — Він, зубатий Яшка, з усіма запанібрата... Взяв Ольгу й повіз".

Коли сонце одміряло півнеба, старий Яценко постукав обушком по іржавій бочці:

— Перекур, жіночки. На обід пора.

Молоток, сокиру, кельму — кожну річ зокрема — Яценко насухо витер, дбайливо обгорнув ганчір’ям і склав у полотняну торбу. Інструмент, свій скарб, свої руки, він беріг дуже ревно, не кидав де попало, завжди носив із собою. Перекинувши торбу через плече, Яценко звернувся до бригадирки:

— Відпустіть, Оксано, Вовку до нас. Пастушок він справний, я трошки за роботу йому сплачу… Гайда, Вовко?

Малий Троян, з передчуттям приємної несподіванки, метнувся за Лесиним батьком. Плечистий похмурий Денис ішов у голові сімейної колони. За ним, як у казці про дідову ріпку, потяглась уся білоголова команда в порядку трудового старшинства: мати, Ілько, дочки, Лесь і мишачий хвостик — Катруся.

Кроків за сотню вони зупинилися, щоб ще раз, уже віддаля, окинути оком зроблене. Таки видно, що на толоці похазяйнувала громада. Був пустир пустирем, лобода в коліно, давно не топтаний шлях. А зараз… Бур’яни мов котком столочено, там купи глини, там бочки, там приткнуті в заміс лопати. І над усім цим — рудий валок стіни. Кам’яне підмур’я високе, з призьбою, дві дошки з перекладиною — то майбутні двері, вже й намітились віконні отвори.

— Як так піде робота, — задоволений оглядинами, сказав Яценко, — то тижнів за три коробка буде готова.

Будівнича артіль стежкою спускалася на Купівщину, а Лесь із Вовкою ні-ні та й позирали назад і щасливо, як іменинники, усміхалися. Буде школа! На горі, на виду у всього степу!

Вовка давненько не забігав до Яценків і зараз помітив у їхньому дворі деякі зміни. І в них, вище старої землянки, закладено фундамент. Значить, ліпитимуть хату. Це раз. А по-друге, сама землянка побільшала, вона не скидалась на сліпі криничуватські погрібки. У всіх дашки над землею, а в них — стіни, хоч і присадкуваті, та все-таки стіни й два віконця до молодого саду. Скрізь і в усьому відчувалась мужська хазяйновита рука. Подвір’я чисте, огорожене плетеним із верболозу тином. В одному кутку — сарайчик для кролів, копичка сіна, підгребена й оправлена. Коло порога — ночви з теплою водою, стільчик, кухлик, рушник на білому кілку. Сюди, до хатнього порога, й підвів Яценко

сім’ю. Ніхто не розходився, не галасував, навіть не обмовився словом. Як прийшли, так і стояли мовчки за батьком.

Вовка знав, що в Яценків свої порядки й звичаї, заведені з діда-прадіда.

Ось Ілько набрав кухлем води, почав зливати батькові на руки. Долоні в старого були шкарубкі, вони човгали, як терпуги, коли він тер мозолясті п’ятірні. Довго, зі смаком полоскав Денис поросту сивою щетиною бороду, щоки, потріскану землисту шию. Змочив білу мірошницьку голову, хлюпнув з пригоршні в розхристану пазуху, смачно крякнув і — хап! — зловив поданий рушничок. Після батька умивався Ілько, йому зливала Федора. Так, по черзі, підходили всі до ночов. Коли останньою сполоснулася й причесалася в’юнка білявенька онучка, Яценко сказав:

— Прошу до обіду, — і пропустив дітей у землянку.

Після свого погрібка Вовку вразила Яценкова оселя, порівняно світла й простора. Як і буває в селянських хатах, зліва од дверей до тіньової стіни тулилася підсинена й розмальована квітками піч з широкою лежанкою. Добру половину житла займав важенний, з дубових однопілок тесаний стіл; його ноги-підпори були забиті в долівку. Круг стола — такі ж міцні дерев’яні лави. На покуті, під склом, Вовка загледів картку Федориного чоловіка — вусатого козарлюги Василя. "Це та, що Ольга принесла, — з цікавістю додивлявся Вовка. — Шинель з погонами, шапка набакир, чуб звисає над оком… Бравий солдат!"

Обід парував на столі, але всі чекали батька. Ось він пройшов у дальній куток під Василів портрет. Це його, і тільки його місце. По праву руку сів Ілько, викапаний батько — широкий, міцний, як зуб-корневик; по ліву руку старші дочки, за ними — дітлахи. Мати вмостилася на краю лави, звідси їй зручно подавати від печі.

На рушничку Уляна передала хазяїну брусок темного просяного хліба й ніж. Діти затамували подих. Найсвятіша хвилина — батько ділить пайки.

— Це тобі, Ільку, — поклав Денис перед сином чималеньку скибку. — За те, що сьогодні добре навергався крем’яхами.

Відітнув трохи меншу скибку:

— Це тобі, Федоро. Знаю, накрутилася з вальками.

Наділив хлібом двох інших дочок, обминув чомусь наполоханого Леся, зате похвалив Катрусю:

— Бери, онучечко. Маленька бджола, та, сам видів, дуже старалася.

З лагідністю, на яку був здатний, мовив до пастушка:

— Тобі, Вовко, цілий окраєць. Бо ти наш гість. Куштуй, не соромся.

Звичайно, дома Вовка так би й зробив: одразу б лизнув пахку підсмажену шкоринку, потім узяв би на язик одну крихту хліба і смакував би собі, не ждучи, хто там перший візьметься за їжу. Але ж у Яценків не годиться вискакувати поперед батька. Коли, бувало, Олесь згарячу кидався до миски раніше за всіх, батько так його тріскав ополоником по лобі, що той аж гикав. Отож Вовка скромненько склав руки на стіл, нігтем лише колупнув спокусливий шмат, що лоскотав йому ніздрі горілим запахом, і звів на Яценка чисті невинні очі.

А старий враз насупив кошлаті брови, бликнув суворо на Леся.

— А тобі, сину, ось! — Він перегнувся через посуд, тицьнув стулені пальці Олесю під самий ніс. — За те, що байдики бив, ясно?

Олесь відкинувся до стіни, наче хлебнув гарячого. Закліпав, заморгав білими віями, виганяючи з куточків тремтливу сльозу. Мати уставилась на розгніваного батька з докором: "Хіба ж так можна? Воно ж дитя", — і тайкома подала свою пайку скривдженому синові: "Бери, Лесику… щоб він і не бачив". Та не проведеш старого:

— Не жалій, мати! — грюкнув кулаком по тесаному дубу. — Не жалій цуценя, бо Сірком ледачим виросте!

І схилившись над мискою, зиркнув спідлоба на присмирнілу жінку.

— Оно Кудим жалів свого Федька, та глянь, що вийшло…

Все ще роздратований, Яценко опустив щербату ложку-довбанку в полив’яну миску. То був знак: гаразд, починаймо обід.

Їли мовчки, не хапаючись. Рівнялися на батька.

Затірка була густа й навариста. Вовці здавалося, що такої смакоти він сто літ із гаком не куштував. Але поруч сопів зобижений Лесь ("То ж я по кози його послав!"), в кутку горбився наїжачений Яценко, який прочісував стіл суворим поглядом, — і апетит у хлопця пропав. Ні, не так було в них за батька. Приходив із поля тато, завжди говіркий і веселий, приносив у хату запах чебрецю й степового вітру, Вовку садив на одне коліно, Галинку на друге, лоскотав їх житнім вусом, і вони втрьох сміялися. "А ось вам від зайця!" — витягав з кишені засохлого пряника. "Мені! Мені!" — кричали навперебій; і хоч гостинець від зайця був з табачним пилком, Вовка уминав свою половинку з величезною насолодою. До них підсідала усміхнена мати, і так, тісною купкою, вони починали обід, і найдобрішою приправою було жартівливе батькове слово.

"Ну що ж, у кожній сім’ї по-своєму, — солідно міркував Вовка. — Дядько Денис, звичайно, не такий, як мій тато, але чоловік теж правильний. Слухай його, не ледачій — пальцем не троне..."

Яценко, закінчивши обід, облизав ложку, як витер її, зібрав пучками крихти і кинув у рот. Вийшов з-за столу. За ним піднялась уся родина.

— Ходімо, Вовко, покажу, що я для тебе приніс, — мовив дядько цілком добродушно, наче тільки що й не гримав на Олеся. Та й Олесь, як нічого не трапилось, підлетів до Вовки і загадково, з веселими лукавинками в очах, підморгнув своєму другові: "Гайда, гайда, побачиш!"

Вийшли на сонце, звернули до повітки. "Що ж це вони покажуть?" — губився в здогадках Вовка. Під очеретяним наметом стояло кілька гратчастих кліток.

— Трусь-трусь-трусь, — поманив Яценко.

З коробки, що нагадувала шпаківню, вискочила біла, з ніжною гладенькою шерстю кролиця. Вслід за нею викотилося десяток пухнастих клубочків, таких легеньких і чистих, як голівки стиглих кульбаб. Здається, дмухни — полетять... Кролиця просунула між планками охайну мордочку, поворушила вусиками: а що там у вас смачненьке? Її великі, з кров’яними жилками вуха червоно просвічувались, очі були круглі і також дивно червоні.

Яценко дав білянці щавлевий листок, і вона швидко-швидко (не вслідкуєш навіть!) заганяла губою, з хрумкотом шаткуючи зелень. До неї дибки тяглись кроленята, ну точно як він із Галинкою до батька: "І мені, і мені!"

— Га, подобаються? — спитав дядько Денис.

— Ох, які ж! — тільки й сказав пастушок.

— Раз подобаються — бери. Прямо з кліткою й неси додому… Лесю, допоможи Вовці та розкажи, як доглядати кролів.

Вони вдвох — Лесь за один край, Вовка за другий — обережно взяли клітку. Білянка стукнула ногою — пурхнули клубочки в своє гніздо. Кролиця обнюхала Вовчині пальці, лоскотнула пушком. "Е, ні! — усміхнувся хлопець. — Не пущу. Будеш у мене жити".

Тільки вийшли на вулицю, налетіла зграя малечі.

— Диви, диви, диви!

— Білянка, білянка!

— А лапки жовті!

— Куди ви несете?

На той шум, на той гам звідусюди витикались жінки.

Хай дивляться. Хай знають. Це Вовка сам заробив. Недарма гибів у степу, гірчив свою душу молочаєм. Тепер і в нього хазяйство. Зараз тепло, можна поставити клітку надворі. А як збудують хату — віддасть кролям землянку. І розведе їх силу-силенну. І пошле восени теплі рукавиці на фронт. І так напише: від Вовки Трояна, солдатського сина…

Так-то, люди.

15

Прийшла від Марусі нова звістка.

Вже те, що сестра писала не з Донбасу, а з рідного воронезького села Лепехи, здивувало й насторожило Ольгу. З дрожем відкрила конверт, пробігла перші рядки. І потемніло в очах.

Немає Павла!

Як і минулого разу, в Марусиному листі що не слово, то самі ойки, то крик сум’ятої душі. Але ясно одне: Павла не стало. Це був такий безжальний, такий несподіваний удар судьби, що Ольга, глуха й приголомшена, ледь допленталась із пошти додому, впала на кушетку, мокрим лицем уткнулась у подушку. Її термосила мати, щось питала стурбована Василина, а вона нічого не чула, нікого не хотіла бачити. Та коли б і зібрала сили, підвелась, все одно не могла б ні собі, ні людям пояснити: як воно вийшло? Разом працювали, збирали копійки на свадьбу — і нагла смерть під землею обірвала життя Павлові. Що ж розказати дідові Овраму? Що розповісти батькові, котрий загубив останню надію? Жінка, дочка, старший син і ось — Павлуша…

Після довгої безсонної ночі Ольга встала знесилена, зів’яла, немов витіпана куделя. Личко пожовкло, скорботні зморшки лягли під очима. Бездумно пройшлась до вікна й назад, одвернулась від матері, видавила із себе слабкий голосок:

— Поїду в Лепехи… Сьогодні ж… Одна Маруся, пропаде вона з горя.

Трояниха, Василина з Надійкою, Вовка, опустивши руки, дивились, як збирає Ольга немудрі свої пожитки. Зв’язала у вузлик платтячка, біле й рябеньке, парусинові туфлики, носові хустки. От і все. Ні, ще маленьке дзеркальце, десь Вовка їй знайшов. Тепер уже готова в дорогу.

Це було схоже на похорон. Покидала їх Ольга.

Мати кинулась раптом до Ольги, притисла її голову до своїх грудей, заридала німо й тужливо, ковтаючи солоні сльози-благання:

— Олю, Олечко… Лишайся, донько…

Вони плакали вдвох, злившись в одне судорожне тіло.

— Не можу, мамо…

— Марусі відпишем. До нас заберемо.

— Не можу… Стріну Оврама, що я скажу старому?

— Ну як же так?.. Сама до нього піду.

— Боюсь. Поїду. Маруся кличе…

Впивались вони слізьми-розмовою, а Вовку погойдувало, несло в гарячий туман, з неба осипалось жовте полинове цвітіння, і Вовка задихався в ньому.

Мати послала сина до Яшки, щоб той споряджав фургон і вивіз Олю до станції.

Прощались із Ольгою над тихим Інгулом.

На лівому березі дівчина коло підводи, на правому березі мати й зведена сім’я, між ними ріка.

Старий зірваний міст простягав над водою скалічені руки. І мати тяглась душею до названої доньки, немов хотіла вернути назад, приголубити, обцілувати і, як дитя, укласти в теплу постіль.

— Олю! — зойк матері. — Не забувай же, донько.

А з того берега:

— Напишу! З порога письмо відправлю.

— Умовляй її, щоб до нас. З дня на день будемо ждати.

— Спасибі, матусю! За все спасибі. І уклін до землі, — Ольга низенько поклонилася.

Та мати вже не бачила того. Дим-розлучник засліпив їй очі.

Гейкнув Яшка, заторохтіли колеса по кам’янистій дорозі.

Поїхала Ольга.

В лункий сонячний ранок.

Буйволи йшли спроквола, похрускували ратицями. Фургон трясло, війце видзеленькувало, спокій і тиша уколисували Яшку. Він гнав од себе, розвіював нерадісні думи, топив свій погляд в омиту росами далеч.

Небо розкинулось високе й замріяне, обрій бузково-голубий, степ дрімотно-безмовний. Вітер ані шелесне.

За такої погоди кажуть: тихо, хоч мак висівай.

Мак, червоний польовий мак. Його справді видимо-невидимо посіяла війна. Де колись пшениці буяли — безмежне, яскраво-червоне море. Куди не глянь — аж палахкотить на сонці інгульський степ. Може, то багряним квітом зійшла пролита батьками кров? Схились, послухай.

Може, під вогнистим кумачем б’ються їхні бунтівні серця, прошиті кулями?.. Цвіте, опадає, знову цвіте мак. Його пелюстками устелена вся дорога. І підвода пливе серед маків, утопає в рожевих барханах.

Яшка скочив на землю, в гущу сяйних суцвіть, кинув Ользі в подол цілий жмут польових красенів. Ніжні недоторки, вони якось одразу погасли, роняючи додолу жарини-пелюстки. Здавалось, хто притрусив босі Ольжині ноги осіннім падолистом. Зі стебла скрапувало жовте клейке молочко.

— Плачуть, — сказала Ольга. — Було б не рвати.

— Прощаються, — сказав Яшка.

Він зиркнув скоса на дівчину. Вона, сумна й задумлива, складала маки в букет. Так, і Ольга прощалася. Вона покидала не село, одне з багатьох на Інгулі, вона покидала Вкраїну. І дума її була велика. Дума про той народ, який терзали зі сходу й заходу, з півночі й півдня.

Ой горе тій чайці,

Чаєчці-небозі,

Що вивела чаєняток

При битій дорозі, —

то народна печаль вилилася в пісню.

Топтали небогу копитами, кололи немовлят багнетами, чавили гніздо її танками. А вона, Україна-чайка, зберегла незатьмарену душу, до гостей гостинну, до людей привітну, чисту й довірливу материнську душу… Мати, матінка, сільська бригадирка. Кожного рада пригорнути, серцем зігріти, останньою крихтою поділитися. Готова всю землю собою заступити, аби тільки лихо не сиротило дітей.

Інгул сховався, зник за червоним горбом, все далі й далі від'їжджала Ольга. І щось невиразне, чи прихований докір самій собі, чи запізніле каяття, бентежило її совість. А вірно вона вчинила, лишивши смуток в Троянівській хаті, що стала їй домівкою? Чим відплатила за добро й ласку? Марусине горе — то горе. Але ще більше воно в Оврама, ще пекучіше в матері. Та, бач, не тікають від людей, не згортаються стручком, як лист на морозі.

А ти, Ольго?

"Втек-ла, втек-ла", — скрекотали втулки.

"Струч-ком, струч-ком", — порипував шкворінь.

"Я писатиму, я ніколи вас, мамо, не забуду", — до щік притискала Ольга холодні квіти.

В макове поле врізався темно-зелений клин. Той, що танком зорали.

— Глянь! — махнув пілоткою Яшка. — Кукурудза як піднялась! Це ж я волочив.

По темному полю — кривулясті рядки зелених пагонів. Кукурудза густа, гніздиться кущами. Випинає до сонця тужаве листя. Але осот і вівсянка забиває, глушить молоденькі стебла.

— Скоро вийдемо на проривку, — сказав Яшка. — Пойняла?

"Зрозуміла, Яшечко, — затулилась маками Ольга. — Всі вийдуть. Матері з дітлахами. Дід Оврам. Тільки мене тут не буде..."

Ольга відсунулась трохи назад. Саме добре. Яшка не бачить її. Сидить понуро, сутулиться по-мужицькому. Про що він думає? Ользі

видно його руді неслухняні кучми. Він ще хлопчак, цибатий кумедний Яшечка. Тільки напускає на себе поважного вигляду. А шия тонка, в бурих дитячих родимках. А зіщулить плечі — як той мізинець, в наперсток пролізе. А стягне пояс — вітер зламає. Лиш зростом, кажуть, у батька вдався: гінкий, високий, довгоногий. Але ж…

Яшка повернув голову, наче навмисне: "Яке ще "але ж"? Глянь теперечки на гвардії рядового!" Ні, таки справді було щось у ньому доросле. Насуплені брови, дві ранні складки півколом окреслили сухі зашерхлі губи. І не гладеньке пухке підборіддя, випестоване на білих хлібах, а тверде, огрубіле, з мідяним неголеним дротиком. Гострий, вигнутий ніс суворив його обличчя.

"Суворий… Хіба ж він суворий?" — теплий промінчик зблиснув у її очах. Пригадався Ользі недавній випадок. Прийшов до них Яша, кинув на підлогу клумачок. Мати до мішка — пшениця. Ярова, чиста, як золото, трохи, правда, відгонить цвіллю. "Яшо, де це ти взяв?" — сплеснула мати руками. А він стоїть, взявшись у боки, загадково усміхається: "Знайшов. Спечете коржі та з’їсте, тоді й скажу". Виявляється, пекли коржі того вечора і Яценки, і дід Оврам, і багато криничуватців.

— Яшо… Так де ти пшеницю відкопав? — підсіла Ольга ближче.

— Ай! — відмахнувся хлопець. — Для чого тобі? Ти вже однак не наша…

— Ну скажи, Яшечко. Поїду і не взнаю.

— Їдь собі. Хіба мало дівчат?

— Яшечко… Ти ж добрий, — Ольга притулилась до його плеча, лагідно-лагідно. — Промов словечко.

У хлопця зашарілися смаглі, в дрібних лусках щоки.

— От кицька! — буркнув незлобиво. — З-під каменю лапкою вигребе. Слухай… Як вигнали Федьку з нори, все крутиться й крутиться в моєму черепку: а що ж Кудим під хрестом закопав?.. Пойняла?

— Яшо… невже? — зімкнула схололі вуста. — І коли ж ти?

— Як смеркло. Взяв лопату й гайда.

— Прямо в землі?

— В труні. Здоровенна, мірок на сто. Повно зерна.

— Вф-ф! — пересмикнуло Ольгу, наче кинули вужа їй за пазуху.

— Знав би — не розказував.

— Та я не з того. За тебе страшно. Вночі… Сам на кладовищі… Ой Яшечко…

Ольга змовкла, заглибилась у себе, уявляючи ту страхітливу картину. А кругом палав-пломенів маками степ, де-не-де схоплювались зелені гривки, з півдня повівав гарячий вітрець. Червоною стрічкою стелився прадавній шлях. Буйволи, що скидалися на мамонтів, тягли допотопну колісницю в сиву безвість віків. І Яшині мислі були такі ж прості й нехитрі, як, можливо, в далекого пращура, що віддавав єдину свою у бозна-які краї. "Ну от поїдеш, Олю. І настане вечір. Куди мені йти-поспішати, з ким звеселити серце? Хто засміється білими зубками, моргне чорним шнурочком, посвітить вушками-сережками? Буде на вулиці день, буде ніч, сорок днів і ночей, а для мене все одно — темінь. Один-одинак у холодному закапелку. Ляж і засни, Яшко. Навіки…"

До гіркоти, до знемоги йому стало жаль себе. Ліг живцем у сиру землю — не менше. "Невже вона така… Ну така, як би це сказати?" — пошастав бідолаха очима. І враз аж застиг — од подиву. "Олю… яка ж бо

ти, Олю!" До щоки прилипла макова пелюстка. І губи її — пелюстки. Рожеві, тремтливі, усміхнені. Це йому вона усміхається! З лукавого прищуру —, сяєво. Це йому вона світить! Ось її рука, гаряча вона, з дрожем, ллється-розливається по Яшиному тілу тепло. Це йому вона гріє! Йому, йому, йому, чорт би забрав!!

Буйна, хмільна, бентежна хвиля вдарила Яшу в груди, кинула головою на маки, що лежали в Ольжиному подолі, рука потяглась до неї: "Олю, Оленько!" — вона лякливо зіщулилась, затріпотіла віями: "Що ти, що ти, Яшо?" — і хлопець сам злякався свого пориву. Оглушлива хвиля відринула назад.

— Ет як вищить! — бамкнув, що перше спало на думку, плигнув з підводи, зупинив "моржів". Обійшов фургон, мовби придивляючись до колес, і швидким, непомітним для Ольги рухом висмикнув загвіздок із передньої осі: "Саме час!" (Ще тільки рушав у дорогу, задумав цей хитрий виверт.)

— Що там, Яшо?

— Нічого. Фургон не змастив — скрипить.

Загвіздок у кулаці, кулак у галіфе, однак аж тіло пропікає кляте залізо.

Яшка погнав своїх чорних, стрибнув на ходу в передок. Не сидів, а крутився, як на вогні. І все просував руку за Ольжину спину, готовий от-от ловити її.

Їхали недовго.

Грюк! — провалився віз, Яшка на землю, Ольга на нього, буйволи стали, колесо покотилось, п’яно завихляло і — дзеньк на камінь.

Гуп, гуп, гуп — то гупотить сполохане дівоче серце. Яшка склепив повіки — вмер. А сам обережно, ледь чутно підтримує її за плечі.

— Ой! — схоплюється Ольга. — Міна?! — І знов до Яші. — Господи… Живий? Вставай, не жартуй, Яшо!

— Які жарти?.. Убило, — мертвим голосом мовив хлопець. — Мене вбило і фургон поламало, — він прижмурено зиркнув на дівчину: що вона робитиме?

Ольга — мов та вербичка над шляхом. Тонка, аж просвічується, коси розсипались, плаття облягає стрункy маленьку фігуру. Хилиться Ольга в один бік, хилиться в другий. І позаду степ, і попереду степ. Рівний, широкий, безмежний. І небо над ними таке ж. Застряли на півдорозі.

— Доведеться пішки…

— Олю! — голос у Яшки тремтить. — Слухай, Олю…

Йде до неї пругкий, настовбурчений. В очах — нервовий блиск. Вона задкує, відступає в маки, зіщулена і беззахисна. Долонею затуляє сполотніле обличчя.

— Ти нікуди не підеш, Олю!

— Піду… Треба, Яшо…

— Я не пущу!

Бере її під пахви, легку й трепетну, і його лихоманить, він все ближче, ближче, зіницями до зіниць, сплівся гарячий подих, маки осипаються на вії, на губи, на спітніле чоло.

— Яшо!.. Пусти!

— Ми поженимось, Ольго!

— Як?! — рвонулася з рук. — Що ти сказав?

— Ми поженимось, Ольго!

Вона дивиться на нього білими засліпленими очима, поволі тануть крижинки, глузливий смішок торкається краєчків губ.

— Скільки ж тобі, хлопче?

— Сімнадцять! — з маху надбавив Яшка собі півтора року. — А що?

— Вчиться треба. В школу не пустять… жонатого.

— Нема такого закону! Пустять!

Ця рішучість, ця впевненість знов вибиває з-під ніг слабеньку опору, і вона хапається за останнє:

— Ти думав про те, що кажеш?.. Люди сміятимуться.

— Хай сміються! Хай регочуть собі на здоров’я!.. А ми хату збудуємо. Свадьбу згуляємо… Маруся приїде… Гостей буде повно, побачиш!

"Ой свату, свату, пусти нас в хату… Заросли доріжки, де ходили Павлові ніжки… Гірко!" — весільне й похоронне, її й сестрине, зіткалося в один дивовижний посаг, завихрило, дурманним шумовинням пронеслось над нею. Яшка, підвода, воли — все полетіло кудись, степ майнув червоним крилом, і Ольга, аби не впасти, сіла на траву. Сіла й руками обхопила колінця, уткнулась головою в подол. Чорна коса

лилась тонкими струмочками на лікті, на босі ноги, на землю. Ольга немов скам’яніла, тільки плечі, худенькі, покірливо зігнуті, ледь помітно здригались.

Ольга плакала.

— Що ж мені робити? Що робити, Яшо?

Яшка й сам стояв над нею розгублений, не знав, куди приткнути руки. А вони, важкі, заскорублі від хліборобської праці, — вони сверблячe просилися: "Не стій! Бери її, свою ластівку, пригорни отако до серця і через маки… навпростець… до села… Пойняв?" Ні-і-і! Не те що взяти на руки, пальцем зачепити, порошинку струсити на неї боявся Яшка. Що ви? Так страждає бідне дівча. І Яшка плаксиво зморщився, схилився над нею, винувато-люб’язний:

— Не треба, Олю, не плач… Додому поїдемо… Зараз фургон поладнаю.

…Сонце сідало за гору, коли до Інгулу, з боку Долинської, підкотила підвода.

Трояниха, що вийшла з Вовкою на город полоти цибулю, глянула з-під косинки на блискотливу, наче всипану риб’ячою лускою воду.

— Глянь, сину, чи не наші буйволи?

— Наші.

— А з ким же то Яша?

— З якоюсь дівчиною.

— Він, здається, кличе когось?

— Ні, співає. О-о-о, чуєш?.. "На позицію дєвушка"…

— А в неї, правда, щось у руках?

— Еге. Червоне. Аж пломенить. Як перо жар-птиці…

Вовка зіпнувся на носки, очі його сяйнули:

— Ма!.. То вона! Слочесті, кажу — Оля!

— Олю! — скрикнула мати і слідом за довгою тінню погналась у берег.

Ех, Яшко, Яшко, вітром повінчаний, маком уквітчаний! Чи здогадувався він, кого повернув у село? Троянисі — дочку, Вовці — сестру, Василині — подругу, а собі — наречену.

* * *

Вовка любив небо.

Колись були в нього книги, в село привозили кіно, зрідка приїжджав бродячий цирк. Яка то втіха! Морські баталії… Носом на ніс іде корабель, давай, тягни на абордаж, торох з пістоля, шубовсть у воду пірат, так йому й треба! А той косматий ведмідь, що ходив на задніх лапах, кланявся дітлахам і просив коржики… Було колись! А тепер ні книг, ні кіно, ніяких видовищ. Одне лишилось у Вовки — його незрадливе небо.

Ляже він у траві горілиць, полине, попливе в голубу манливу безодню. Пахне материнка медом, десь похрускують у сухостої кози,

над самим вухом б’є, видзвонює срібними підківками коник, пробує басову струну хрущ, — і так солодко мріється, так хороше видиться!

Чого тільки не побачиш там, у царстві гордих орлів, що ширяють і ширяють над степом!

Найперше — хмари… Вони різні бувають: сумні й веселі, добрі й злі. Від однієї — райдужне маєво на півнеба, від іншої — чорна тінь плазує по землі. Як і люди, вони народжуються і вмирають, тільки живуть недовго. Тут ось бриніла-снувалась легка павутина, тут і не стало. А ще хмари — чародії. Вони будують з нічого палаци, ліплять казкових велетнів, і як відкриють браму в своє королівство — дух захоплює.

Ну от! Почалось!

Купчаться, ростуть сліпучо-білі громади снігу. З морської піни піднялась темно-лілова скеля, зазубрились фортечні стіни; щось проломило стіну, турки чи татари сипонули в місто. Завирувало козацтво, шаблюками витісняючи поганців. "Так їх, бий, січи на капусту!" — І вже Вовка сам на коні, шугає в димову завісу, та море поглинає місто… розповзаються хмари… і все зникає.

Ех, жаль!.. От якби все змалювати! Або скласти прикладно, як дід Оврам. Він, може, почав би так:

За далекими морями

Та за синіми горами…

А далі щось про фортецю. Фортеця, фортеця — ні, до неї нічого не додаси. "Теця-втеча"… не клеїться. А коли про військо: військо — запорізьке. Краще виходить:

За далекими морями

Та за синіми горами,

Де стояло славне військо,

Славне військо запорізьке.

З потаємною радістю помічає Вовка, що в нього деколи виходить. Про Кудима не виходило, не виходило, а потім само ніби склалося:

Ой Кудиме, Кудимé,

Чого пузо тобі дме?

Дме мене від молока,

Як від крові павука.

А що, хіба мало попив крові з Василини та Надійки? З живих людей зробив вижимки, і досі до пам’яті не прийдуть. Павук… Хай тепер сам доглядає свої хвости. Слочесті, гидко й поткнутися туди, де бухтій топче землю. (Вовка навмисно пасе кози під Купцем, щоб далі від Кудимових очей.)

Буває, що неприкаяна Чирва змушує хлопця дертися по слизьких моховитих уступах на гранітну стіну. Він зганяє вражу козу, обережно рачкує на верхню подушку. І тільки спинається на ноги — душа в п’яти. Така жахна прямовись — тягне, пхає униз, як у прірву. Лише коршакам тут гніздитися. Майже під хмарами. Зате ж і видно — півсвіту. Внизу, під самою скелею — церква. Та, що з хрестом і скибкою місяця. Маленька стала, наче бабуся присіла до землі. Далі — село, крапки-крапки землянок, Інгул викрутасом, трохи збоку на горі — сірникова коробка школи, аж ген — лобатий Мартин, зелені кучерики терновищ. Між терном — білі намистини, вони туди-сюди перекочуються, за ними сновига руде кожушане опудало. "Ну як, старче? — Вовка цьвохкає

батогом у бік Мартина. — Не питаєш зараз: кози любі, кози милі, чи ви пили, чи ви їли?.. Ото ж! Попобігай день за рогатими, і без полину гірко стане!.."

З виступу на виступ, з подушки на подушку спускається вниз пастушок і знов — у траву, до свого неба.

Часом серед бугилиння замелькає білий чубчик, затупотять по стежці босі ноги. Вовка підскакує, пужалном виписує кола:

— Сюди, сюди, Лесю-у-у! Я тут!

Зпрожогу пада Олесь на теплу землю, відхекується. Літо розмундирувало дружків-близнюків. Правда, штанці однакові — ті ж самі парусинові, а сорочечки різні. У Вовки полотняна, фарбована цибулиним відваром, як-то кажуть, сіро-буро-малинова. В Олеся — з тертої-потертої підкладки, їдучо-жовта, куценька, пуп вигляда. Вовка засмаг, як жук, а Леся й сонце не бере — наче ненька в молоці скупала.

Хлопці притискаються плічми один до одного, лікті — в землю, в зуби — по стеблинці, жують, смокчуть цукристий пирій, захоплено мовчать. Вовка, насмакувавшись блаженною тишею, зазирає другові у сині глибокі озерця.

— Що там у селі робиться?

— На буряки вийшли. Кузки тої до біса. Чума, так і шаткує листя. Збираєм, збираєм — не визбираєм.

— Ти воду носиш?

— Ну да ж. Оце прибіг на обід, круть — і до тебе.

— Діда Оврама не бачив?

— Бачив. За руку з ним поздоровкались… Він же на буряках.

— І як після того… ну, після звістки?

— Знаєш, нічого. На людях шуткувать пробує. А лягли на межі (спочить трохи), я до нього, в полин — корчиться… стогне.

— Н-да-а-а… Живучий дід. Горе б’є, з плеча рубає, а він, як дровітня, не колеться…

Лесь побіг у село, під гору й під гору, гукнув звіддаля; "До вечора!" — а Вовка лежить у степовій колисці, старій борозні, в очах його — весь небосхил, шуліка, розпластавши крила, застиг у скляній блакиті, ріденькі купчасті хмари, наче пустотливі ягнята, труться боками об гострі виступи скелі, перескакують через мідний купол церкви, біжать отарою на заінгульський випас. І Вовчині думки поспішають за ними. Йде він із чабаном дідом Оврамом, йде сивою ковилою, шовкові мітелки лоскочуть їм груди, коники, мов горох з-під ціпа, так і прискають навсібіч, Диня усміхнено мружиться, бере золотую кобзу, і не пучки його, а вітер стиха торкається струн.

Йшов степами чабаненко,

А за ним хлопчина…

Добра пісня виходить!

Лежить пастушок у траві. Сорочечка полотняна, штанці з парусини. П’яти, як натерті мідяки, блискотять на сонці. Воно, пломінке, вогнисте, визолює грубу одежину. На смуглому личку малого — таїна, зачудованість дивним світом. Притулить вухо до землі, — чуєш? — то

вона для тебе нашіптує ніким ще не знаних пісень. Порине очима в небо, — глянь! — то воно для тебе розгортає ніким не бачені акварелі.

Слухай, дивись, хлопче! Зернину до зернини відкладай у пам’ять свою, малий Тарасе!

Лесь — то Вовчин поштовий голуб. Тільки сонце в зеніт — вже тріпотить, біліє між кущами його льняний чубчик, виляскують підошви по втоптаній стежці. Несе якусь новину!

— Ой що було! — кидає з підходу Зайценко; мабуть, десь набрався веселих побрехеньок, вони хлюпотять із нього, як вода з повного відра. В Лесиних губах — сверблячка, нетерпіння, слова аж танцюють на кінчику язика.

— Ну кажи, кажи, — перехоплює Вовка.

Хлопці падають животами на теплу черінь землі (хай вигріваються запалі пузця), і Лесь вистрочує:

— Ой що було, щоб ти знав! Ой хрестила його…

— Та не ойкай, до ладу кажи!

— Не перебивай, бо зіб’юсь… Ой було!.. Коси розпатлані, спідниця задерлась, в руках — качалка, він як устелить, а вона за ним…

— Хто вона? За ким?

— Деркачиха за Яшкою!.. Репетує: "Я тебе оженю! Я тебе оженю, молокососе нещасний! До наморочу круг хати ганятиму!" Та між плечі його — качалкою! Та ще раз! Яшка на город — і вона за ним. Яшка до кузні — і вона женеться. Очі під лоба і давай: "Я тій дівулі патли

повириваю! Я покажу, як голови крутить мокроштанцям!" Кричить, як не лопне, і пре до вас, щоб Ольгу…

— Ну?! Прямо до нас?

— Не перебивай!.. Яшка схопив її: "Не сраміться, мамо!" — в оберемок згріб, несе, аж сорочка тріщить, верта до землянки своєї, а вона пручається та качалкою, та качалкою жениха.

— А він що?

— А він: бийте не бийте, все одно женюсь. Вона лупцює, а йому хоч би що — зуби скалить. Їй-право!

Вовка довго жує стеблинку, прислухається, як збуджено сопе Олесь; Вовка дума про своє: "Яшка такий… Раз йому стукнуло в голову — забере у нас Ольгу. Упертий чортяка, як той буйвол. Хоч бий, хоч плач, од нього вже не відкараскаєшся. Смола…"

— Лесю, — питає Вовка. — А ти… женився б?

— Ні!.. Що ти? Батько реміняки всипе.

— А мене мати не била б.

Вовка п’ятірнею накокошив густий циганський чубок, збив його півнем на лоба, як те робили парубки, буркнув до Леся:

— Слухай. Ти не дуже того… до Надьки улещуйся.

Лесь не ждав такого стусана. "За що, питається? За сало, що кішка вкрала?" — Надув губи, одсунувся.

— Снилася мені твоя Надька, — обсмикнув сорочку на пупа, щоб не виглядав, намірився йти.

— Куди, Лесю?

— Додому.

— Ще рано. Не сердься, я так… Хочеш, розкажу дивну-дивну штуку, від Оврама чув. Знаєш, чого на церкві нашій хрест і турецький півмісяць? А-а-а, не знаєш. От лягай!

І вони уляглись рядком, голова до голови, Вовчина рука під Лесиною "брехухою", Лесина під Вовчиною.

— Дивись у небо, а я розказуватиму… Бачиш оту хмару, вона заслонила півстепу? Хай то буде Чорне море. А від неї рукав, довгий-довгий. То наш Інгул. Так от, на низу, коло чорних порогів, зіткнулися два загони — козацький і турецький.

— А козаки на конях?

— Ні, Лесю, ти слухай. І козаки на човнах, і турки на човнах. Та їх видно: біленькі брижики по синьому — то човни. Бач, бач, вітрець їх ганяє… Так от. Зустрілися вони, а грізний паша, начальник турецький, і питає: "Будемо битися чи миритися?" — "Як це миритися? — каже отаман козацький. — Ви нашу землю топчете, а ми, виходить, у кущі? Ні, бусурмани, будемо на смерть битися, хоч вас і тисяча, а в нас і сотні нема!"

— Так і відрубав отаман?

— Так і смальнув межи очі! А тоді козакам: "Ану, братове, покажіть, як на Вкраїні гречку молотять!" І давай! Десять човнів на один козацький налітають, десять турків на одного козака насідають. А

запорожці, славні молодці, крешуть шаблюками, палять з мушкетів, списами, як вилами, турків у воду жбурляють. Б’ються з ранку до полудня, з полудня до вечора. Інгул скров’янів, трупом ріку завалило, чайки жалібно плачуть над тілами померлих. І тоді глянув наш отаман на темну воду: багато козаків полягло, більше половини. А скільки турків пішло на дно — і злічити не можна. Жменька осталась недобитих. І сказав наш отаман: "Досить, братове! Добре ви сьогодні помолотили, затямлять козацьку науку вороги. А тепер, — каже, — збирайте, хто живий та цілий, та й подамося в рідну сторононьку…"

— І все? — поспитав здивовано Лесь. — А до чого ж церква?

— Який ти прудкий, Зайценко. Раз така нетерплячка — мотнись, Чирву оно заверни, бо в город ваш полізе.

Диб-диб-диб! — задиботів Лесь голими п’ятками по сухій толоці, збігав туди й назад, гупнув у канавку і до Вовки:

— Ну, що там далі було?

— Історія довга. Не буду казать, як зв’язали козаки турецького воєводу, як розсадили полонених по човнах, як тікали вночі від погоні, — сам собі придумай. А ось про це розкажу. Значить, гребуть запорожці веслами, пливуть Інгулом проти течії. Налетів буревій, вдарили морози, кригою воду засклило. І зупинилось козацтво недалечко від нас; дивляться, хороше місце: скеля висока, затишок. От вони швидко намети поставили, тут, мовляв, і перезимуємо. А козаки, щоб ти знав, дуже були набожні. Тоді газет не випускали й кіно не привозили. Ото й усе кіно, що піп із дяком покажуть. І вирішили козаки церкву закласти. "А як же з турками? — питають отамана. — Хоч вони бусурмани, але теж люди, і в бога свого поганського вірять". Отаман подумав, подумав та й каже: "Давайте одну церкву на всіх будувати". Так і зробили. Гуртом каміння носили, стіни мурували. Наші хрест поставили, а турки свого півмісяця. А далі так мирилися: заходить у церкву православний піп,

виганяє кадилом злих духів; помоляться козаки-вояки, тоді туркам уступають місце; і вже їхній піп, мула називається, чаклує, виганяє нечисту силу і по-своєму службу править…

— Виходить, жаліли козаки своїх полонених?

— Жаліли не жаліли, а як з людьми поводились. Що їли самі — і туркам давали, чим накривалися — їх накривали. Бо такий наш народ. Зайди в чужу хату: тебе й нагодують і спать покладуть…

— А що фріци робили? Пам’ятаєш? Гнали селом дітей і жінок… голих… по грязюці… хто впав — чоботом на голову… в багно.

— Що там казать… А тоді, як село палили… Зачули, що в хаті голосить бабуся з Галинкою, ще й двері ломом приткнули…

— Звірі… Душогуби… Як їм наші відплатять? Спалять усю Германю і попіл розвіють, щоб чуму не розносили?

— Там теж діти… І сироти є… Їх не чіпатимуть. Все, що стріляє, зламають на цурки; дадуть кожному плуг, молоток і накажуть німчурі: оріть, кляті, сійте, живіть собі тихо, на чуже не зазіхайте, бо ще раз рипнетесь — амба!..

Над принишклими хлопчаками, над двома голівками, чорнявою та білявою, перекинулось високе кришталеве небо. Чиста, промита сонцем, прополоскана вітрами блакить червневого полудня. Жарінь. У всьому тиша і спокій. І не віриться, що десь у чорному вирі змішалося небо й земля, лопаються барабанні перетинки од виску бомб, од реву снарядів, а з розпанаханих грудей дзюркотить густа солдатська кров і холоне в тремтячих долонях подорожника.

Війна…

Далеко відкотилась вона од рідної хати, та все ж, як глибинний вибух, знов і знов струшує отерплі душі матерів і дітей. Хоча б скоріше…

Про мир довгожданий, про новий світ, де буде школа, вечірнє вогнище на березі Інгулу, юшка-смакота із щучого хвоста, — про життя задумались босоногі філософи, до грудей своїх пригортаючи небо.

— Ой! — виприскує Лесь із прим’ятої суріпи. — А додому?.. Заговорив ти мене, Вовко! Влетить…

Сполохані кози, як по команді, крутнулися, висунули бороди з густої, мов коноплі, щириці: що воно шелеснуло бур’янами? Заєць? Тю, Зайценко, той губатенький, котрий до їхнього гурту приводить симпатичну кізку — білу, з чорними вушками й ратичками… Ич, яким вибриком гайнув до села, наче за ним сірі погналися!

І знову Вовка сам.

Він, степ, кози й небо.

Тяжко одному. Хоч розірвись. І за козами стеж, і в ховрахову нору заглянь ("Здоров, комірниче! Ревізія кличе", — "Пі-і-і, дітки сліпі, жінка слаба, а я пі-підірвався" — "Чисто брешеш, віять не треба!"), і за метеликами попобігай. О, це хитре полювання! Бач, на вершечку лободи затріпотіли два яскраво-жовті листочки. Тихо підкрадайся ззаду. Так тихо, щоб і сам не чув своїх кроків. Стань. Не диш. Тільки руку простягай. І пучками — тонко! ніжно! — щик… Жовтий пилок на пальцях, а метелик погойдався, полетів до сусіднього куща. Так тебе виводить насмішник-вертун, що й уві сні за ним ганяєшся.

Чим вище сонце, тим частіше позирає Вовка на піщаний сугірок, оперезаний стежкою, що протоптана від Яценкового двору. Он він, Лесь! Біжить. Ба ні, не біжить, плентається, як мокра курка. Що з ним таке?

— Лесю! Швидше давай.

А Лесь шкутильга потихеньку. Скривило його, немов дичок наївся. Підійшов, хворий чи зляканий, і потрусив губою:

— Кудима нема.

— Забрали? З району?

— Привалило його. Мабуть, як спав. Стеля обрушилась і…

— Ну-ну, сідай, розкажи.

— Людей там повно. Розгрібають. Кажуть, з довоєнного, видно, часу зерно ховав на горищі. Стріха текла, загнилось. Плуг спакував, сівалку, цілого воза і теж туди, за комин…

Олесь зіщулився, втиснув коліна під груди.

— Страшно глянуть… Ворох гнилля, смердить, все змішалося — якісь сошники, барки, упряж… Давай розкопувать, а насподі — Кудим. Тягнуть його — пшениця з вух висипається…

Це було таке неймовірно дике, що Вовка сидів якусь хвилю, наче громом прибитий. З глибини спопелілої душі вирвав як біль:

— Лесь… Ну для чого, скажи, напташив Кудим оте все? Хазяйнувать збирався?

— Хто зна. У погребі знайшли бринзу в діжках — геть заплісняві́ла. А сам, кажуть, скільки й жив, із сухарів на воду перебивався.

— Я думав, що він їсть як не в себе. Пузо таке…

— Що ти?.. То від макухи. Себе й сім’ю душив остюками. Все відкладав на чорний день.

— На чорний… Вже, по-моєму, чорнішого за те, що було, й придумать не можна.

Як горобці в дощ, вони сиділи наїжившись, пасли "курчат", що густо всипали байдужі до колючок і болота ноги. В обох чобітки з лепу до самих колін. В обох серйозні, по-дорослому замислені обличчя.

— Коли ховатимуть? — спитав перегодя Вовка.

— Завтра, мабуть… Ти підеш?

— Сам не знаю. Треба було б. Як-не-як — людина. Раз покидає землю.

— Бог з ним! І я піду…

— А за Федьку не чути?

— Утік — наче під воду пішов. Яшка робив засідки вночі, дарма. Може й справді подумав: як гнить по сховах, вовком од людей тікать, то краще в Інгул.

16

"Хм… щось дивовижне. Як на горищі: і моторошно, і заманює", — Вовка просунув плече у відхилені двері. Він не дзенькнув клямкою, не шелеснув холошами, став і вп’явся очима в куток, де розсіювала жовте світло воскова свічка — облизаний недогарок на консервній банці.

Вогник був кволий, полохливий, темрява зависала над ним попелястим волоттям, і білий язичок блимав немовби із запічка. Чорними тінями схилились над книжкою Василина й Надійка. Вони сиділи на долівці, обнявшись, як сестри. Василина читала глухим протяжним півшепотом, Надійка, немов заворожена, дивилась на матір і бачила перед собою, мабуть, не змарнілу жінку з маленьким бляклим личком, а одну з тих чарівниць, що обертаються на білу лебідку, на снігову королеву, на таємничий квіт папороті. Затамувавши подих, вона слухала матір і вслід за нею ворушила губами. Здавалось, між ними витала казка...

В землянці пахло чебрецем. Видно, Ольга принесла із степу духмяне зілля і встелила ним долівку — зелені ж святки. "А де ж сама невістка? — ковзнув Вовка поглядом під стінами. — Нема. Блукає десь над Інгулом. Не одна, звісно..." Вовка зиркнув у другий куток. Мати сиділа на стільчику, ліктем сперлась на плиту, долонею затулила щоку. І не сум, не зажура, а тиха радість восковим світінням розлилась по її обличчю. Вона, певно, згадувала щось приємне, з барвистих днів своєї молодості, і відблиск того далекого тріпотів у її очах. Давно Вовка не бачив матір такою. Давно не було такої мрійливої тиші в землянці. Наче постукало в двері несподіване свято. І чомусь у Вовки прискорено забилося серце. Щось його жде... Щось буде... хороше.

Спочатку ніхто не помітив Вовку. Та ось Надійка підвела голову. "А-а-а, ти тут!" — і легенько штовхнула матір. Василина якось загадково глянула на хлопця. І мати повернулась до сина. Всі троє дивились на Вовку. "Ану, догадайся!" — інтригуюче усміхалися.

— Кажіть, не дражніться! — метнувся до матері.

Голос у неї тихий, розслаблений. "Батько знайшовся"... — сказала, чи причулось йому?

— Що, що?

— Тато…

— Тато? — поглядом припав до материних губ. — Тато, сказала?.. Де він? Дома? — Хлопець аж повис на її плечі, глянув за спину, ніби вона, жартуючи, заступила батька. — Тато!! — рукою пошастав у темряві.

— Вовчику, Вовчику, — шершавими долонями стисла його щоки, протягла Вовку до себе, заговорила, дивлячись у широко відкриті, розгублені очі сина. — Господи, весь тремтиш… Заспокійся, не шукай… Ще не приїхав тато… скоро… написав ось. — І вона подала клаптик зіжмаканого паперу — не в одній, мабуть, сумці терся.

— Це вони, тато, написали? З фронту.

— Сядь коло мене. Сядь отако, — Трояниха всадовила Вовку собі на коліна, обняла, наче малого, він тілом, потилицею відчув, як рівно, з теплим повівом дише мати, немов хоче заколисати його. Але щось нетерпляче й уперте бунтувало в ньому: "Ну кажи… швидше!" Хлопець помітив, що й Василина з Надійкою, витягнувши по-гусиному шиї, не зводять із Троянів очей. І вони ждуть.

А мати чомусь не квапилась, і це дратувало Вовку. Вона ж так марила, так стлівала душею за батьком. Уночі, бувало, Вовка прокинеться, чує: щось крутить, колотить матір, крізь сон бурмоче вона, а то раптом підведеться, незрячими очима втупиться в темний куток, ніби прислухається: "Це ти, Андрію?" — скрикне і хоче бігти, та в стінку — тиць… сахнеться, довго-довго сидить на ліжку, сполотніла й простоволоса, приходить до пам’яті. Кожною кровинкою в тілі, кожним нервом ждала вона: ось-ось постука. І таки виболіла, викликала з пітьми оту цидулку-мучительку. То чому ж зараз вона якась дивно спокійна? Так думав Вовка, бо не бачив її у перші хвилини, саме тоді, коли мати взяла з Ольжиних рук вицвілий потертий косинець. Взяла і… опам’яталась десь у степу. Багряні маки. Багряне небо. Гіркий полиновий дим, за горбом село. Ні душі коло неї — сама. В жмені —

мокрий клубок паперу. Як вона бігла з цим листом, від кого тікала, куди й чого, — не могла збагнути.

За півдня, до Вовчиного приходу, все перегоріло, відгуло в її душі, терпким попелом уляглось на дні серця. Зараз лише тенькала раз у раз натягнута, мов струна, болюча жилка в скронях: живий, живий, живий…

— Мам… Не мовчи… З фронту прийшло? — знов нагадав Вовка.

— І я думала: з фронту. Все туди, як сонце заходить, було, позираю. До нього покотилося, думаю. А він з іншого боку озвався.

— А що, в госпіталі? — напружився Вовка. Куценька тінь колихнулась на стіні. То Надійка похитала Вовці головою: "Ні, ні, не в госпіталі… Ти слухай".

— І як воно виходить у житті, — ніби сама до себе говорила мати. — Майже коло дому був. Ну, не коло дому, під Уманню. Рукою подати. Та якби знаття — полетіла б до нього, пішки подалася б. Балками, ярами, де біжком, а де повзком. Хоч краєм ока побачила б. Хоч води піднесла б…

— Ма, що ти плутаєш? Він Умань брав?

— Його, сину, взяли. В полон. Восени, як наші Дніпро штурмували, підбило його… понесла течія до німців. Три місяці. За колючим дротом.

— І зараз?

— Зараз… — вона запнулась. — Звільнили батька… Зараз перевіряють. Різні люди були. Ті, що з окопів тікали.

"З окопів? З яких окопів? — хлопця кинуло в жар, зняв із плеча свого материну руку. — З вагона батько тікали, це так..." Вовка глянув у куток, де принишкли дві тіні. Нараз перед ним розступилась пітьма, золотистими валками розлилося житнє поле. З батьком лягли вони під копицею свіжої соломи. Десь гуркотів комбайн, била крильми, скликала свій виводок перепелка. А батько, блаженно розкинувшись на пахкій соломі, впивався духом теплої землі, рутою-м’ятою літньої блакиті. Здалось, не тільки він, а й витерті, аж білі чоботи, і злиняла сорочка, і пшеничні вуса його — все в ньому і на ньому відпочивало після жнив’яних турбот. І Вовка, мале зайча під боком у батька, лежав на його твердій мускулистій руці, дивився теж у голубу височінь.

— Небом ніяк не намилуюсь, — сказав батько. — Така в ньому спокійна богатирська сила. Небо й степ — для крилатих. Для гордих людей і птахів... А колись уже, сину, був я попрощався з усім — і землею, і небом, і з твоєю, Вовко, матір’ю... Тебе, жук, не було ще тоді...

— Як не було? Куди ж я подівся?

— Ну, значить, не приніс ще тебе лелека, — батько смішно стовбурчпть біле остюччя вусів, потім серйозно: — Було те, сину, в двадцятому. Ми тільки побралися. Мати в обозі, а я з третьою ротою — на прорив, до Богуслава. Зійшлися на Росі з поляками. Лобом в лоб стукнулись. І в нас багнетів немає, і в них так само. Давай у рукопашну. Хлопців моїх обойма, а в них батальйон, не менше. Пруть, валять, як сарана, п’яні в дим. Трупом, тілами нас завалили, сніг аж чорний. Зубами просто гризли тих, хто ще стояв. І в цій гарячці жахнуло мене в спину. Куля сюди й навиліт, — батько торкнувся лівого плеча. — Вже й не знаю, як згребли мене, безкровного. Коли очнувся, хотів на бік повернутися — еге, задубів, лежу колодою. І хитає мене сюди-туди, як полову в решеті. Ліва рука, немов чужа, бовтається десь у повітрі. "Куди ж мене кинули?" — думаю. Дивлюсь: старенький вагон. Внизу, на полу, очевидно, збилися в купку люди. Жмер, Падня, Залойко — всі мої, з третьої роти. В тамбурі, бачу, вогник блиска, буржуйка, вартовий куняє,

білополяк. Значить, везуть нас, думаю. А куди? У свій тил? Чого ж роздягли до рубця?

На розстріл — точно. І тут неясно зринуло, як нас у Богуславі допитували — занили десна, де вибиті зуби. Ну ось, думаю, і все, Андрію, відвоювався. Згадав хлопців своїх, з якими побратався в окопах, на фронтах революції. Згадав степ інгульський, батьків. Сказав останнє слово Оксані, матері твоїй. "Пробач, — сказав, — солдатська доле, що з-під вінця вийшла ти вдовою..." Отак прощаюся з жінкою, з молодим життям, а тим часом, несвідомо, ковзаю здоровою рукою по стіні. Да, забув: лежав я на верхній полиці; видно, хлопці поклали мене, бо весь у крові. Загледів, нарешті: поруч вікно, замерзле, пальцем проведеш — рипить, наче крохмал. Морози люті стояли в ту зиму. Спідня сорочка прикипіла до скла, живцем одірвав її. Лап-лап рукою по рамі. Гвіздок. Лежу й розхитую бездумно його. Коли це дмухнуло снігом — рама відхилилась. Чую: стукотять колеса, вищить хурделиця. Поїзд тихенько повзе під гору. А мене вогнем обпекло. "Це ж порятунок!" — думаю. Підкликав Залойка, здоровий мужик був, жеребця кулаком збивав. "Тихо! — кажу. — За мною по одному"... Вийняв раму, згорнувся калачем (помирать — так з музикою!) і сторчма у замет.

Словом, на ранок прийшли до своїх. Всю ніч блукали нетрями, босі греблись по снігу, ледь живі були, а таки доповзли. Нас уже списали в штабі. Розвідка донесла, що мене й хлопців повезли на страту в Совиний яр, а ми — здрастуйте, явились із того світу... Уяви собі, Вовко, чого тільки не передумала тої ночі наша бідна матінка!

Тоді було таке юне, таке чисте небо, десь мирно вуркотав комбайн, сонцем пахла житня солома, Вовка ще не знав страшної буденності війни і слухав батькову розповідь, як одну з небилиць про злого змія; тоді війна для хлопчаків була не більше, як захоплююче кіно, де ура! вперед! дайош на Махна. Війна-голодавка, війна-каліцтво прийшла до них пізніше. Мабуть, лише зараз, коли Вовка тримав у руках батьків косинець, давня казка про втечу з полону обернулась для нього жорстокою правдою. Ніч, хуртовина, майже голі бійці, закривавлені,

обморожені, продираються хащами, повзуть по заметах, по глибокому снігу. Ноги як подушки, обвуглені щоки, вони падають, знов бредуть, і одна думка веде їх, напівживих: на волю… до своїх… Степ і небо — для крилатих.

"Хто ж з окопів тікав? Батько?" — силкується зрозуміти Вовка материні слова. Йому здається, що Надійка хмурить лоб, хоче по-своєму втішити: "Всі вони, Вовко, такі… батьки". "Брехня!" — жарка пітьма застеляє очі йому, хлопець стримує крик, торсає матір:

— Звідки він тікав? З німецького табору?

— Що з тобою, сину? — мати стурбовано гладить його спітнілий вихрик, його нервово напружену шию. — Радість така… живий, озвався батько. А ти…

— Ну, скажи, скажи!

— З табору, звісно. Тричі нору копав під колючим дротом. Раз уже вирвався був. Зловили… Собаками. В барак до смертників кинули. Але тут наші… В кільце, звільнили весь табір.

"Ну от, бач!" — зиркнув Вовка туди, де мружилась, догорала свічка. "Я ж нічого, Вовчику, — тріпнула кісками Надя. — То здалося тобі…"

— А зараз куди він, — допитувався Вовка, — на фронт чи додому?

— Пише, що для служби вже не годиться. Перевірять їх і відпустять… на поправку. Там, видно, сама тінь од людей.

— І батька перевірятимуть? Хіба не знають його?

— Ех, дитя, дитя! — журно усміхнулася мати. — Світ для тебе — п’ять пальців. А ось подумай: ні орденів у нього, ні документів… Все пропало. Хто він — не заглянеш у душу. Того й передав батько цидулку одним товаришем: так і так, мовляв, якщо живий хтось із рідних чи знайомих, хай напише в комісію, ким він був, як воював ще в громадянську, як під обрізами закладав комуну в степу.

— А знаєте, що ми пошлемо татові? Ой, зараз побачите! — Вовка випурхнув з материних обіймів, скочив на кушетку, шурхнув рукою під стіну — туди, де ховав свій автомат, але витяг не "ППШ", а невеликий пакунок. — "Що це?" — підхопилася мати. Василина й Надійка теж підійшли до збудженого хлопця. Трісь! — лопнула зав’язка, на підлогу впав якийсь шкураток. Вовка зубами розірвав спідню обгортку — так нетерпілось йому! — і щось вишнево-гаряче блиснуло з ватяного кубельця.

— Пізнаєш? — передав у материні долоні те, що іскрилось жарким рубіном.

Трояниха обережно ступила до вогню. Усі четверо схилились над свічкою. Надійка, як те мишеня, просунула голову поміж дорослими. Її очі, повні дитячої цікавості, так і тяглись до Вовчиної знахідки. Перше, що вона побачила, — широку й темну долоню бригадирки. На долоні — мідний кругляк. Ні, не простий кругляк, а ціла картинка, витиснута в металі. Ось підковою — вінок із дубового листя. В центрі, як сонце, маленьке вічко, від нього промінь — багнет, молоток і, очевидно, плуг. А над всім цим — червоне знамено, стяг революції з палаючим закликом: "Пролетарі всіх країн, єднайтеся!"

— Орден, — сказала Надя.

— Орден, — сказала Василина.

— Орден, — сказала мати. — За Перекоп Андрію дали… Орден Червоного Прапора. Фрунзе йому вручав, як зараз пам’ятаю той день…

Трояниха, немовби опам’ятавшись, здивованим поглядом обвела хату, знайшла притихлого сина — тут він, під рукою.

— Волошко… де ти взяв? Як ти зберіг?

Хлопцеві наче кропивою натерли щоки — так пашіли вони. І голос охрип від хвилювання. Збиваючись, Вовка розказав, як воно було. А було дуже просто. Коли німці підійшли до села, кинулись хлопчаки рятувати своє найдорожче. Той іспанку ховав — під стріху, той наган з пістонами (все-таки зброя!) — у колодязь між цямрини, той заганяв у депо-димохід свій паровоз (бо червона ж зоря на ньому!).

А Вовчин скарб — "Читанка" та казки Пушкіна. І ще він згадав про ту коробочку, де батьків орден. О, він добре знав, де лежить оксамитова коробочка! Заплющив би очі — і то знайшов би її (у шафі, на верхній полиці). Не раз, коли дома нікого не було, Вовка із лави дерся на полицю, відкривав тайком зелену кришечку і вбирав очима жар пломеніючого на сонці прапора. Цок-цок, цок-цок, — клацали в хаті дзигарі, майоріло знамено, вривалися в тишу будьоннівці, і він сам, червоний барабанщик, летів попереду на шаленому коні…

Тоді, влітку сорок першого, як хрестаті танки заволокли пилюгою степ і небо задихалося від чорного диму, Вовка подумав: "Хіба можна це — Пушкіна і бойову нагороду — лишити на виду, на глум ворогам?" Словом, "Червоний Прапор" він запакував у коробку протигаза ("Пригадуєш, мамо, тато навчали колгоспників, як рятуватись від смертельного чаду?"), а книги просто зв’язав мотузком і закопав під грушею. Казки й "Читанка" зотліли — одна порохня. Дмухнеш — розсипаються попелом. А орден, бачте, зберігся…

— Он ти який, сину! — повела бровою мати; вона, та не тільки вона, а й Надя, й Василина дивились на Вовку так, ніби він справді зробив щось геройське. — Батькові напишу, хай порадіє… То може й нагородна книжка вціліла?

— Аякже! — вигукнув хлопець. — І її запечатав у протигазі. Ось вона. Пожовкла трішки.

— Дай, дай сюди, — мати хапком розгорнула "метелика", примружилася, з надією вдивляючись у стерті роками букви. — Вона, батькова нагородна!.. Ти не знаєш, Волошко, яку послугу зробив! Неоціниму! Ну все — буде наш батько дома. І скоро…

— Зараз давай одпишем йому!

Чи то Вовка різко повернувся, чи то свічка з’їла весь гніт, — вогник плюскнув і погас. Впала пітьма на плечі, огорнувши кожного чорним сповитком. І материн голос, здається, долинув із-за глухої стіни:

— Біда з цьою сліпотою. І присвітить нічим. На завтра доведеться відкласти.

— Чого відкладать? — мовила з пітьми Василина. — Підемо до Яценків, там і напишем гуртом.

— Там і напишемо! — Вовка знайшов материну руку, потяг на себе. — Пішли, мамо, пішли!

І шмигонув наперед, відхилив рипучі двері, ніби просигналив: гайда, гайда, швидше збирайтесь! Повз нього пройшла мати, Василина, за нею, як на поводку, Надійка. Вовка останнім вискочив на вулицю. Пізній вечір дихнув у лице грозовою свіжістю. Видно, збиралось на дощ. Над степом здіймалась темна стіна, і хтось бив по ній велетенським кресалом,

струшуючи на землю сині іскри. В повітрі пахло смаленою губкою. Десь близько, за хмурою землянкою, почувся тоненький дівочий сміх.

— Це ти, Олю? — спитала бригадирка.

Мовчанка. Шепіт. Потім несміло:

— Я, мамо…

— І я! — гордим баском (Деркач!).

— Куди ви… так пізно? — озвалася Ольга.

По голосу Вовка зрозумів, що Ольга з Яшкою сидять чи стоять за горбатим каменем, який вріс у землю біля колишніх воріт; ось замаячило на дорозі біле Ольжине плаття, почулися кроки.

Трояниха сказала, чого й до кого вони зібралися.

— Візьміть і нас в компанію! — Яшка підвів до гурту свою щебетуху, таку тиху, винувато-пригнічену зараз. Обоє, відчувалося, пригашують у собі веселі яскринки, ніби стидаючись хмільного щастя, що раптом випало їм — незаслужено. Ще подумають люди: кому війна-горювання, а кому цілування… Оксана (вона розуміла настрій молодят) дружно поплескала Ольгу по плечу: "Не крийся, дочко. Не заганяй у темний куток свою радість — хай люди бачать і відтають душею…"

Цілим кагалом рушили вуличкою, що нагадувала в потемках старе забуте річище. Мати ступала широко й твердо, і Вовка надав ходу, щоб порівнятися з нею. Легенько торкнувся її руки.

— Ма… Ти так і не сказала, де зараз батько.

— Хіба?.. На півночі, сину. Верстов за двісті од Архангельська. Морози, пише, були такі, що скелі з гуркотом лопались.

Вовка біг підтюпцем за матір’ю, і думки його крутились біля того непривітного слова — "північ". Звісно, це далеко від фронту, бомби на голову не падають. Але їм, скаліченим, після німецьких душогубок краще було б дома, де ласка й тепло. І чого їх довго тримають на холоді?

Хлопець не встиг розпитати, бо Яшка відчинив хвіртку, і всі повернули до Яценків. З вікон землянки падали дві променясті смуги, в їхньому світлі химерно визубрювалися стіни недобудованої хати. Жовтіли купи глини й піску, тут же валялись обаполи, стирчав розкарякуватий "козел" — від цього недавно голий двір наче поменшав, потіснішав.

"І в нас тепер сімейка, як в Омелька, пора за хату братися, — подумав Вовка, обминаючи тесані кругляки. — Тато прийдуть, а стіни вже готові, все-таки радість, на осінь — під новою стріхою..."

— Добривечір вам! Приймайте поповнення, — сказала Оксана, мружачись на світло; широким жестом представила свою бригаду: оце Василина з дочкою, бачте — соромливо усміхаються, а усмішка — то повернення до життя, ось мій пастушок, до всього хоче докопатися; а он — Яшка Деркач (любиться татарчук: русалку таку полонив!), а ото, мов калина, його наречена.

Яценки зустріли гостей дружним: "Заходьте! Сідайте!"

Хоч було й пізно, вся Яценкова родина (до приходу гостей) гріла чуби за хатньою роботою. Біля столу, де чадів каганець — важенна гільза з розплесканою шийкою — мудрував Денис над білоголовою цуркою: ножем вирізав щось таке, схоже на гранату. "А, товкач! — догадався Вовка. — Замашненький. І пшоно товкти, і часник розтерти".

Поруч батька — Ілько; в губах його — дерев’яні кілочки, він бере по одному і — клац! — забиває в підошву "голодного" черевика, затиснутого між колінами. Уляна з дочками на лікті перемотувала пряжу, Олесь рачки ганявся за крільчихою. "Трусь! Марш, куцохвоста, під піч!"

Та всі кинули роботу, коли завітали сусіди.

Не змовляючись, встали, загуркали стільцями, той садовив на покуття Оксану, той припрошував до столу Василину й Надійку, Яценкові дівки стовпились коло Яшка та Ольги, а Лесь уже туркотів щось смішненьке на вухо Вовці.

Денис піднявся з-за столу поважний, врочисто-серйозний, як весільний батько. Всі притихли.

— Сорока рознесла, Оксано, добру звістку, — звернувся він до бригадирки. — Кажуть, нібито скоро буде в нашому колгоспі голова, а в твоїй сім’ї хазяїн. Так воно чи не так?

— Ой, Денисе! — зніяковіла од пишних слів Трояниха. — Ви наче сватаєте… Чи буде голова в колгоспі, не знаю, а от хазяїн, може, незабаром повернеться.

— А раз так, — вів своє Денис, — то не завадило б щось ковтнути. Щоб легенька путь стелилася Андрієві додому. Як думаєш, стара? — моргнув хитрувато жінці.

Білолиця Уляна заметушилася по хаті, виставляючи посуд на стіл.

— У мене трошки медку настояно, — гомоніла вона збуджено. — Приховала бутильок від німців, знала — ще прийде свято… Я така рада, така рада за тебе, Оксанко. Вже й поплакала, й помолилася, щоб доля тебе не обходила.

Потіснившись, вони сіли круг дубового столу. Сплелись їхні руки, погляди, зворушені серця. В цю хвилину кожен відчував, що він з однієї сім’ї — солдатської, що кожному з них, Федорі, Олесю, Надійці, усміхнулося щастя.

Уляна розлила медову "шипучку", і, поки вона обходила всіх, Вовка тихцем лизнув бульбашисту піну, яка грибком здіймалась над кухлем: солодка, аж в роті злипається!.. Перший тост виголосив Яценко — за те, щоб навіки згинула війна, щоб знов залюднилися наші села, діти росли в добрі та щасті, а старим якщо й помирати, то своєю смертю.

І потекла щира селянська бесіда. Згадували про Вовчиного батька, про довоєнне життя, про те, що було та билом поросло… Уляна підсіла ближче до Троянихи, голубила її, натруджену, ласкавим поглядом, все припрошувала: "їж, їж, бо ти, сердешна, надірвеш себе" — а потім тихо мовила:

— Від людей чула я, сестро, як ви з Андрієм побралися. З пекла самого, кажуть, вискочили…

— Розкажіть, мамо! — попросив розпашілий Вовка.

— Розкажіть, розкажіть! — напосілись Ольга з Яшкою.

— Та що казать? — обвела бригадирка стіл збентеженим зором. Задумалась. — Було в нашій сім’ї десять голодних ротів: три брати, а то дівчата, дрібненькі всі, як горох. Поміж ними я найстарша. Жили ми на хуторі Михайлівському (під Лозовою це). Лихий був час. Станція під боком, що не день — бій, колотнеча, один вривається, другі тікають. Хутір до пня спустошили, хоч у старці пускайся… І ось заходять на постій червоні. Серед командирів — Андрій, молоденький такий, відчайдушний. Прогарцює на коні під хатами — в будьонівці, червоний бант у петлиці, реміння навхрест — всі дівчата на тинах сушаться. Подружились ми з ним. Зустрічались вечорами. А тут: "В ружжо!

Тривога!" — налетіли денікінці. Рубались, рубались наші, та відступили. А ви, може, чули, що робили біляки з дівчатами, котрі, як вони казали, продались москалям. Страшне робили. На людях глумились, а тоді на шматки різали… Сиджу я в клуні, повний двір нальотчиків, жду смертного часу. Коли це вночі стук-стук у віконце. Андрій! По стуку пізнала: він! Підхопив мене та в сідло і — "Держись!" — кресонув галопом. На хуторі гвалт, гахкають з темряви, чую — погоня, цьохкають кулі, а ми летимо, як у прірву. Втекли до своїх! А потім куди Андрій, туди я; санітаркою була, на всіх фронтах пройшли з мужем рука в руку. Всяко було — і в мочарах тонули, і під снігом коцюбли. Та не жалкую, ні! Щаслива… Дай боже молодим такої любові…

Змовкла Оксана. Сиві пасма від каганця заплутались у тугій косі, що важко спадала на її плечі. Схилила мати посріблену голову, поринула в спогади. В землянці мовчали, немов боялися погасити довірливий пломінець, який освітив найінтимніше — те, що людина відкриває не часто.

Оксана рвучко підвелася, струшуючи з лиця задуму.

— Ой, засиділись як! — І сказала, чого вони, власне, прийшли до Яценків.

— Значить, бумагу в комісію? — перепитав Денис. — Добре, складемо такого акта. Зараз же помізкуємо й складемо. Від імені всього колгоспу. І кожен в селі підпише, бо любили Андрія, як правду саму. Ніколи душею не кривив, для себе й тріски не брав, все — для людей, для громади. Жив чоловік, як на долоні…

Денис коротко й діловито розпорядився — і сім’я кинулась виконувати батьків наряд. Уляна вмить нашкребла з димоходу сажі, сколотила маручкий порошок у гільзі — готове чорнило; знайшовся й папір — Лесь відбатував клапоть мішковини, яка пресувалась, видно, із

солом’яної дерті; Ілько витяг з віконниці старе (ще довоєнне!) іржаве перо, ниткою прив’язав його до палички.

— Сідай, Ільку, до вогню, — наказав батько. — Ти мастак на писанину, тобі тільки в штабі служити.

Ілько підсів до каганця, схилився над папером.

Яценко, нахмурившись, заходився міряти землянку — до печі й назад, до печі й назад. Наче виношував у собі дозрілі ваговиті мислі. Кілька пар очей стежило за ним. Рип-рип, рип-рип — маячила перед сліпаком велика Денисова постать.

— Катай! — мовив перегодя Яценко. — Так, сину, почни: Вельмишановні ревізори…

Ілько заскрипів саморобною ручкою, прискало чорнилом роздвоєне перо, то спотикалося на рудих бугорках, то скакало, як плуг, що розтинає жилаве коріння. А батько повагом кидав і кидав у тишу одвіяні слова, і вони, немовби зерно, лягали рядок за рядком на заволоченому полі.

— Так чи не так я кажу? — час від часу зупинявся Яценко.

— Так, сусіде, так, — схвально кивала бригадирка. — Прямо з душі моєї черпаєте…

Сюди й туди, сюди й туди ходив, як маятник, розміреним кроком Яценко; і трепетний вогник хитався то в один бік, то в другий, і всі присутні водили очима за тінню, що повзала по стіні. В Ілька занила шия від напруги, від незвичної роботи.

— Нум, рапортуй, що ми там посіяли, — попросив батько сина-писарчука.

Ілько розправив занімілі плечі і, немовби школяр, голосно по складах прочитав:

Вельмишановні ревізори!

Пишуть вам колгоспом громадяни села Криничуватого Бобринецького району Кіровоградської області. Серйозне діло маємо до вас. Чи не могли б ви спішно відпустити нашого земляка, який був до війни бригадиром? Звать його Троян Андрій Васильович. Він, кажуть, воювати не годен, а нам дуже треба для общої пользи. Увійдіть в наше положення. Землі в нас багато, хоч купайся, а жива сила яка? — баби та діти, і їх з половину, бо село згоріло вщент, кого вбили, кого й у Германію погнали, досі не вернувся. Така, бачте, ситуація, а тут ще біда — нема хазяїна, котрий з головою взявся б за колгосп та підняв людей.

Пойміть нас, товариші, і віддайте назад бувшого бригадира, велика надія на нього. Нащот біографії не сумнівайтесь: чоловік він партійний, заслужений. Про геройство його в газетах старих писали, портрети в районі висіли, цей факт можна перевірить. А краще пришліть комісію: тут вам кожний за Андрія скаже. А чи був коли-небудь напідпитку, а чи словом поганим обізвався до меншого — зроду за ним такого не велося. Загадає, бувало, людям: те-то й те-то треба зробити, так старе й мале виходить у поле, і він у гурті працює, і ми були в районі першими.

У зв’язку з цим поголовно просимо: пришліть на хазяйство Андрія Васильовича, ми хутенько з жнивами упораємось і фронту підсобимо хлібом.

В чім і розписуємось усі, хто живий.

…Рано вранці, до початку роботи, Вовка обійшов село з Денисовим листом. Дід Аврам, прослухавши колективну заяву, зауважив, що написано сучкувато, що він, мовляв, додав би щось живеньке — про те, як любив Андрій поспівати з жінками на косовиці. А загалом, сказав дід,

бумага правильна, за таку людину поручились би головою і жона, і дочка, і обидва сини. І дід поставив за себе і за всю сім’ю п’ять підписів-закарлючок. Баба Ониська, що навпомацки вишивала полотняну сорочку (не на весілля, бува?), заохкала: хай скоріше повертається Васильович, то, може, призведе до розуму жевжика, Яшку її оглашенного, бо геть одбився від рук. "Отак, єй-богу, з Максимом було". — І баба згадала, як Андрій на віжках тримав її старшого літуна… В кожній хатині щось нове й нове чув пастушок про батька, і серце його повнилось гордістю, і він лише зараз усвідомив, що батько живе не тільки в їхній землянці, а й тут в Ониськи, і в Дині, і в Яценків. Він остався з людьми, як совість.

Того ж дня Ольга понесла на пошту цупкий пакет, в якому лежав усіяний підписами лист і орден Червоного Прапора.

17

Під церквою, де бур’яном поросли німецькі окопи, Вовка загледів трофей. Щось кругле, немов кавунець, чорніло на бруствері. "Ти ба! — зупинився Вовка. — Причаїлось у гніздечку й гріє на сонці своє черевце…"

Спершу подумав: фляга. Ні, не фляга, більше скидається на маслянку.

Розігнавшись, Вовка стрибнув через окоп ("Зараз побачимо, що за штуковина!"), та наче вітром штовхнуло його в сторону: граната!

Уткнувся в гарячий пісок, завмер. "Дурний… Я ж не чіпав її — не бахне". Відкрив одне око, бликнув: так і є… німецька "лимонка". Лежить перед самим носом. Пахне нагрітим залізом. Синя фарба де-не-де облущилась, на оголених латках — іржа. А чому вона подзьобана? Ох, і подзьобана! Може, Яшка цiляв по ній? Тут, коло церкви, Яшка не раз влаштовував стрільбища… "Лимонка" вся в дірочках, рваних зазубринах, з нутра висипається мучний порошок.

"Негодяща", — вирішив Вовка.

Раз негодяща, зважив її на долоні: важкенька. Далеко можна пошпудить. Але не кинув "лимонку", жаль. Хто з хлопчаків не знає, що ця граната знаменита своїм шнурком? Якщо відкрутить металеву бурульку (ось вона, кришечка), то із запалу висунеться дуже симпатичний шнурок — блискучий, зсуканий із шовковистих ниток. На кінці його білий гудзик. Такого добра ніде в селі не знайдеш.

Вовка щосили рвонув за гудзик.

Так і стояв він: "лимонка" в одній руці, шнурок від запалу — в другій. Пломінке червневе сонце хилилось до обрію, дихали жаром кам’яні стіни церкви, у затінку під лопухами дрімали напашені кози.

Коли б граната ціла, треба одразу кидати, бо вибухне.

Вовка покрутив шнурком — куди його — і пхнув за пазуху. А що з "лимонкою"? Гепнуть об камінь?

Пошукав очима зручну мішень.

"То ціла вона чи спорчена?" — на всяк випадок притулив гранату до вуха. "Тс-с-ш-ш", — почулося глухе сичання, немов з гадючої пащі.

"Горить! — стрельнуло Вовці у вухо. — Запал!"

Граната — плесь! — впала до ніг. "Близько!" — підгилив її, вона дзигою крутнулась на бруствері. "Ще раз! Далі!" — копирснув ногою землю, дзига мелькнула в окоп і…

— Гггах!! — сипонула піском у вічі.

Вихором рвонуло пилюгу, кіз як мітлою вимело геть із бур’яну. Деякі з лопухами на рогах неслись ошелешено в степ.

А Вовка лежав під церквою, розкинувши руки. Од страху звалився. Ні дихнуть, ні крикнуть не міг — душа скочила в п’яти. Та й не диво: тільки-но смерть заглядала у вухо. То вона сичала гадюкою. То вона своїм жалом проколола йому перетинки: дзвенить-дзвенить у голові.

Мало-помалу верталась душа на місце. "Тень-тень", — озвалося серце в порожніх грудях.

"Проклята балка, — сплюнув Вовка пісок з язика. — Це ж тут Мишка весною вбило".

І спомин, як холодний камінь, причавив малого. Зринула з пітьми жахна картина. Яшка: "Стріляєм на виграш..." Здибилась земля, чорним крилом заступила сонце... Свіжа воронка... Мишко... Засипаний репаним груддям. В погаслих очах — попіл. Неначе з мурашника висунув кулачок, і в ньому — контужені проліски. "Збережіть їх, люди..."

"Мишо... Я йду до тебе", — Вовка обминув заплетений берізкою окоп, в котрий скотилась "лимонка" ("Ого! Обвалило стіну!"), подався вгору до плескатого каменя, за яким вони, Яшка, Лесь і Вовка, залягли тоді.

Ось той горбик, де поклав Олесь начинений смертю снаряд.

Серед полину вовчим лігвом зяяла яма. Круг неї — дощами розмита бровка обгорілої землі. Весь ободок заглибини шкіриться зубами-осколками; на них, здається, запеклася кров.

"Одцвіли твої, Мишо, проліски".

Вовка глянув на захід, де хвилястою лінією зламувався по-вечірньому блакитний степ. Там на самому гребені стояли купками кози,

сполохані вибухом, і піджидали свого пастуха. Сонце підсвічувало їх знизу, гребінь рожево палав і, здавалось, у рожевій заплаві, на мілководді, заснув табунець качок… А село! Вщерть залите променястою голубінню, немов купалось воно в тихій молочній воді.

"А він не бачить цього", — тупим осколком шпортонуло Вовку по серцю.

Мишко… Один у страшній печері.

Нараз привиділось Вовці, що він, сирота, живий, що хоче встати, хоче дихнути, а на груди, на лице, на зомлілі руки його тисне велетенська гора, чавить, чавить безжально, він упирається, він благає…

"Ху!" — аж задихнувся Вовка, бо йому — він це відчув — забило землею рот і ніздрі.

Геть, геть з проклятого місця! Не оглядаючись, він біг щодуху від церкви; спиною, отерплим тілом чув, як хтось гупотить позаду. "Ми не хотіли, Мишо! Слочесті, по глупоті…"

Затінена балка, церква з порожніми очима-вікнами, насуплений Купець, — все, що лякало Вовку, відступило, сховалось за горбом. У відкритому степу, де пурпурово згасало вечірнє багаття, Вовчина голова трохи просвіжилась, думки пульсували спокійніше. "Нарву чебрецю і загляну до Мишка. В землянку… Все-все розкажу йому. І як школу гуртом ліпили (це б і він з нами ходив на толоку). І як батькові орден послали. І як Ониська хрестила Яшку качалкою… Він там нічого-нічого не знає".

Поки Вовка розігнав кози по дворах, збігав додому за ліхтариком, — почорніли, звузились береги над Інгулом, з комишів потягло болотною опарою; гіркувата від пилу й запахів різнотрав’я, дрімотна млость

оповила села. За день обважніли в хлопця ноги, все тіло налилося втомою, і він розмореною ходою, перевальцем сновигав на край Мартинівки. В думці неквапливо вимальовував, як зустрінеться з Мишею. Підійде тихцем до землянки, постука пужалном по відру: "Мишо, агов, прокидайся!" — "Одну хвильку!" — Із халупки виповзе чубатий підпасич. "Гля, що я для тебе зробив", — стулить соромливу усмішечку і покаже… Що він покаже, Вовка не міг уявити, бо Циганчук завжди вирізав щось несподіване: то коня (завбільшки з палець, а як живий: і грива, й хвіст, і навіть копитця), то малюсінький танк, то солдатика… Ясно, зустріч із Мишком — то привиддя; ніколи більше не усміхнеться він, не похвалиться своїм різьбленням. В його хатині пустка. Вже й одвірок, мабуть, заснувало павутинням.

Чим ближче Вовка підходив до Мишкової землянки, тим важчими ставали ноги. Гнітила, не давала спокою совість: "Казав, щодня забігатиму. А вже коли-то був".

Дорога петляла вниз, до Мартина; долина була вщерть затоплена вовнистою млою, лише вгадувалися обриси повнотілої скелі та зривистих круч над плесом.

Вовка зійшов з дороги, пужалном обчесав капловухого будяка, по шию забрів у темну гущину. Нарешті, пробився до землянки. На глинистому горбку, ніби корч, зіп’явся димар. Закопчене відро без дна.

Глушінь…

Так і здається: відьма, он вона — в бур’янищі. Зелені баньки. Волосата рука з кігтями… цап-цап за комір. Аж мороз пішов по спині.

І раптом — блись… іскра. З відра плюскнула іскра й погасла. Прілим кізяком чи махрою запахло.

— Кха-кха! — квакнуло з димаря.

А далі було таке, що Вовка й через день, і через два дні не міг до пуття розказать. Він сахнувся від землянки та в кущі та заячим скоком на дорогу. Темінь била йому в груди, хльоскала по обличчю, а він біг не зупиняючись млистою канавою-вулицею. Де не взялася мати, Яшка Деркач, дід Оврам, цілий рій жінок. Оточили землянку. Яшка став проти входу. Клацнув рішуче затвором автомата:

— Виходь, хто там є! Бо гранатою... кишки не збереш!

У відповідь — тиша. Ледь чутне шарудіння за дверцями.

— Виходь, востаннє кажу! Щитаю: раз, два!

І будяки, привиділось Вовці, здибили вихрясті голови, втупившись в одну точку — туди, де глибочіла обчовгана кимось нора. На неї було націлено дуло автомата.

— Кха-кха! — бухикнуло знову під землею, війнуло цвіллю, щось вайлувате, схоже на кабана, задом-задом порачкувало з нори. Ось воно, товсте, закудлане, випрямило хребет свій, ткнулося в автомат і — ик! — присіло.

Вовка не промахнувся — вцілив пучком світла. І люди — всі, що були тут, — як із одних грудей видихнули:

— Федька...

Густа щетина, пики не видно за нею, на голові — курай; очі, як у затравленого звіра, прошивають напруженого Яшку. А Деркач рилом автомата поліцаю в лоб:

— Руки вгору! Кидай наган!

Брязь! — глухо вдарилося заліззя об дощаний поріг. Наче роги, звів над собою Федька рукава куфайки. Він скидався зараз на крота, якого витягли зненацька на світло: зморщився, зіщулився, отетеріло чиркав спідлоба по хмурих постатях, що обступили його тісним кільцем.

— Тітко Оксано! — кинув через плече Яшка. — Дозвольте зайти з Кудимом у землянку. На маленький допрос. — І Деркач прикладом штовхнув поліцая в тісні дверцята. — Назад, шкуро. Віч-на-віч потолкуєм.

Земля поглинула їх.

Чути було, як хтось роз’ярено сопе внизу, вовтузиться: гикнувши, вилетів з нори Федька, впав на коліна, поповз до жінок.

— Заберіть його, заберіть Яшку, — белькотів очуміло. — Я скажу… пожалійте… в ноги цілуватиму.

— Ну? — звівся над ним Деркач. — Вставай! Повтори, щоб чули всі.

Федька трусив колінами, і одвисле черево його тряслось, як холодець. Не сказав, а виклацав зубами:

— Згляньтесь, не винний, пощадіть… Вони на розправу мене тягли. Я що? Захищався…

— Далі, далі кажи! — підбадьорював дулом Яшка. — І ти сонних пристрелив… вночі… Так? Під копичкою?

— Братовбивця! — зірвалось, як плювок, з Оврамових вуст. — Каїн! Хіба ти людина? Чорна печать на місяці.

Потім Федьку вели під конвоєм у село; жінки, що мовчки йшли по узбіччю дороги (кожна сторонилась поліцая), шкорбали босими ногами, а він, важкий, натоптаний, загрібав чобітьми пісок, з куфайки тхнуло запахом лігва й кислого поту. Зв’язали руки йому, кинули, мов лантух, на фургон, гузирем до Яшки, що сидів у передку, готовий поганяти буйволів. Дід Оврам напросився у конвоїри: "Таких молодчиків, як цей, я в гражданську на той світ благословляв".

Підвода виїхала з колгоспного двору, погуркотіла в сповитий млою степ.

Старечими більмами дивився місяць на пізню хуру, яка покидала село.

Ранком Вовка дізнався, що ця історія не закінчилась так просто. В дорозі, серед глухого степу, Федька ударив каблуком Диню, вибив останні зуби, спритно, як вуж, вислизнув за борт і — клубком у рівчак. Яшка за ним, насів, прикладом огрів по холці, раз та вдруге — повалив на землю.

Оглушеного поліцая здали в міліцію під розписку.

* * *

В степу гуляли вихори.

То в одному, то в іншому місці гривками схоплювалась курява; вихор неначе пробував, де можна поживитися: не вгризе на твердому, шугає далі. Трапилась піщана залисина — ух, і зареготала круговерть, і давай, давай мотать, на веретено накручувать шлейфи дрібного пилу, клоччя сухої трави, всяке сміття; та мало усього — полетів бур’ян з корінням, якісь цурпалки, воронячі гнізда.

Виріс над степом гігантський чорний стовбур; він сягав шапкою під хмари, дедалі шаленіше розкручувався, і вже, здається, й небо, й земля, й саме повітря закружеляло в дикому танці.

Там, де проходив смерч, гула, вгиналась рівнина.

Погарцювавши в степу, вихор падав за обрій.

— Он ще одна свічка, — показав Лесь на долинський шлях.

Мов п’яний парубійко — "Гоп, мої гречаники!" — збивав куряву на шляху молоденький вихорець, що саме розходився. Він дріботів до ячмінного поля; там попід краєм загінки лежав свіжий валок — криничуватці пробували на вибір косити хліб.

— Розкида валки, бешкетник! — нахмурився Вовка, слідкуючи за вихрястим жигунцем. Але той, слабенький, заплутався в лободі, смикнувся, було, з гущини та й полетів сторчака. Пух! — лиш димок полетів за вітром.

Хлопці, що блаженно розтяглись на траві, зачудовано позирали в глибінь долинського степу. Ждали, чи не з’явиться ще якесь диво. Але тихо стало навкруг. З бляклого сірого неба, здавалось, сіявся додолу шерхотливий пил. Аж потріскувало сухе наелектризоване повітря. Наступала пора швидкоминучих літніх гроз. Ну й що, хай собі гримкотить вогняна колісниця! Настрій у хлопців піднесений. Бо це ж неділя, і Леся з обіду відпустили до Вовки, і вони вдвох раюють на вольній волі.

— Давай, браток, пополуднуєм, — сказав Олесь. — Мама поклала щось тепленьке.

Лесь розсотав білий вузлик, розгорнув його на лопушині. А там!… Молода картопля, зварена в мундирах, навіть не прочахла. Два ока

цибулі. Яшні маторженики — з нового врожаю, пахтять олією. Що то літо! Аби дожив до першої городини — не пропадеш. Накує зозуля тобі повну пазуху років.

На зелені трохи відпаслися хлопці. Вовка був так запався — остюк остюком. Лице мов кулачок, щоки ямами, аж зуби світяться. Та ще смуглий — геть немовби зчорнів. А це крізь сивий пушок хоч пробилася краплинами жеврінь. І очі, великі темні очі під тінястими віями налилися теплом, як стиглі тернослив. Олесь, він ще помітніше змінився: покруглішав, повну мордасю наче сметаною змазали, губи ще пухліші стали — є чим трусить Зайценкові!

Хлопці умняли картоплю, маторженики, закусили диким пасльоном і, веселенькі, з чорними від ягід ротами, затягли "Не плач, мамо, не горюй". Потім Олесь згадав, що сьогодні раненько бігав до школи. Така хатка, така хатка вийшла — замилуєшся. Стіни високі, три вікна до сонця, на ганку плаху кам’яну поклали, велику — хоч танцюй на ній. Вже й очерет завезли для покрівлі. І знаєш, Вовко, що він придумав, Олесь? Напише гасло. Виведе червоним над дверима: "П’ятірка — твій подарунок фронтові!" Правда, здорово?

"Що там казать! — Вовка на повні груди вдихає чебрецеві пахощі. — Все, все буде здорово!" Дзень-дзелень! — закалатає дзвоник, дітвора сипоне до школи; в лункий, повний сонця клас зайде вчителька, молоденька, привітна, як Ольга. "Добридень! — скаже, — з навчальним роком вас, діти фронтовицькі". І вони гаркнуть по-бойовому: "Служимо Радянському Союзу!" Може й не так, може, ще красивіше… Вовка з Лесем будуть за однією партою, попереду Надійка, щоб видно її русяві кіски. А Мишко…

Розмова раптом перекинулась на останні події в селі. Після того, як Федьку забрали, сказав Вовка, я таки навідався до Мишкової землянки. Заглянув туди — остовпів. Долівка зрита, сморід, трухла солома навалом. На плиті махорка врозсип, жовте сало в ганчір’ї (мабуть, з Кудимових сховів), шмаття німецьких газет. А на вугольках — тріски від

шаблі… тої, що з лев’ячою гривою. Напаскудив кнуряка ще й шаблю Мишкову зламав…

— Чого він туди заліз? — лякливо одвісив Лесь товсту, з прорізом посередині губу.

— Там чортополох, як ліс, землянка забута… думав, ніхто, не знайде.

Вже давно відскакали вихори за обрій, лиш де-не-де на потемнілих горбах вітер гнав хмари пилу. Меркле сонце нерухомо повисло на сірому граніті неба. Кульбабами розсипались кози по видолинку. Хлопці лежали на обваленому хребті старого бліндажа. Лесь зітхнув і вголос подумав: аби не вбило Мишка, то він би жив, поправився б зараз, і Лесь подарував би йому молоду кроличку.

Так вони лежали, згадували тихого Циганчука і не побачили, що з яру підійшов до них Яшка. Підійшов ззаду, але не вайкнув по-котячому, щоб сполошити пацанів, не вискалив зуби, як то було завжди, а нормально поздоровкався, сів на уламок бетонної плити, бочком до хлопців, повісив на губу, мов пужално, самокрутку. Дим змійкою вився по шерхлому обличчю, набивав туманцем руді, вихором столочені кучми.

Він був на диво серйозний, чимось заклопотаний. Він солідно смоктав цигарку і солідно чвиркав у траву. Не Яшка, а точнісінько Гаврило Деркач!

Коли Яшка сів, Вовку з Лесем підкинуло. Хлопчаки витягли шиї, цілячись на Яшку відкритими ротами. Що з ним таке? І куди це вирядився? Нап’яв нову полотняну сорочку з вишитим комірцем. І не галіфе на ньому, а зелені, аж очі їдять, матроського кльошу штани. Та найбільше вразило хлопців те, що Яшка серед літа… взувся, їй-бо! Для форсу, чи що, взув штиблети, такі собі човники з дерев’яними колодками, брезентовим верхом та ще й ремінячками-застібками ("Диня склепав!" — подумав про себе Вовка).

"Ну й ну!" — перезирнулись хлопчаки.

— Ось що, братва, — звузив Яшка зеленкуваті очі. — Запрошую, значить, на весілля. "Батько й мати казали..." і все таке, як годиться. Будьте моїми дружками, бо нема кому. Пойняли?

Цими словами він остаточно добив приголомшених пастушків. Лесь побілів-побілів, як стіна, Вовка почорнів-почорнів, як сажа. Обидва — гик-гик! — хотіли щось вимовити, та їх тільки підсмикувало.

— Я... Я... Я-шш-о! — затрусив губою Лесь. — Це тт-треба сспівать?

— І... і... і... — заікав Вовка, — і за столом... казати щось?

— Єрунда, — чвиркнув Яшка та так влучно, що збив коника з василькового листа. — Заспіваєм гуртом, трясця його матері, аж стіни лопнуть. Глотки нема, чи як?

Мабуть, і Лесь, і Вовка з гіркотою відчули, що вони малі-маленькі проти Яшки. Ну, хіба б він, Вовка, скажімо, надів би зараз штиблети і ходив би кавалером по селу, запрошуючи людей на своє весілля? Та кури, і ті б сміялися! А з Яшки ніхто не сміятиметься. Є в ньому та сила, та впевненість, що якось непомітно піднесла його над Вовкою і Лесем — майже Деркачевими однолітками.

Було трохи печально — розлучатися з баламутним Яшком, котрий назавжди покидав їх і приставав до іншого берега — до світу дорослих.

— Коли ж свадьба, Якове? — поспитав присмучений Вовка.

— Через дві неділі на третю. Жита вкосимо, та хоч брагу яку заколотимо. Мати твоя, Вовко, дозволила...

Деркач на затяжку посмоктав "бичка", аж той зашкварчав на губах, тоді розтер його об колодку штиблетів. Встав, похрускав мускулами, кинув своїм дружкам:

— Чого скисли? Давайте пограємось, га? В цурки-палки, молодість згадаю! — і він, реготнувши, стукнув лобами хлопців, тріпнув однією ногою, другою, штиблети полетіли в траву, а жених пригнувся, мов кібець: "Ну, хто поборе?"

Це був їхній Яшка — задерикуватий, грубувато-простецький, доступний. І Вовка шарпонув його за матроську штанину, вдвох з Лесем вчепились у зелені холоші, Яшка беркицьнувся набік, підімняв хлопчаків під себе — залящала, зареготала купа.

— А знаєте що? — роздуваючи ніздрі, зі сміхом викахкав Вовка. — Зараз, піхтура, я вас покатаю. Слочесті!

Одним духом вискочив Троянок на бетонний горб бліндажа, стулив долоні вареником і покликав:

— Фріцик, фріцик, фріцик!

— Ме-е-е! — озвалося з бур’янів, і рудий, як підсмалений, цап закушпелив до пастуха. Вовка манив-дражнив його трьома пальцями, біг до хлопців, а цап вистрибував за ним. Здоровий, сухоребрий козел мав войовничий вигляд: роги — два турецькі ятагани, борода клинком, хвіст курком, на витертих колінах — кавалерійські шкуратки-нашивки. Цап погрозливо запирхав, обходячи хлопців з тилу.

— Чого ти фріцом його взиваєш? — повертав голову за цапом Яшка.

— Чуєш? Страшенно смердить. Як ота карбідка німецька...

Цап теж зацікавився Яшкою, особливо зеленими штаньми. Вивернув смішно верхню губу, залопотів язиком і нюхнув деснами кльош. Не сподобалось, видно, — пирхнув чимось гидким.

— Тьпху! — турнув його ногою Яшка. — Забери, Вовко, свого тхора!

А Вовка: "Вперед!" — плигнув на цапа, пужалном по ребрах, "фріц" шугонув у полин, Вовка на землю, тоді Лесь: "Наша взяла!" — і теж полетів сторчма. Яшка за роги козла, осідлав його, той аж присів, Яшчині "ходулі" волочаться, пилюга, регіт, хлопці качаються у траві…

Може, хлопці ще гнуздали б "фріца", та загледіли на долинському шляху чоловіка, який наближався до них. Наче мураха, то витикалася, то губилася за полинами одинока маленька постать. "Батько мій, — першим присмирнів Олесь. — Вони зранку пішли на станцію, щоб вимінять завіси, гачки — всяку дрібницю… для школи".

Яшка озув колодки, обібрав реп’яхи з весільного кльошу. Вовка й Лесь підсмикнули штанці. Прогнали від себе цапа і всілися, тихі та невинні, на краю бліндажа. В три пари очей слідкували за подорожнім.

— Здається, не батько, — висловив сумнів Олесь. — Тато з мішком, а в цього вроді сундучок.

— Еге ж, — підтвердив Яшка. — Видать, воєнний. Бачте, картуз такий з козирком.

— В чоботях і галіфе, — додав Троянівський.

Незнайомий, очевидно, теж помітив хлопчаків, бо звернув з дороги й попрямував ковилою до бліндажа. Це був високий сухорлявий офіцер, гімнастьорка нарозпашку, туго стягнута ременем. Чоботи запилені, під пахвами темні від поту кружала; худе, чисто виголене обличчя

загострилося, витяглось — кожна складка на переніссі й навколо губ виступила ще помітніше. Одразу скажеш: бував у бувальцях солдат.

— Доброго здоров’я, козаки, — привітався він.

— Здравія желаєм! — за всіх козирнув Яшка.

Офіцер (найбільше зірок на погоні — капітан!) поставив рубцем чорний, залізом окований сундучок, сів на нього верхи, випростав натомлені ноги, шумно передихнув.

— Як живеться, хлопці?

— Нічого, — одказав Яшка. — Живемо потроху.

— Курите, либонь?.. Признавайтесь і мене вгостіть домашнім, коли є.

Яшка з великим задоволенням підніс цілу пригоршню зеленкуватого крупно січеного тютюну. Однією лівою рукою офіцер скатав на коліні дебелу цигарку, послинив краєць обгортки, з прицмаком: "Добрячий самосад!" — затягнувся. І Яшка, як рівний з рівним, теж засмалив, пускаючи кільцями дим. (Тим часом Лесь штурхав Вовку під ребра: "Гля, гля, скільки в нього орденів!" А Вовка плечем: "Не лізь!" — всотував кожне слово, кожний жест несподіваного пришельця.)

Сірими, спокійними очима гість обвів мурзате товариство; зупинив погляд на потрісканих литках Вовки й Олеся, на Деркачевих штиблетах. Ледь-ледь усміхнувся, ховаючи лукаві іскринки під густими білими надбрівками. Здавалось, ну ось-ось злетить з його вуст щось жартівливо-колюче. Але він раптом зігнав усмішечку. Високе незасмагле чоло розсікли темні борозни. Сказав з тривогою в голосі:

— Чув на Долинській, що війна змела Криничувате. Хто ж уцілів, синки? Давиденки є?

— Нема, дядю, — нахмурився Яшка. — Куди їм, старим? На леваді спіймали… добили.

— А Гнатюки?

— Може, дочки й остались. Етапом дівчат погнали… німці. Хтозна, де зараз.

— А Яценки?

— Живі. З вогню вирвались. Це їхній — Олесь.

— А ти, бува, не Деркачівський? — прищурив око військовий, вдивляючись у лускате гостроносе лице найстаршого з пастушків. — Гаврилів, так?

Яшка мало не ковтнув "бичка". Закліпав, заморгав рудими віями.

— Деркачівський… Як ви вгадали?

— Дуже примітний ваш рід.

— Слухайте! — ляснув Яшка руками по кльошу. — Чого мовчите? Троян ви, геж? Бригадир наш?

— Ну?

— Та оце — Вовка! Гляньте!

Мов земля провалилася враз. Батько й син — і прірва між ними. І більше нічого.

Батько дивився на Вовку.

Вовка дивився на батька.

В одну ж мить вони кинулись навстріч. Зіткнулись над прірвою. Вовка за рукав… пустий!.. шугонув униз, батько підхопив його лівою, притис до грудей, до калатаючого серця, і понесло-понесло їх вихором над степом, все вище й вище, в туман, у порожнечу, і для Вовки все щезло, крім батька, його бентежного подиху, гірких від махорки губ, його чи своїх гарячих сліз.

Ще одна мить — і раптово пройшло засліплення. Тверда земля під ногами. Батько… Ковта, ніяк не проковтне твердий клубок. Котиться борозенкою горошинка, кап — Вовці на руку. Пекуча… Лице у батька біле-біле, просвітлене. Не відпускає Вовку, судорожно обмацує тоненьку хлопчачу шию, плечі, ніби не вірить: син чи не син? З-під батькового ліктя Вовка побачив: бліндаж, Лесь… Яшка… роти аж до вух… усміхаються.

— Хлопці, женіть кози в село. Ми з батьком навпрошки.

Хіба можна було сказати в обід, що вітер стягне надвечір млисту поволоку з неба, вляжеться курява по ярах та байраках, проясніють, чітко окресляться далі?.. Сонцем, васильковою тишею зустрічав інгульський степ батька з сином. За піщаними сугірками, за овечими шапками бліндажів та окопів залягали голубі тіні. Вовка ступав широко, намагався йти в ногу з батьком, а Троян поспішав, з жадобою вдивлявся в такі знайомі, дорогі, як саме дитинство, місця. Ось ховрашина балка, дорога пнеться вгору, на перевал, а там… а там — і рідне село — мов на долоні.

Ще тоді, як батько ліпив цигарку, Вовка помітив, що один рукав гімнастьорки заправлений під солдатський ремінь. Та чомусь забував про це і кілька разів хапався ненароком за сплющений манжет — так хотілося йому пройтися з батьком за руку! Він був щасливий, він туркотів без упину:

— А я, тату, дивлюсь, дивлюсь — ніяк не впізнаю. І голос той, наче уві сні мене кликали: "Во-о-вко", а лице щось не те… У вас на портреті вуса…

— Не повезло мені з вусами, жучок. В одному бою обсмалило — знов відпустив. Потім німці обчикрижили. Так без вусів і потрапив до своїх. І не дивно, що ти не пізнав попервах — листочок був, це дотепер вигнався, як дубок. Забавніше те, що й дехто з давніх приятелів довго розпізнавав мене. Мовляв, як без вусів — то не Троян, — батько усміхнувся, брови його розпушились пшеничними колосками. — Нічого! Ми ще заведемо козацькі! Правда, сину?

Під вечірнім сонцем горіла ковила на узвишшях, горіла тихим малиновим полум’ям. Сухий пирій полускував під ногами. Десь позаду, в широкій балці, мекало Вовчине стадо, наче жалкувало за своїм хазяїном. А Вовка з батьком розмашисто йшли толокою. На батькових грудях подзенькували новенькі п’ятачки медалей. Вовка аж наперед забіг, щоб краще додивитись, які то відзнаки. І раптом вишнево зблиснув йому прапорець.

— Тату… це той, що ми послали?

— Той, сину, орден. Він та ще добре слово наших людей повернули мене сюди.

Батько зупинився. Поставив на траву сундучок, зняв зірчастий картуз, глянув примружено в далеч, де червоно сідало сонце.

— Дома, — вдихнув на повні груди степового повітря. — Як тут добре! Аж захмелів я від духу землі!

* * *

Сьогодні Вовка озброївся не батогом, а школярською сумкою.

Хай сушиться батіг на кілку. Хай висить під вікном нової хати. Зараз він ні до чого. Як та коса степовику, що вже обмолотив хліб.

Повагом, не кваплячись іде Вовка селом. Та й куди поспішати? До першого дзвінка гай-гай скільки часу. Звик пастушок вставати раненько. Прокинеться сонце — а він у степу. І довга доріжка за ним — то кози обтрусили росу.

Дивно, незвично Вовці. Повна воля тобі! Хочеш — іди нагору до школи. Хочеш — звертай до Інгулу, постій над широким плином ріки. Ніяких хвостів за тобою.

Петляє вуличка. У дворах, мов гуси, що збились на ночівлю докупи, дрімає охололе каміння. — Прокльовує земляну шкаралупу, до світла пнеться розбудоване село.

Вовка прямує в степ. Снує павутиння бабине літо. Білі китиці розвішує на сухих бур’янах. А он і школа. Під очеретяним капелюхом. Широко відкритими очима задивилась вона на далекі кургани. Кришталеве небо, повітря — як джерельна вода. Пий — не нап’єшся… А хто ж то випередив Вовку? Вже біля самої школи. Олесь? Ні, хтось кругленький, натоптаний. А-а-а, Оврам Диня!

Вовка наздогнав старого.

— Доброго ранку, діду.

— Доброго ранку, Волошко.

Диня скидається на древнього лірника. Босий. Біла полотняна сорочка, білі полотняні штани, підв’язані очкуром, білим грибком — лисина. Через плече — ціпок, на ньому торба і рогозяні постоли.

— Куди зібралися, діду?

— У світ. Відважився-таки. Синів провідаю. На Донбас подамся, а тоді на курську землю. Поклонюсь могилам.

— І я б з вами…

— Е, ні! — беззубим ротом усміхається Диня. — Тобі до живих. Тобі до науки. А мене карга покликала.

— Щасти вам, діду, в дорозі.

— Щасти й тобі, сину. Може, коли пісню складеш (а в тебе — Диня не збреше — душа співуча), то й про діда словечко встав… Бувай!

І розійшлись їхні стежки.

Одного повела степова дорога до тих, хто пішов із життя.

Другого — до тих, хто тільки починав його. Хто виходив на тривожні, розтовчені війною шляхи.

Прокидався омитий росами степ. Ранішнє сонце забрело по шию в Інгул і пило, цідило м’ятну, вистуджену за ніч воду.